

Еркінбай ӘКІМҚҰЛОВ

А 2017

4619к

НЕМЕРЕ

Еркінбай ӘЖІМҚҰЛОВ

ЖЕМЕРҒЕ

“ҚАЛАМҒЕР” БАСПАСЫ
Алматы
2017

ӘОЖ 821.512.122-31

КБЖ 84 (5Қаз)

Ә85 Ә47

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді

Әкімқұлов Е.

Ә85 Немере. / Еркінбай Әкімқұлов. — Алматы: «Қаламгер» баспасы. 2017 — 285 б.

ISBN 978-601-03-0450-5

Жазушы Еркінбай Әкімқұловтың «Немере» атты жинағына кезінде оқырман қауымының жылы ықыласына ие болған бір топ хикаяттары мен әңгімелері еніп отыр.

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84 (5 Қаз)

ISBN 978-601-03-0450-5

© Әкімқұлов Е., 2017
© «Қаламгер» баспасы, 2017

ЖАНАРЫМ – ЖАРЫҚ ДҮНИЕМ

Әлі күнге дейін жан баласына айтпаған, жүрегімнің терең түкпіріне салып, ақ тұмардай сақтап жүрген сырым еді, саған айтайын, ал сен өзің білерсің. Бәлкім, қызықта көрінбес, өмір де мұндай хикаялар, бұл текті оқиғалар көп те шығар, оған дауым жоқ, таласып қайтем... кімнің басынан не өтпейді! Шешем: «Пенде, пешенеге тұғанда не жазылса, соны көреді» – дейтін. Онда шп-шикі бала екенбіз, – күлетін ек: «Осылар бізді тентек болмасын, қорқытып қояйық дейді ғой, мазаны ала беретін болған соң. Әйтпесе маңдайға жазылған деген немене? Қалай жазылады, немен жазылады, ол неге көрінбейді? Терінің ар жағындағы ақ маңдай сүйек шимайланатын шығар» деген ой келетін. Сөйтіп, құр ғана адамның бас сүйегін көріп қалғанда үрке тұрып үңілуші ек. Араб әрпімен түсініксіз бірдежелер, сызулар салынатын болар деп ойлайтынбыз. Дәнеңе де көрінбейтін. Бертін ұқтық: ислам дінінің қара халықты тізгіндеп ұстауға деген бір тәсілі екен. Бұл сүренің Құранда қалай жазғанын бір Құдайдың өзі білсін, бірақ тіршілік төркініне аударып қарағанда, меніңше, өте бейнелі ой, барынша астарлы айтылған сөз. Дүниеде төрт құбыласы тең адам бар ма? Басқаша айтқанда, «Аңсаған армандарыма әбден жеттім, болдым-толдым, дейтін жан табыла ма? Табылса, көп пе, аз ба?.. Ол арасы белгісіз. Кесіп жауап беру қиын ғой. Өмір саған қалағаныңша сатып ала салатын магазиннің майы емес екен, әйтеуір. Алдыңа әкеп қоятын тартымды тағамға да ұқсамайды.

«Өмір деген – бір мұхит, батасың да кетесің. Тәуекел түбі – желқайық, өтесің де кетесің» дейтін көнекөз қариялар. Сол ұлы айдында әліге шекті арпалысып, бірде батып, бірде шығып, өлмей жанталасып келе жатсам, ол, алдымен, мендегі рақатын көре алмаған зор махаббаттың күш-қуаты болар. Ересен алып толқындарда желқайығымның быт-шыты шықпай келе жатсам, ол да – сол бір қыздың маған мәңгілік сыйлап кеткен сәулелі сағынышы болар. Аты кім еді дейсің бе? Оған асықпайық.

Саған, бәлкім, талайлардың: «Ой, біздің бастан өткен қиыншылықтарды айта берсең, бір кітап болар еді» дейтін әңгімелеріндей әсер етсе, өзің біл... Қайтсе де, мен қатты толғанғандықтан айтуға еріксіз мәжбүр боп отырмын.

Сонымен елу үшінші жылы Алматыға келіп оқуға түстім. Қазір «оқуға түстім, деп айтуға оп-оңай болып отыр, әйтпесе маңдай терді бес төгіп дегендей, «әупірім тәңіріммен» өткізгенбіз. «Мен ұрлыққа шыққан түні Ай жарық болды» деп Мәжнүн айтқандай, конкурс деген пәленің бұқпалап кеп бас көтерген жылы болатын. Оған дейін жоғарғы оқу орындарының өкілдері иықтарына қоржынын салып, мектеп-мектеп, аудан-ауданды аралап, табандарынан тозып, әр балаға жалынып: «Әкетай-көкетай, оқытамыз, диплом береміз, адам боп шығасың» – деп, әзер жинап әкетеді екен. Соның өзінде «өлдім-талдым» дегенде бір орынға – бір баладан әзер. Нағыз «коммунизм» болған ғой. Сол «коммунизм» тура елу екінші жылдан асып, елу үшінші жылға жеткенде телпегін көтеріп шыға келгені бар емес пе!

Бір орынға төрт жарым адам таластық. Нан талаптар көп. Қазіргідей бір баланың соңынан екі-үш кісі өкпесін ұстап ауырып жүретін заман емес, өңкей, ақ ауыз, үрпексары балапандар не көрсе, өздері көретін. «Кон-

курс» деген сөзді де тұңғыш естуіміз, түп-төркіні «талас», «жарыс», «бәйге» дегеннің төңірегі болса керек. Ат бәйгесі, құнан бәйгесі дейтіндер рақат қой: жиырма-отызын қиқу сап жібересің де, қайтып келгенше қалпағыңды қолыңа алып қарап отырасың. Кімдер озып келді, көзіңмен көресің, қолыңмен ұстайсың. Әділ шаршы топ куә. Құлагердің қылтасын қиғандай қиянаттық ат жарыс та үнемі бола береді дейсің бе! Ал дүниедегі ең қиын бәйге – адамдар бәйгесі. Онда көзбен көруге болмайтын, қолмен ұстауға келмейтін тобықтан қағулар боп тұрады. Шүкір, әйтеуір, ең алғашқы конкурс боп, балапан басымен, тұрымтай тұсымен, ешкім әлі жағдайға бейімделіп үлгермеген, тобықтан тотаймай озғандар оқуға іліндік қой.

Алып ұшқан көңілге білінбес қанат біткендей. Қарлығаштың таңғы самалы ауада шарықтап сыпсың қаққаны сияқты. Мына жарық дүние, әділетті аспан, таңғажайып табиғат ақ жаныңды әдиділеп, қытығыңды келтірер қисапсыз мол қуаныш нұрын шашады. Бұл ғаламда адамнан мықты не бар екен! Оның тегеурініне төтеп беретін нәрсені білмеймін. Жеңемін десе, жеңеді. Жасаймын десе, жасайды. Жер бетіндегі жеті ғажайып та соның қолынан шыққан ғой. Шындап оқимын деген адамға институтқа түсу деген сөз бе екен! Химия, физика дегеніңізді бір табаққа тұздықтап, мұғалімнің алдына қоя салғанда, ауыздарын ашып, тамсанып отырып қалған жоқ па! Осыдан екі ай бұрын, он жылдық бітірерде, арман боп тұрған медицина институты тақымының астына бір-ақ түсті. Қолымда – жатақхана берген ордер, танауым делдиіп, орынды-орынсыз әдемі тұрған көзілдірігімізді қайта-қайта жөндеп, шірене басып келемін. Үстімде ағайым бір жыл киіп, оқуға жүрерде маған берген қызғылт күлгін коверкот костюмім бар. Сәл қолпылдаған кеңдігінде жұмысым жоқ, өзімше қабығын аршыған пияздаймын. Мұндай бал шырын көңілге кім кесе-көлденең келуші еді?

Ордерді жатақхана комендантына ұсынып: «Ал, енді, құдағи, әкеліңіз алақанға ақ төсекті», — деп тұрмын іштей масайрап. Мұрыны пышақтың қыры секілді еңгезердей ұзын әйел еш жылуы жоқ тұздай көзімен қарап:

— Бар, киім-кешегіңді түтел алып кел, осы жерге, — деді де, үстімдегі әдемі, бірақ сөмпеңдеп тұрған костюмді көріп: — Мұны да шеш, тапсырасың, — деді.

Түсінбедім, аң-таңмын. Басқа жұртқа қарасам, бәрінің қолында бүктеп-бүктеп белінен бір байлаған әртүрлі киімдер. Мән-жайға ертерек қанығып қалғандары маған түсіндіріп жатыр.

— Иіс-қоңыс қалада қыдырмау керек екен. Сөйтіп түтел жалаңаштап отқа қақтамақ. «Битке өкпелеп, тоныңды отқа салма» дегенді білмесе керек бұлар.

— Медицинаға түскен жігітке сол тілмен айтсайшы санитарлық дезинфекциялаудан өткізбек.

Менің есіме чемоданымдағы қара былғарысы жылытылған кожанка түсті. Оны да үлкен ағайым берген. Ішім күйіп барады, жылап жіберуге шақ тұрмын.

— Жоқ, — дедім комендантқа жетіп барып, — күйдіруге беретін қос-қостан киім жоқ менде. Айтыңыз, кімнен рұқсат алу керек. Барамын мен сол кісіге, Құдай болса да! — Марқұм әкем анық ашуға мінгенде, осылай өрт өжеттікке басатын еді. Мен де салдым сол қайсарлыққа.

— Немене дейсің! — деп шаңқ ете қалды комендант. Ыққаным жоқ, долы намыс қамшылағандай.

— Кім әмір берген “өрте” деп? Айтыңыз, тура соның өзіне барамын.

Жаңағы көкшіл көзі зәр шашып қандааладай жарылайын деп тұрған комендант әйел, енді ішек-сілесі қатып күлмесі бар ма! Сұқ қолымен мені көрсетіп, бауырын басып сықыңдады ұзақ. Оған біраз жарамсақ қосылды. Әжуалады. Жыным ұстап әзер тұрмын. Әлден уақытта күлкісін басып:

— Бар, директорға бар (ол кезде институттарда

директор болатын), рұқсат әкел! Қарай гөр, өзінің шақарын! — деді айналасына мақұлдата қарап.

— Қорқады дейсіз бе! Далада жатқан дүнием жоқ.

Директорға келдім. Қабылдауында тосып отырған ешкім көрінбеген соң, секретарьшасынан сұрамай кабинетке қойдым да кеттім.

Кең бөлменің төрінде газетті тігінен құлаштап жайып қадалып отыр екен директор. Басы көрінбейді. Газет ұстаған салалы саусақтары жұдырық боп түйіліп мені тосып тұрғандай. Бастапқыда тіксініп шошып қалғаныммен, бойымды тез жинап:

— Рұқсат па, ағай! Саламатсыз ба? — дедім.

Жауап болған жоқ. Сәл бөгеліп тұрдым да, қарсы алдындағы бос орындықтың оң жағындағысына жайлап отырдым. Маған қарап көз қиығын салмады да. Адам келді-ау, ит келді-ау демеді. Әлі отырмын. Мұрнымды тартып жөтеліп қоямын, тамағымды кенеймін. Назар аудармайды. Нөл.

— Ағай, мен сізге келіп ем. Өтінішпен...

— Ым-м... — Басын көтерген жоқ, сол газет құшақтаған қалпы.

Мен әдеп сақтап тағы тостым. Бір қызық зат оқып отырған болар, ойын бөлмейін дедім. Талай уақыт өтті.

— Ағай, мен бір өтінішпен сізге келіп ем...

— Ым-м...

Назар аудармады. Бүкіл ынтасы газетте. Ақыры «ым-м» дегені: «айта бер, шаруаңды, бір құлағым сенде» дейтін тәсіл-ау деп, жинап келген ашу-ыза, арыз-арманымды асығыс айтып шықтым. Не дер екен деп бөгелдім. Үн жоқ, газет оқып отыр. Аздан соң тағы да:

— Ым-м! — деді. Бұл неғылған «ым-м»! Ұққан-ұқпағанын сезу қиын. Келеке, әжуа құсап көрінді. Комендант сайқымазақ күлкісін ашық, айдан анық білдіріп еді, мынау онан асқан жұмбақ болды-ау. Енді тіпті намыстанайын дедім.

– Неғылсаңыздар да сонау Керекудің аққұмынан алып келіп отқа салатын айып тоным жоқ, сіздерге... – деп булығып барып тоқтадым.

– Тоқта, бала, – деп директор басын көтерді. Үнінде жылы биязылық байқалды.

– Не айттың? Қай жерден дедің? – Бір қилы таңданыс білдіріп, шынымен сұраған секілді.

– Сонау алыс Павлодар облысының Аққұм ауылынан келіп ем, – дедім, мен де даусымды барынша жұмсартуға тырысып. Мейірі түсе ме деп үміттеніп тұрмын. Газетті жинастырып қойып, енді маған ойлана қарады. Коверкот костюмнен басқа жылтыр қара былғары күртені қолтығыма қысып алғам. Әрі-беріден соң қысылдып терлеп кетсем керек:

– Теріңді сүрт, саспа! – деді сәл жымыып. – Тура Аққұм ауылынансың ба? Атың кім? Фамилияң кім?

– Заңғар... Тайбағаров.

– Бірінші курсқа түстің бе?

– Иә...

– Аққұмда қазір кімдер бар?

Мен түсінбей қалдым. Мұндай сұрақты күтпеген болуым керек. Оны ол да байқады.

– Тайкелтір деген кісіні білесің бе? Бір кезде сол ауылда тұрушы еді.

– Білем. Ол кісі менің әкемнің ағасы.

Ол сенерін де, сенбесін де білмей аңырғандай. Әлденеге ойланып қалды: «Мына қу кіріптар боп отырған соң, қосып жіберген жоқ па екен?» – деп күдіктенген тәрізді.

– Кәне, Тайкелтір деген қандай кісі, суреттеші? – Мен сол иығымды қиқаң еткіздім.

– Қалай?

– Түс ерекшелігін, кескін-келбетін айтып көрші деймін.

Мен енді байқадым: манадан бері нанбай отыр екен айтқандарыма.

– Образын жасайын ба? – дедім сәл қуланып. Образ деген сөзді мектептен ұнататын ем. Тайкелтір атамды суреттемегенде, кімді суреттемекпін.

– Портретін бер!

– Қапсағай ірі денелі, көзі бүркіттің көзіндей, орақ тұмсық, көкпар тартуға жаралғандай ұзын қолды, алып бойшаң кісі. Тұлғасы тік, өн бойында артық-аспай бір қырым ет болған емес. Оң жақ қабағының астында теңгедей қалы бар.

– Тоқта, тоқта! Болды. Түсінікті.

Мен тоқтағам жоқ, атамды қолмен тудырып, өзім тәрбиелеп өсіргендей жеріне жеткізбей бейнелесем деймін.

– Сағат неше қазір?

Мен қабырғадағы бауы салбырап тұрған сағатқа қарадым. 5-тен асқан екен.

– Жүр, бала, кеттік. Атың кім дедің?

– Заңғар.

– Жүр, Заңғар, кеттік.

Атымды айтқанына ішім жылығанымен, әлденені босқа бүлдіріп алдым ба деп, екі ұдай әре-тәре күйде орнымнан тұрдым. Тайкелтір атамды қайдан біледі бұл кісі? Текке мылжыңдадым-ау деймін. Шешем баз бір уақытта кейіс білдіріп: «Сөзге үйірлеусің, балам. Артық сөз ақылдылықтан шықпайды» деуші еді. Жоқ бәлеге бастамаса нетті!.. Кешегі Ұлы Отан соғысында өлген әкемнің көзін көрген киімдей бір қолпылдаған костюм мен қалбырақ қара тон үшін ойламаған, орынсыз жазаға ұшырап қалмасам жарар еді. «Жұртпен көрген ұлы той» деп басқа студенттермен бірге өткізе салмай, елден ерекшеленіп өзіме де обал жоқ. Күдігім тағы көбейді. Таңғалысым өз алдына. Атамды танитын боп шықты ғой. Қалай? Осы сауал көңіліме келді, қынаптан суырған қылыштай сұрай салдым.

– Сіз менің атамды білесіз бе?

– Жүр, оны кейін естисің. – «Кейін айтамын» демеді. Әлі зілі бар сөз бе мынау! Даусында бірақ салқындық байқалмады. Тәуекел, не де болса!..

Көгілдір түсті жап-жаңа «Волганың» артқы есігін ашып, иегін қақты. Ішке кірдім. Көгілдір пүлішпен қаптаған екен... Сызә жөнелдік...

Машина жасыл қақпаның алдына кеп тоқтады. Қаланың тау жақ сырты екен, біршама жүрдік. Көшелерге қарап отырдым. Ленин проспектісінен де өтіп кеттік-ау деймін. Жол-жөнекей ол кісі де тіс жармады, мен де апамның айтқан ақылын еске алып, аузымды жауып отырдым. Тағы да сөзден сөз туып, әлденені бүлдіріп алсам... «үндемеген үйдей бәледен құтылады».

– Мана-ар! – деп, дауыстады директор ағай жасыл қақпадан кіріп, есіктің алдына барғанда. Жұмсақ, жылы үнмен айтты. Мен бес-алты қадам кейінде келе жатқанмын, үйдің алыс түкпірінен шыққан майда сыңғыр дауыс естіді. Сыртқы есік ашық екен.

– Манар, бері шық, сырттан қарсы ал, мен бүгін ерекше қонақ шақырып келем. – Іштен бөгелмей толықша, жүзі жарқын, ақ құба әйел жайнап шығып, сәл күлімдеп қолын ұсына берді. Мұндай тәртіптен беймағлұм ауыл баласы, мен байғұс, сәл аңырып: «Сәлеметсізбені» де айтар-айтпас қос қолымды ала жүгірдім шалдарша. Қызарып, ыржалақтап тұрсам да, ағайдың «шақырып келдім» дегенін көкейіме түйіп қалдым.

– Бұл, – мені таныстыра бастады директор ағай, – әлгі өзіңе жыр ғып айтатын Тайкелтір ақсақалдың баласы екен. Көктен іздегенім жерден табылып, үйге алтынның сынығын әкелгендей болып отырмын.

Әйел бір түсті ықылас пейілмен:

– Үйге кір, қалқам. Ұялма, – деді. – Бүгін жүрегім әлденеге алып ұшқандай болып еді, осы қуаныш... Қымбат

кісіміздің, өзін көрмесек те, көзін көрте бұйырып тұр екен ғой. Киіміңді шешініп, жуынып, дем ала тұр, қалқам.

Екі дүркін айтылған «қалқам» деген жылы сөзден соң аздап еркіндік сезім туды. Шешем «айналайынды» айында-жылына бір естіртетін, мінезі қаттылау кісі еді. Мына кісі қас-қағым ішінде, қос қалқаны құшақтата салды. Жан-жағыма көз тастадым. Кіреберіс ауыз үй әдемі тәртіппен жиналыпты. Аяқкиімдер тұрған ағаш-ұялардың бір босына апарып су жаңа қоңыр брезент туфлиімді қойдым. Ақ сәтенмен қымтаған киім ілгішке қара былғары тоным мен коверкот костюмді ілдім. Киімдеріме көз қиығымды тастап, оңаша қалған бұл сәтте өзіме-өзім риза болып тұрмын. «Молодец Заңғар!» Коменданттың сөзіне қайыса кетсең ғой, мына туғалы үстіңе киген тәп-тәуір дүниелер ендігі қамырша иленіп жататын еді даусыз. Оны былай қойғанда, бұндай танысуға жүз жыл тілек қойғанмен жете алар ма ең, жете алмас па ең. Институттың директорының өзі құрметпен қонаққа шақырды. Қапыда айырылып қалған бауырымен қайта табысқандай құшағын жайып қошемет көрсетеді. Қандай қиялдасаң да, тіпті түсіңе кірмейтін нәрсе ғой. Бейне бүгінгі күннің ертегісі дерсің! Не де болса енді өлмейтін шығармын деп ойлап қоямын. Шешем айтушы еді: «Пендесіне жақсылық етейін десе, жаратқанға қиын емес», — деп, сол жаратқанның жетімегіне жіберген бір жапырақ бақыты да. Жерге қаратсын ба!..

Біздің елдегідей қара құман емес, бұрап қалсаң мөлдіреп өзі келе беретін тегін суға әтір сабынды аямай көпіртіп, мәйкінің жартысы малмандай болғанша әбден жуындым. Оныншы кластың ақырында қойған шаш, қазір мысық мұрттанбай қайырылып бәтуа-бітімге кеп қалған, жақсылап тарадым. Бәрі ойластырылып есептелген ғой. Жағасының кей шетіне аздап кір дағы түскен көйлегімді сәл тыжырынып киіп болғанда, ішкі үйден директор ағайдың даусы естілді:

– Заңғар-ау, Заңғар!

– Не, ағай!

– Мұнда кел! – Дауыстың қай бөлмеден шыққанын толық аңғармадым. Оң жақ есікті аштым, ешкім көрінбеді. Сол жақ есіктен сығалап ем, жан байқалмады. Қарсыдағы бөлме де бос. Оның жанындағы бір есікті ашқанда, телефонмен сөйлесіп тұрған ағайды көрдім.

– Мені шақырыдыңыз ба, ағай?

Сөзін бөлмей, маған сол қолымен жатаған жұмсақ отырғышты көрсетті. Ұққаным жоқ. Телефонның бір ұшын басып:

– Креслоға отыра тұр, – деді маған. Сөйтіп әлгі жатаған жұмсақты нұсқады. Ақырын жайғастым, былқ ете қалды. Қалың сабанға құйрығыңмен түскенде осындай болатын еді.

– Иә, иә, – деп сөзін жалғады телефонға. – Сол ауылдан, баяғы ауылдан. Иә-иә, Аққұм... Ол жағын әлі сұраған жоқпын. Кім білсін? Тез келсеңдерші, көресіңдер ғой. “Телефонға шақыр” дейсің бе? Ол сақтығың ба, сағынышың ба?

Әңгіме мен туралы болып жатқанын сезіп отырмын. Бізге ынтыққан тағы біреу болды.

– Бері кел, мына кісімен сөйлес, – деп, ағай телефонның сабын қолыма ұстата берді. Бірінші рет алуым. Баспақтың тоқпан жілігіндей бар екен. Бір басын құлағыма кептеп, екінші тілік-тілік дөңгелек тұсын аузыма әкеліп, қатты жөткіріп алдым. Одан кейін: «һы-һым», – деп даусымды кенедім. Тәртіп осылай болатын шығар деймін өзімше. Тыңдап тұрмын. Құлағымның әргі түбінен кеп өзі қалың қамыстың арасынан көрінбей қырқ-қырқ еткен жабайы үйректің үніндей бірдеңе естілді. Одан әрі аңырып есуастарша тұра бермейін деген ой келді ме:

– Мен бала емеспін! – Біздің жақта қыздарды бала деп атайтын әдеті бар-тын. Шатастырып тұр-ау деп ойлады. – Мен ұлмын. Қай ұл керек сізге? Иә, Тайбағардың

баласымын. Қанша перзенті бар дейсіз бе? Үшеу. Мен — ортаншысымын. Атым — Заңғар. Үлкен ағайымның аты ма? Қалдар. Тайкелтір атам қуатты жүріп жатыр.

Сонан соң «Жарайды, ағайыңды бер», — деген сөз айтылды да, үні шықпай тым-тырыс боп кетті. Мен біткен шығар деп дағдарып ем, директор ағай кеп қайта алды қолына.

— Ха-ха-ха! — деп күлді ол. — Сен, немене, жас жігітті сонша тергеуге алғаның! Ол саған қырдан келген қарақшы ғой деймісің, әлде ауданға ақпар беріп тіс қаққан есепші деп отырсың ба? Онан да Багила екеуің тездеп келіңдер де, бауырларыңды көріңдер. Көрімдіктеріңді ұмытпаңдар. Давай, давай! — Телефонды орнына жайғастырып қойды да, әлі состиып тұрған менің арқамнан қақты. — Осында бір ағайың тұрады. Елден ертеде кетіп қалған. Солар келеді қазір. Қысылмай еркін отыр. Бүгін осы үйдегі ең үлкен қонағы сенсің.

Қала бетін алғаш көрген, оның алпауыттарының арасына тұңғыш тап болған ауыл баласы бірден мажығып қалмасын деп тұр-ау, еркелетіп алақанымен сипап қояды. Жалданып өсіп қалдым, арқа жүнім көтерілгендей.

— Иә, есіме түсті, атам айтып қоятын оқта-текте. “Жоқшылық, жетімдік әлегімен ауылдан ертерек кетіп, өз бетімен оқып, Жетісу жағында қызмет істеп жүрген аталас ағайынымыз бар” деп. Ұмытпасам, прокурор дейтін. Сол болмаса...

— Дұрыс, дәл таптың, Заңғар. Және біраз аға-жеңгелерің болады. Сен енді кәмелетке толып, азамат қатарына қосылдың. Дастарқан басында кішімін, жаңа жүздесуім деп жасқаншақтама, сөз реті келгенде әңгімеге араласып отыр.

Соны салмақпен ойға сіңімді, байсалды етіп айтып, енді өзі байыздап отырмай шығып кетті. Шаруа жабдығына шықты ма екен. Бас қонақпын деп бағжиып қалмай, қолғабыс берген жөн шығар. Шиырылған асықтай ауыз үйге бір-ақ аттадым.

— Кәне, тәте, неге көмектесейін, айтыңыз, — дедім. Туа бітті осы үйдің адамындай, қысылу-қымтырылуды қойып, жайраңдап тұрмын. Қолға іс тисе, көлде жүзген балықша сырғымақпын. Манар тәтей елпідеп жүзіме құмарта бір қарап алды да:

— И-и, қалқам-ай, ауылдың баласы осындай адам жатырқамайтын бауырмал ғой, кел, көмектесе ғой, айналайын! — Сипаттамасын да, қуанышын да бірден бағыштады. Онысы жаныма майдай жақты. Әсіресе “ауыл баласы” дегенді соншалық жылылықпен айтқанда, жәшіктегі неше түрлі бөтелкелерді сүртіп кеттім. Әрқайсысын айнадай ғып ысқылап жатырмын. Иненің көзіндей қылау қойғам жоқ, ішкені ішіп, ішпегендері осы шынылардың жүзін көріп отырсын. Ақыры бұл менің тойым болғалы тұр ғой. Сонан соң үлкен бөлмеге апара бер дегендерінің бәрін тап-тұйнақтай еттім. Құрақ ұшып жүрмін, әшейіндегі қолапайсыздық нышаны да жоқ. Бұл ептіліктің қайдан келгенін өзім де біле бермеймін. Неткен қуаныш, неткен бақыт! Лақтырған тасың тауға өрмелейін десе, қиын емес екен ғой. Директордың үйі түгілі, есігінен сығалай алмайтын жаман студент енді бір сәт төлтумасындай тайраңдап жүр.

Әп-сәтте есік пен төрдей ұзын үстелдің үсті ішіп-жемге тұнып қалды. Неше түрлі тағам, неше түсті ішімдік. Маған тамақтардан көзіме оттай басылғаны — майдалап тураған қазы-қарта мен ақ тегенеге құйылған қымыз. Өзгесінің бәрі атын да, затын да естіп білмеген бейтаныс дәмдер. Қайсысын қалай жеп, қалай ішетіні жалғыз жаратқанның өзіне ғана аян.

Қонақтар келе бастады. Дабыр-дұбыр, қызу-жарқын дауыстар шықты тыстан. Екі иығына екі кісі мінгендей балуан тұлғалы біреу күжілдеп сөйлеп, қуыршақтай ақ қағаз келіншекті көбелек қуған балаша айдап кірді. Даусы арыстанның үніндей екен.

— Қайда, әлгі біздің бауыр, қайда? — деп гүрілдеп қояды.

– Немене, жаңа түскен келіншектей тығылып, көрінбей ме мына аға-жеңгелеріне?!

– Ассалаумағалайкүм! – деп үлкен бөлмеден жүгіріп шығып, коридордың ортасына кеп қалған атандай кісіге қос қолымды ұсына бердім.

– Ой, айналайын, келші кәне! – деп етшең жұмсақ оң қолын ұсынып, сол қолтығына қапсыра тартып, иығымнан ақырын-ақырын қағып қойды. – Міне, жігіт болған деген осы. Бек әйбат. Бар, енді, жеңгеңе сәлем бер.

– Армысыз, тәтей! – Манадан бері қара торы өңіне қызыл жалқын қуаныш қаны ойнап, күлімдеп тұрған тал шыбықтай әйелге үлкен ықыласпен амандастым. Күріштей аппақ тістерін көрсетіп:

– Бар бол, төрем! – деп шашымнан сипады. Екеуі де мейлінше іш тартқан жақындық көрсетті. Ертеде ажырап қалған аталас тумамыз осы болар деп тұрмын. Базардан әкесі келген жас баладай мәз-мейрам күй.

Төңкеріліп, дөңкиіп түскен сиырдың қарыны секілді бүйірі жұмсақ диванға кеп орталарына алып отырды. Жағдай сұрап жатыр.

– Ауыл-ел түгел аман ба?

– Қашан шықтың, қашан келдің?

– Тайкелтір аға әлі күйлі ме?

– Шешеңнің дені-басы сау ма?

Мен де түк қалдырмай нақпа-нақ жауап беріп жатырмын.

Қонақтардың бас-аяғы жиналып болған соң, жұрт дастарқан жайылған үстелді қаумалай қоршап отырды. Директор ағай менің қолымнан ұстап, ұзын үстелдің төр жақ басындағы жеке орындыққа жайғастырды. Бұл да мен күтпеген тосын жай, қысылып, денем ысып, көрікке түскен шоқтай қызарып кетсем керек:

– Бағана ұялма дегенім қайда! – деп сыбырлады сый ағам құлағыма тақап. Жүрегім сәл орныққанмен, тізелерім дірілдеп, ішкі әлемнің өреклеуі әзір басылар

емес. Көптің сұсы басады деген осы. «Көп қорқытады, терең батырады», бірақ сол көпшіліктің ішінде мен де бармын ғой. Бар болғанда, шынтуайтқа келгенде, осылар дәл бүгін мен үшін, мені сылтау қып жиналып отырған жоқ па? Қысылып, қызаратындай әлдекімнің бау-шарбағынан аттамаған секілдімін. Не болды сонша! Қазір болса болған шығар ығай мен сығай. Әйтпесе бұлар да осыдан жиырма-отыз жыл бұрын маған ұқсас жалбыр тонды, жалаңаяқ бала болмады дейсің бе? Болғанда қандай?! Мұрындарының суы кепсе, кепкен шығар. Тіпті бұлар шынардай шалықтап бұтақ жайып кеткенмен, қастарында бала терек болмаса, өңкей шынар неге сән?

— Інім, тамағыңды же, қысылма, — деді оң жағымда төрде отырған жонып жасағандай бітімді, қыр мұрынды көрікті еркек.

Өзімді-өзім үгіттеп, бірқыдыру есімді жисам керек, манағы асау тайдай бастықпаған қалшыл, діріл сейіліпті. Алдыма жеке тәрелкеге бөлектеп салып қойған тағамды шөп-шаламынан қоса қарбытып жібердім. Алдымен қазы-қарталары кетті жөнep. «Ас ішсең, атауыңдай іш» деген. Өзім де түскі тамақтан бері нәр татпаған ашпын. Оны өзегіме ас барғасын байқадым. Қарбып асаған халықтың ар жағына ел қонатындай уақыт өткенде, шетте отырған директор ағай орнынан тұрды.

— Ал халайық, достар! Рюмка, бокалдарға түгел құйылды ма? — деп өз сұрағына өзі жауап берді — Құйылды ғой деймін. Онда бір сәт құлақтарыңыздың еркін маған берсеңіздер. Құрышын қандырайын. Ал егер қандыра алмасам, артық жайылған ықыластың оқасы болмас. Қайткен тұста да жақын жүрегімнің жанынан орын берген достарым, сендер осы сәттен етпісірім уақыт бұрын басталған біз Манар екеуміздің жанымыздың сексеуіл шоғындай қызулы бір шағын қызықтау үшін бас қосып отырсыңдар. Шет жағасынан деректер де боп қалған шығарсыңдар. Мен сонау бір

қиын-қыстау замандағы жоғалтып алған бейкүнә боз-бала шағыммен жадырай жүздескен халдемін қазір. Оны есіме салған, тоғыз қабат сандықтың түбінде жатқан сырымды құпияда кілтін тауып ашып берген — мына бала жігіт, — деп, маған қарай қолын созып, алақанын жұмсақ жайып көтерді. Орныңнан түрегеліп көрін деген ишарат. Орнымнан тұрдым. — Заңғар! Мұны, осындай қырдың киігіне Алтайдың маралына ұқсаған бота тірсек таза мөлдір қалпымен табиғаттың өзі тәнті етейін деп айдап әкелген болар. Отыра ғой, қалқам, — деді маған электр шамына көзі жұлдыздай жалт етіп. — Дәл осы Заңғарға жетер-жетпес оң-солымды таныр-танымаста маған, енді ойлап қарасам, баға бойламас жақсылық жасаған бір адам болған еді. Ата-анадан ерте айырылып, әр есікте бір жүргенде, менің кітапқа ынтамды көріп, кейбір жаман ағайынның сол үшін талай таяққа жыққанында араша боп, ақырында неше күндік үлкен жолға өзі атқа мінгестіріп әкеп, Ертістен өткізіп, Керекуге жеткізіп, одан үлкен қалаға жетерлік қаржысын беріп, «бетіңнен жарылқасын» деген асыл азамат бар-тын. Кейінде етек-жеңді жиып, ес кірген соң талай хат жазып, бір хабарына зар боп қойғандай ем. Асырып айтты демендер: сол өлген үмітім тіріліп, өшкен ойым оянып, ару анадай еміреніп тұрған жай бар. Мені тағдырдың жол айрығынан кездесіп, қараңғысынан құтқарып, сәулелі жағына қарай жөн сілтеп жіберген кісі, мына Заңғардың атасы — Тайкелтір деген ақсақал бұл дүниеде әлі бар екен, тірі екен. Сол кісінің есендігі үшін, жақсы зәу-зәу, үрім бұтағы үшін. Бәйтеректей бөлек біткен қария бір мен емес, талай жыртық борбай жетім-жесірге пана болған шығар-ау!

Директор ағай осыны айтып, қазтабан, тырна ұршық стақанды жоғары көтерді. Сол кезде жұрттың бәрі жапатармағай «жә» десіп, қолдарына рюмка бокалдарын ұстап, орындарынан түрегеле бастады. Міне, мәселе қайда жатыр?! Менің атама көрсетіліп жатқан құрмет болды

гой бұл. Не жайсаңды аяғынан тік тұрғызды-ау қасиетті қария. Ауылға барғанда жыр қып айтып, рақат күйге бөлермін-ау!

Қуанған мен қорыққан барабар демекші, мен мына көрініске өзімше елтіп бөгеліп қалған екен, құрметтеуші ағайын келіп, қолыма шампан құйған бір ұршық стақанды маған да ұстатты:

— Іш осыны, ештеңе етпейді, жүрегіңді басасың. Мына кісілермен соғыстырып шық. Сонан соң сені ешкім қыстамайды.

Мен қол алған кісіше қайта жағалап, тырна тірсекті тегіс зыңғырлатып шықтым да, бар пәрменіммен сілтеп салдым. Тілеуіңді бергірдің кеңсірігімді жарып кетпегеніне шүкірлік еттім. Бұрын елде дәмін татып байқағанда, қырдың жазғытұрғы жуасындай ғана әсер ететін еді. Тегінде, өзінің жұту ережесіне қайшы келсем керек. Енді зерен кесеге құйылған қымызды ішіп, жеңілденіп серги түстім. Айналаның бәрі жарасымды да бапты күйіне келген екен. Балқып отырмын.

Ағай енді бір сәтте әңгіменің тиегін маған бұрған екен. Жекелеп таныстырып, соңында өзіне жетектеп келтірген коверкот костюм мен қаудырлақ тонның хикаясына түсті. Атамды суреттеген жерімді айтып тағы мәз болды. Сөйтіп шыны ма, сыны ма мен күтпеген бір оқыс әзіл айтып қалды:

— Қаласаңдар, біздің Заңғар қазір бәріңнің образ, портреттеріңді беттеріңе қарай айтып шығады.

— Немене, баланы сонша ұялтып, — деп Манар тәтей қарынан тартып еді, көңілдері шампаннан соң кемпірқосақ атқан көп, отқа май құйғандай лап ете түсті.

— Жасау қолыңнан келсе!

— Айтсын, тыңдайық!

— Мүмкін, ішкі жан дүниемізді, мінез-құлқымызға дейін ақтарар.

— Өй, қойсаңдаршы!

Бұл сөздер мені шапқа түртуден гөрі есіркеу құсап көрінді «Тоқтай тұрыңдар», – дедім ішімнен. Шампанның кемпірқосағы біздің іште де бар шығар. Мектепте көзіне қарап ойын оқу, ажарына қарап мінезін тану дегенді шығарғанымыз бар еді.

Аз ойланып отырдым да, жасықтық жасамайын, тоным су боп бара ма деп, тәуекелге тарттым.

– Несі бар, айтсақ айтамыз, – дедім еңсемді көтеріп. Мұндай құқайды күтпеген жұрт мынаның шыны ма дегендей аңтарылып қалды. Мен: “Қане, қайсыңнан бастайын?” – дегендей жағалай бір-бір сүзіп шықтым.

– Қойыңдар, – деді әлдекім, – баланы тәлкек қылмай!

– Қоятын дәнеңе жоқ, айтылған сөз – атылған – оқ, – дедім тайсалмай. Бетім былш етпейді, барым да, нарым да дегендей түр мендегі. Әлі сенімінен гөрі қызықтағаны, таңданғаны басым секілді. Сәлден соң алды тіксінген кескін байқатты: «Жерден жік шықты, екі құлағы тік шықты». Құлағым, расында, делдие шошайған, қадалып қараған кісіге күлкі шақыратын құлақ еді. Әйелдердің жеңілтектеу біреуі мырс етіп төмен қарады. Мейлі. Дүние кезек, бізге де күлетін сәт келер. Рұқсат тосып отырмын.

– Тілеп тұрған аурудың емі жоқ, көрсетсін бала сәуегейлігін, – деді оң жағымда отырған келісті қараторы кісі.

– Онда тура сол ағайыңның өзінен баста. – Бұл директордың берген желі.

– Маған бәрібір, – дедім мен. Сөйтіп қамшылар тұсымдағы қыр мұрынды, жарасты әдемі, сұлу бітімі бар, көз жанары мейірімге толы кісі ілкі шапағат сезім тудырады екен. Сүзіле қарап, ойымды термелеп кеттім.

– Атам қазақ: «түсі келгеннен түңілме» деп тегін айтпаған шығар. Сымбатты тұлғаңыз бен мейірбан жүзіңізге қарап жоталы парасат көргендей боп отырмын. Өзінен гөрі халқының қамын ойлайтын жүрегінде діттегенінен таймайтын жарық жұлдызы бар

азамат ағасы болсаңыз керек. От шашқан жанарыңызда ең сүйсінерлігі – еш өтірік жоқ. Тартысқанда тұлпардың белін үзетіндей табандылық теуіп тұр. Халық мүддесі дегенде айла амалыңыз да аз болмаса керек. Тек күндердің күнінде сырт сұлулығыңыз ішкі жан байлығын жеңіп кетіп жүрмесе?! Сырт сұлулыққа жерік әйел деген қауым бар ғой.

Мен ойымды өстіп тамамдай бергенде, манадан мелшиіп тыңдап, міз бақпай отырған адамдар түйе қарын шөп жанғандай ду етіп, мәз боп күле бастады. Көп оқыған кітаптардың қайсыбір абыздарша бұлай сарнап кетермін деп үш ұйықтасам түсіме кірген бе!? Тартынайын дедім. Әр нәрсенің шегі бар, әзіл-ойын кемерінен шығып кетіп жүрсе, қаудыр тонның көкесін сонда көремін. «Аяз би, әлінді біл, құмырсқа жолынды біл». «Абырой деген деп ұғатын болсақ, осы да тақияға тар келмес». Менің енді бұл сәтте үнсіз қалып, сай-саланы қуып кеткенімді аңғарып қалды-ау деймін. «Оны болсаң, келесісіне көш», – деп қаумалады. Шаттана күліп, ризалық пішін білдіргендеріне қарағанда, көп ауа жайылмасам керек. Бұл сезім тағы да тау бұлағындай екпін әкелді. Адамның он қабат ойын оқу – арқа талып аруақ шақырумен тең. «Жығылсаң, нардан жығыл» деген емес пе мәрт халықтың мәтелі.

– Енді келесі кісіге!

– Тоқтамай бағаңды бере бер.

«Жарайды. Тілектерің сол болса», – деймін ішімнен. Көрген-білгенімді, оқыған, естігенімді аянып қалмаспын.

Бал ашып, бағасын айтатын екінші кісі – жаңағы мақтаған ағайдың оң жағында отырған қабағы қатыңқылау, дөңгелек жүзді әйел. Зайыбы болуы لازم. «Атының сыры иесіне мәлім» демекші, кезегі келгенде жаратпаған сыңай танытып, тымырайып қалды. Өтірік болса да жайраңдаған жасанды қалып іздеген жоқ. Мейлі:

– Пішім мол болғанымен, мол жаратылған даналық қасиетті көре алмай отырмын. Ел анасы дерлік шал-

қып жатқан ақылдың етек-жеңі білінбейді. Заты-жаратылысында адамға пайдасы да жоқ, залалы да жоқ, өзіне деген жақсылықты қара қылды қақ жарғандай бөліп ала білетін пияздай пысық кісі. Елге жетпегенмен, жерге жетер ақыл парасаты бар. Соны кейде көпсініп, жұртқа бағыт-бағдар сілтейтін болады. Қайсыбір жаманатқа тән қақаң-сұқаңы, сыпсың сөзден ұршық иіретін қылығы жоқ, ойын көлденеңінен жайып салатын ер мінезді адам. Сонысынан талай жұрт именеді, талай жұрт сыйлайды. Жекебасына қонып жатқан бақ болмағанымен, талайы зор дәулетке еншілес қонған жан. Сонысын төкпей-шашпай, ысырап етпей ұстай біледі. Ризамысыз, тәтей?

Әйел сыпайы жымыып күлді. Сыр берген жоқ. Қабағындағы жаумайтындай бала бұлт бұл кезде сейіліп қалған екен. Қалған жұрт әлгіндегідей ду етіп мәре-сәре бола қоймады. Маңғаз әйелге қарап көздерімен күлісті де, көздерімен ұғысты да қойды. Кейде шындық екеш шындықтың да бұралқы иттей еленбейтін әдеті ғой. Жиналған топқа көзімнің қиығымен қарап қоямын. Директорыма көз тастап ем, менің мына тосын өнерімді қызықтаған қалпы жерден жеті қоян тапқандай мәз. Маған не керек, директор рақаттанса жетіп жатыр.

— Бұл топтың бірінен-бірінің жасыратын сыры жоқ. Бас қамшыны, бала! — деді таза көңілді біреу. Басқалар сол сөзге ымыра жасағандай.

«Шешінген судан тайынбас». «Сұрағанға — тілеген». «Қолға құрық тигенде, талағыңда битің болса, аянарлық-аярлық мінез көрсетпе» дейтін Тайкелтір атам. Сол есіме түсті және бүгінгі дастарқан да сол кісінің қияндағы құрметі үшін жасалып отырған жоқ па! Бұндай билік қолға күнде тие бермес.

Маңдайы жұмырлау, торсық шеке, қисық танау, жылан көз, жалпақ ауыз бас сүзетін бұқадай алдыма өкіреңдеп келе берді.

— «Бір мінезі — көл, бір мінезі — шөл, бірде бие, бірде

түйе» демекші, аз еңбегіңізді көп байлайтын әдетіңіз бар екен. Талантыңызды ел ұға бермейді деп кейітін кездеріңіз де аз емес сияқты. Кеулеп жеп тоймаған, қырнап жеп тоя ма? Қарпып қызмет істеуге құлқыңыз жоқ, құлқыңыз болса, мойныңыз жар бермейтін екіұдай мінезіңіз байқалады. Аз біліміңізді бұлдап, жолдас-жора жамылып, шырқап бір кетсем дейтін ойдан осы жер ортасына келгенше ада болмапсыз. Ортаға да, ошақ басына да мазаңдығыңызды көбіне өзіңіз де сезесіз. Бірақ оны үнемі кеш, қолды сілтеп қалғаннан соң ұғасыз. Баз бір шақтардағы түбі тесік аңқылдаған ашық көңіліңізді ескеріп, дос-жарандарыңыз кешіріп жүре береді екен. Табиғат – талант бермеген деп ешкім айта алмас. Бірақ бас асаулықты жеңетін күніңізді әлі болжап болмапсыз. Соны жеңгенде, баяғыда самғап кететін бе едіңіз.

Осылай деп бөгеліп қалдым. «Қарапайымдылыққа мейлінше жарлы екенсіз, оты жоқ кеудеге нан пісіру – жігіттің соры» деген ой тарамдарын тарақтайын деп отырған тұста көзіне көзім түсіп кетіп, түгін тастап жатқан жыландай сұрланып қалған екен, қорықтым, зәрем қалмады. Төбе шашым тік тұрып, аяғым дірілдей жөнелді.

Дереу ой келді: аурудың алдын ал деген. Мен жан-жағыма қарамай бөсіп жатқанда, бөтелкесімен басымнан бір қойса құнымды кім іздейді? Құнымды іздер-ау, іздейтін адам табылар-ау. Есірткенге еліре бермей, есім барда бас-аяғын бүтіндеп бәтуға кеп қояйын. Құран ғып ұстамас, сөйтсе де көк ноқайға қыр боп тұрады ғой.

– Аға, жеңгелер! – дедім олардың күлкілері басылар-басылмастан. – Әзілдеріңіз жарасқан жақсы жолдас-жора шығарсыздар. Қолқаларыңызды қолыма алып шапқанда, әлдебіреуіңізге артық тілім тиіп кетіп, ескі жараның аузын қазсам, ол тілек өздеріңізден, өздеріңіздің келісімдеріңізден болды, менің қара көзім мен қарақұсымды қарақшыға алып жүрмеулеріңізді

сұраймын. «Бас кеспек бар, тіл кеспек жоқ» дейтін, айтыстың аулы тым алшақ. «Жапалаққа да жан керек», депті ғой бір батыр.

– Қара, мұның қуын!

– Мынауың нағыз тазша бала боп жүрмесін!

– Өзі қушыкеш қой деймін.

– Қорықпай-ақ қой. Бөгелмей тарта бер.

– Ортамызға бір балшы керек-ақ еді!

Қалай қағытса, солай қағытсын, мен қайтсе де мәселенің басын ашып алдым. Не деп болады: бұлардың іші-тысына кіріп шыққан жоқпын ғой. Әулекіліктің ақылды миды көтерген мойынға көк жаға болған жері бар ма? Қияметтей қалаңыздың көгілдір қақпасын жаңа қаққан ауылдың аңқау баласы да тіршілік таразысына түскенде, «аузың қайсы десе», құлағын көрсетер» ынжық, аңғал емес. Оның да көнекөз қариялардан алған тәлім-тәрбиесі болады, мектептен алған ілім, үлгісі болады. Түптеп келгенде, бәрің де сол ауылдан шыққансыңдар, ағайындар!

Бәйгеден озып, салым сап жүргендей енді бір айналғанда алдыма сүттей аппақ, пісте мұрын, күлкіден аузы босамайтын күріш тіс келіншек отырды. Ұлудың істігіндей қара кірпіктерін паш еткен ойнақы қарақат мойыл көздері көп нәрсе сездіріп тұр.

– Ер жігіттің: «Па, шіркін, дәл осындай болса жарым» дейтін, келісті көрікті табиғат сараңдық етпей берген екен сізге. Жаратылыс сыйлаған сұлулыққа түзік тағылымның тұздығы қосылса ғой, қайран. Сіздің күні бойғы күлкіңізге қарап, сол тұздықты таба алмай әлекпін. Мың кешірім болсын, қымызы жоқ бос күбі деуден аулақпын. Атай көрмеңіз. Тек майы алынып қалған ақ айран болмаса. Таласпаймын, ол да әдемі сусын. Затыңыз ақ, адал жаратылған, ақкөңіл әйел екенсіз. Ақкөңілділікті пайдаланатын сұмдар аз ба өмірде? Сол Құдай берген күлкіні қойып, ел қатарлы салмақты болуға күнде қырық

уәде жасайтын көрінесіз іштей. Бірақ одан үлкен зардап шегіп жатпаған соң, ұмытып кететін көрінесіз. Өмірден ұстаған мол мақсат, берік бағыты жоқ, күні өткенге мәз көбелек адамдар болады. Сіз сөз жоқ ол санатқа қосылмайсыз. Сілкініп тастап, өзіңізді-өзіңіз билер болсаңыз, абыройлы биіктеріңіз бар алда.

Байқаймын, бағанағыдай емес, күлкі азайып келе жатыр. Бәлкім, менің жорамалым сұрқай шыға бастады ма, әлде жұрттың еті үйренді ме, әуелгі кеу-кеу аз. Мөлшерге кеп қалдық па? Кезек енді директор ағай мен Манар тәтейге келе жатыр. Әрине, олар туралы да көкейге келген сыр, түйінді біраз сұхбат етуге болады. Бірақ «өзің су ішетін құдыққа түкірме» дейді қазақ. Қызды-қыздымен көктен түскендей артық-аспай сілтеп жатқаным жоқ, шамалап бір нәрсе айтармын. Оған нәркүмәнмін. Сонсоң ойымды сабақтап:

— Аға, тәтейлер, — дедім. — Сөзді тұтқан ауылдың баласы едім. Жақсысын айтсам, жағынып отыр дерсіздер, тамсанып кетсем, турасын айтады дерсіздер. Дастарқан үстіне сын жүрмейді дейді ғой. Бәріміздің алдымызға жайған ортақ дәм ғой. Дәм иелеріне мінездеме жасаған көргенділік болмас. Одан соң сол қанатта қалған екі кісіге қысқаша тоқталып, осы бір қабырғамды сөгердей боп отырған жүктен құтылайын.

«Тура биде туған жоқ» дейді қазақ. Бейтаныспын десем, арыма сермеген қылыштай қиянат болар еді, бұл екі кісінің маған жақындығын бағана білгем: аға, жеңгем. Жеңгемнің мамырдың күніндей шуақты жүзі өте-мөте сүйсінткен. Үлкен сыпайылық пен оқып-білім алған мәдениеттің белгісі көрінген. Өмірінде адам баласына реніш сөз айтпайтын нағыз көргенді жан. Қазақ әйелінің ата-бабадан келе жатқан инабат үлгісіне, бүгінгі озық заманның ойлы парасатын алған. — Осыларды өлеңдей шұбыртып термелеп барып тоқтадым да, іле ағайға ауыстым. — Тояттаған бүркіттей, сырты маңғаз болған-

мен түбі бос па деп қаламын. Алдына барған адамның терең түбін аңғармай қалатын өзімшіл тәкаппарлықтың обалын қайда қоямыз. Қара қылды қақ жар деп алдына алмас қылыш қойған адамның қаталдығынан не пайда, қаттылығынан не қайыр? Заң мен адамның арасында асқар тау мен тұңғық көл жатқан жоқ па? Одан дайын самолетке мініп ұшып өте салмау керек. Асыл деп ұстаған затты аяғына дейін асылдандырмақ ердің ғана еркі. Білікті сана мейіріммен жалғасты. Өмір болған соң жұмыртқаның да тауыққа бір сәт ақыл үйрететінін ұмытпаған жөн. Осымен көреген көзілдірігімді алып орнына қоямын, аға-жеңгелер, рұқсат болса?

– Бәрекедді, өркенің өссін!

– Бәріміздің бір-бір қабат терімізді сыпырдың!

– О дүниенің елегінен өткендей болдық!

– Жиырманшышы ғасырдың тазша баласы боп жүрме?

– Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

– Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

Оң жақта отырған ағай нұрлана күлім қағып орнынан тұрды. Көмейі бүлкілдеді.

– Қазақ әділетті сөзге әрқашан тағзым еткен. Біз бір семьяның адамындай боп кеткен достармыз ғой. Жақсы семьяның ың-шыңы сыртқа шықпайды. Қуанайық, жолдастар, бәрімізге ортақ, жанымызға жақсы іні келді қайтсек те. Жетістігімізді жасырып қалсақ, білгеніміз қайсы. Осындай таза жеткіншек, таза ұрпағымыз үшін тост көтерейік. Байқасаңдар, бұл біреуіміздің де атамызды білмейді. Үй иесі біздің кім екенімізді таныстырған да жоқ. Артық-кем айтса да, көңілдеріңе түйін ғып сақтамаңдар. Дұрысын тұтастай қабылдаңдар. Ескі діни ұғыммен айтсақ, бұл бізге жіберген Құдайдың періштесі болар. Жас періштені жазғырмайық.

Бұл сөзден кейін директор ағай орнынан тұрып, тағы да оқығандардың ізеттілігімен сыпайы кешпірім сұрады. Бәріне ұйытқы болған өзі екенін, творчестволықпен

табылған балашпаны өз басы жөнсіздік көрмейтінін, сырламай, сынамай ашық айтты. Мені бүгін ғана көргенін, жатақхана шатағын, оқуға өз күшіммен түскенімді сүйсіне, күлдіре әңгімеледі. Қорғасындай ұйып қалған жерлерді сөйтіп ерітті, аздап балқытты.

— Бұл бала КазГУ-дің филология факультетіне түсетін бала ғой, — деді сонда біреу тұрып. — Үлкен жазушы боп кетер ме еді?

— Талайына берсе, осыдан да жазушы болады. Чехов та дәрігер ғой.

— Психологтерге медицина да зәру! — Бұл директор ағайдың сөзі.

— Оның керек емес жері бар ма? «Адам баласы бір-біріне өмір бойы жұмбақ боп келді, бола береді», — деген ғой Белинский.

— Қайда жүрсе де бұл балаға көмектесіп, үлкен жолға салу керек.

— Әй, мынаның өзі де бір жерден жарып шығар.

Көпшілік қауым тарқар кезде менің аталас прокурор ағайым мен жеңгей қалып, шамалы кідірді. Әңгіме менің болашақ тұрғын жерім турасында екен. Прокурордың: «Менің қолымда тұрып оқиды» дегеніне директор ағай мен Манар тәтей көнген жоқ.

— Бізде тұрады, біз күтеміз. Өзіміз тәрбиелейміз. Сен туысқан болсаң, бізге Алланың өзі алып кеп отыр.

Сонымен институт директорының үйінде жатып оқитын болдым. Коверкот костюм мен қаудыр тон мәселесінің ақыры осыған кеп сайды.

Шынымда айтсам, қолға түскен қояндай соншалық қысылып-қымтырылғаным жоқ. Жағам жайлау, әкемнің үйіндей сезіндім өзімді деп те айта алман. Үй ішінің мамыражай мейірбандығынан ба кең тыныс, жан

сергітер еркіндік білді. Кісінің шаңырағы болған соң, аяқ ұшынан басып жүресің деген әуелгі күдік желге ұшқан, түтіндей сейіліп кетті. Өз алдыма жеке бір бөлме. Жазу үстелі. Ағаш төсек. Төсек тұсында көз жауын алатын әдемі кілем. Кейін білдім, түрікмен кілемі екен. Бұрышты этажерка. Қабырғада ат басындай аспалы айна. Бір сөзбен айтқанда жаныңа қажеттің бәрі бар, тек жат та оқы, тұр да оқы. Дандайсыма!

«Дандайсыманың» көлдене кеп маған алабөтен адам еске салған жоқ, Мен өзіме-өзім солай төтеден-төте шарт қойдым. Себебі айтқызбай ұғатын нәрсені айтпай ұғу үшін адам баласына ақыл, сезім берілген емес пе? «Семіздікті қой ғана көтереді» деген мәтелді естігем, білем. Жуас, момын болғасын ғой. Одан басқа бір жануар көтере алмайды екен тойғанды, семіргенді. Бірақ сол моп-момақан, жайбасар, көнбіс түлік, атан түйені алып ұратын қара мұртты сағызша шайнайды. Олай болса жуастың да өмірден еншілі сыбағасы болғаны ғой. Менің де әлім жетіп алар үлесім, бейілдеп берер парызым болғаны ғой.

Қызыл тұңкелеп жапқан кең сарайдай ақ үйде төрт үлкен бөлме бар. Көпшілігі апандай кең, асырып айтсаң ат шаптырым дерлік. Жасауы, сәні келіскен. Ішіндегі ықшамды оңтайлысы маған берілген бөлме. Оның өзі жаңа ғана айттым, мұнтаздай жарасымды. Осы «алты қанат ақордада» төрт кісі тұрамыз. Директор ағай, Манар тәтей, мен... жоқ, үшінші мен емес, үшінші директор ағайдың алыстан туысатын апасы, атын білмеймін, жұрт «апа» деген соң мен де солай атадым бірден. Сонсоң, төртінші – мен. Апай аяқ-қолы жылдам, қағілез кісі. Осы үйдегі қыбыр-жыбыры көп тынымсыз тірлік солай үйретті ме, жоқ әлде жаратылысында шаруақор, еңбекшіл адам ба, екі қолын алдына сап, аяқ суытқанын көрген емеспін. Таң бозарғаннан қараңғы түсіп, жұмыстан Манар тәтей келгенше, тыным таппайды. Манар тәтеймен бірге қазан-

аяқ арасында бірталайға дейін жарысып барып, сонсоң ғана тоқтайды. Әдеті ме, болмаса күні бойғы арқандалған аттай үй ішіндегі әрлі-берлі жүрген қиқым жүрістен сүрліге ме, әйтеуір ертерек ұйықтайды.

Татымсыз көбік сөзге жоқ, біртоға, ақ сары жүзіне ашу ұяламайтын адам.

— Апа, — дедім бір күні көкейімді қыжылдатып жүрген сұрақты одан әрі жасқай алмай. — Бір сұрақ сұрасам айтасыз ба?

— Айтайын, білсем.

— Мен осы үйде тұрғалы біраз боп қалды. Әзірге төрт кісіден басқа ешкім көрінбейді. Бұл семьяның бала-шағасы қайда деп сұрауға талай оқталдым. Батылым жетпеді. Алабөтен жаман ойым жоқ, тек білгім келеді. Құпия болмаса...

Сүйкімсіз сауалды қоярын қойсам да қызара қысылғанымды сезіп тұрмын. Бетім дуылдайды, денем ысиды. Жаңа таныс апайым еңсесін көтермей күрсінді.

— Уһ, қарағым-ай! Тұяғы бүтін тұлпар, қанаты бүтін сұңқар бар ма бұл жарық дүниеде! Адалына, ағына, жақсысына берсе, құдай осыларға берер еді. Жақсыны құдай бір жерінен қинайды дейді ғой. Сонша тіл тигізіп Алла тағалаға неғылайын. Бір жаман немесі болғаны рас, бұлардың. Бірақ көп ұзатпай жаратқан өз бергенін өзі қайтып алды. 12—13-терге келгенде машина қағып апатқа ұшырады. Ал Манар тәтең сол бір баладан кейін көтермей қойды. — Соны айтты да көзіне жүректі езер мұңды жас алып «соңымнан ер» дегендей бұрылып ілгері басты. Мен үнсіз ілестім. Апай аспан түсті көгілдір сырмен боялған айқаспалы есікті жайымен ашып, үй иелерінің жататын бөлмесіндегі қабырғада ілулі тұрған суреттерді иегімен нұсқады. Алтындай күрең сары жұқалаң сыры бар өрнекті де оюлы ағаш рамкамен қоршалған үш кісінің портреті: ағай, тәтей және ортасында шілдекті жүгерінің көлеміндей аппақ тістерін түгелдей көрсете мәз боп

күлген 7—8 жасар ұл бала. Балапан лашынын мезгілсіз ұшырып алып, соның өлшеусіз орнын осындай саумал сағынышпен алданыш етпекке кейіннен ойластырып ілінгендей. Әрқайсысы бөлек сурет, бөлек жаратылыс болғанмен, жаңғақтың қауызындай жымдасқан бірлік сезім тудырады көңілге. Аяулы мұң төгеді көңілге.

— Ендігі тірі болғанда сендер құрбылас жігіт боп қалатын еді ғой. Алланың ісіне амал бар ма?! — деп, апай ақжаулығымен сарқылып таусыла бастаған көз жасын сүртті тағы. Кеудесі тола шер менен зар ма, күрсінгенде көкірегі қарс айрыла жаздайтын, бұл кісінің өмірі де көне таудың қатпарындай сан қыртыс, санап болмайды. Асылы, адамның жан жарасын өзінен басқаның сипағаны майдай жақпайтын құбылыс. Қанша емші, зерек, сезімтал саналғаныңмен, өзіңнен артық ешкім білмейді, түсінбейді де.

Апай шаруа қамына кетті, мен оңаша бөлмеме кірдім. Кешкісін тамақтан соң, үйге алып келген қағаздарымен көпке дейін тесіле ойланып отыратын ағай, бүгін ол әдетінен жаңылғандай. Мазасыз калың ой қоршап, көңілін жөн білмей адасып келген бейбақ шер тілшелейтін секілді. Қабағынан еңсе басқан ауыр күйін тамырлап түгел ұқпасам да, жан дүниесінің толассыз толқыны көп әлбіз лебімен сезімге ұратын секілді. Қызметінде бөтен, қолайсыз жағдаятқа ұшырады ма екен? Олай деуге Манар тәтейдің бет жүзінен өзеурей келген өзгеше реніш табы көзге түсіп тұрған жоқ, алыста қалған уайымның қара көзінің терең түпкірінде мәңгі жасырынып көңілсіз сес беретін, күнделікті көрінісі. Сол көріністің сәл ұшқын берер көмескі жарқылы. Қайтсе деп еткен желдей, болмашы қозғалыс байқала ма қалай? Артық сөз, артық қимыл жоқ. Қабағынан ұғысатын шуақты мінез жұбайлар үшін үлгі-пішімі өздеріне етене үйреншікті сыр болар, бәлкім. Адасып аңқылдап, буынсыз жерге пышақ ұрып менің нем бар, өз бөлмеме

кеттім. Алай да жұмсақ төсекті, жамбасқа алған. Ертерек жатып, ерте тұратын дағдысы.

Бұл уақытта бәсіре боп қалған бөлмеме кірген соң, жайлы бір тыныштық, орайлы оңашалыққа бой ала бастаған кең тынысты ілкі жеңілдік қайыра табысты. Қолыма жаңадан шыққан «Абай» романының екінші кітабын «Ақын ағадан алдым. Кеше ғана бастап оқығам. Кең тынысты өзіміз өскен шалқар дала, алғашқы бетінен аңқылдаған ыстық құшағын аша берді. Жаны жай тауып, өзге тіршілік, мұқым дүние ұмытылып, ұлан-байтақ әсерлі өмірге балқыған сезіммен толассыз сұңги түскендей ем, есіктің қалай ашылғанын білмеймін, арт жағымнан кеп, біреу иығыма қол сап тұр екен. Қатты ұйқыдан оянған кісіше селт ете қап, қарасам: ағай зорлана езу тартып күлімдеп тұр:

— Мұқаңды оқып жатыр екенсің ғой, — деді, сәл таңданған сабырлы дауыспен. — Оқы. Сосын пікір алысамыз, жаңа шыққан дүние ғой. Заңғар, жатарда тесіліп ұзақ оқыған жарамайды, көзге зиян. Жүр, онан да далаға, таза ауаға шығайық

Сыртқа есік алдына шықтық. Қора жайы кең, тауға қарай бау-бақша, жеміс ағаштары кетеді. Алма, шабдалы, шие, қара өрік, бақшадан — құлпынай, помидор, бәдірен. Біздің елде бұлардың бірі өспейді. Құмға өніп шығып, пәлегін кең жаймай, бытырлап түйнек салатын жұдырықтай-жұдырықтай қара қарбыз біздегі. Оны да құшақ толатын ата-тегіңдей болмаған соң елемей, менсінбеген бе орыстардың «дынка» деген атауына қосылып «дiңке» деп кеткен. Бұл бау-бақшаны да осында келгеннен бері танып-білдім.

Қазір күздің қалың айы. Қазан маусымының тамамдалып, қарашаның басталған кезі. Түнгі ауа дене сергітерліктей салқын. Аспан қара көк ала ашық. Жаздағыдай шүрегей көп жұлдыздар көрінбейді. Қалғандарының өзі жыртық үйдің тесігінен түскен сәуледей қалтырап

ойнап, көзге сүрінбей, әткеншек тебеді. Қол созым жерде ғана шөккен нарға ұқсап, томаға тұйық тау қарауытады. Аулақта көңілге әлдеқандай үрейлі түйсік тепкен тау өзенінің сарылы. Үрген иттің даусы естілмейді. Ит қайдан үрсін. Үйге ұйықтайтын ит үруші ме еді! Тау, бақша, қала, тау өзені – менің әлі бойым үйренбеген дүниелер. Ауылды аңсаймын, далаға шықсам, ауылды ойлаймын. Оңаша қалсам, ауылды ойлаймын. Кішкентай ініммен қалған шешемді ойлаймын. Салқын ауадан ба, әлі бауыр баспаған мынау бейтаныс көріністен бе, жоқ шешем еске түскендікі ме, денем түршігіп, тізем қалтырады.

Темекісін тұтатып, манадан әрлі-берлі өз ойымен жүрген ағай менің көкейімді барлағандай:

– Тоңған жоқсың ба, Заңғар? – деді

– Жоқ. – Мен көпе-көрінеу өтірік айттым.

– Ауылды сағынып жүрген боларсың?

– Жоқ, әлі... – Тағы да бұғып қалдым. Бұл жолғым шикі дәмі білініп тұрған жалған намыс еді. Шынына келсем, есейгендігімнің жүген-ноқтасы сыпырылып қалатындай. Оны білдіру мұрнынан суы кеппеген ноқайлық сияқты көрінеді.

– Апаңды ше?

Енді жалтаратын бұрылыс қалған жоқ. Түлкі бұлтақтың барша қияң-қалтарысы тұйыққа тірелді.

– Иә, ара-тұра сағынатыным рас. – Адам баласына біткен өр көкірек, өзімшілдікті қойсаңызшы! Белінен басып, «сағыңдым» деп, турасын бір-ақ айтпай, тағы да қиялап тартып кеттім. Не білгісі, не сыр аңғарғысы кеп тұр екен бұл кісінің?

– Анда-санда дейсің ә, Заңғар! Әрине, әрине. Барлық ісінді жиып, ысырып қойып, күндіз-түні анаңды ойла, сағын деп ешкім айтпайды. Ол тіршілікте мүмкін емес шығар. Бірақ әлден анда-санда еске алсаң, жүре-бара ұмытып кетуің де мүмкін-ау! Ондай жат бауырлар некен-саяқ болмас. – Осы сөзді аяқтар-аяқтамастан тобық

жұтқандай қинала жөтеліп барып, тамағын қырнап түкіріп тастады. Қараңғыда қалтасынан бет орамалын алып, жанарын, аузы-мұрнын сүртті. Менің кұлағыма күдік, күрсінуінен мұңы, зілі басымдау «мүмкін-а-ау!» деген төрт буын сол бояу, болмысымен әлі дірілдеп тұр. «Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада» дейтін шығар енді. Жоқ, оны айтпады. Жұмбақтап, термелеп алыстан орағытып кетті. — Қарағайды қолдан егеді, сосын өле тырмысып өз бетімен де шығады. Мына таудағы сыңсыған қалың қарағай тамырын тасқа тігіп, солай өсіп-өнеді. Ал шеңгел еккен адамды көрдің бе, жоқ болмаса, естідің бе! Жантақты ше! Оларда, бірақ тасқа бітер қуат, қасиет жоқ. Құм мен сорға өседі. Жарық дүниеге шеңгел мен жантақты шығаратын соған лайық қуарып, қаңсыған таз топырақ екен. Мен, жаным Заңғар (Бұл сөзді ол ерекше ет-бауыры елжіреп айтты), сен алғаш күні көргенде-ақ, қас-қабағыңнан, зерек зердеңнен танып байқағаным, сенде адамды жан жүрегіңмен беріле аялап, ардақтай сүйетін жақсы жаратылыс бар екен. Заманында кім болсаң да, қандай қызмет істесең де, ол қасиеттен зиян көрмейсің. Иә, апайдан біліпсің. Менің, біздің, біз Мәкең екеуміздің өзіміз-ақ айтар сырымыз еді. Оқасы жоқ. Жоққа жүйрік жете ме! Сол жалғыз баладан кейін жас иіс иіскеу, бізге бұйырмай қалды. Баламыз бол, баламыздай бол деген телмірген тілекті айтпаймын. Бірақ осы үйдің толық бір адамындай есепте өзіңді. Туысып жақын бола ма, ұғысып жақын бола ма, ол адамына байланысты. Жүр, үйге кірейік. Салқындап қаларсың...

Төсекке басым тигенмен, көпке дейін көзім ілінбеді. Терезеден қалт-құлт еткен әредік ақ жұлдыздар көрінеді. Алмастай жарқылдамай, жазғытұрғы көпсіген шаңдақ жолда баяу жылжыған сары алтын қоңыздай қозғалады. Адам қоңыз болмаса, кісінің жасаған жақсылығын білу керек қой. Айналайын, ағатай! Тәңір табыстырған

ағатай! Сенің осы айтқан ардақ ақыл сөзің үшін де, мен шаш-етектен қарыздар болсам ше! Жылы үйің, жақсы төсегің, аялы алақаның өз алдыңа. Біреуге болмысыммен берілуге мұнтаздай мөлдіреген таза көңіл жетпей ме! Сол жаныңды сезіндім, сездім, ағатай. Қаласаң туған бауырың болайын! Оны аз десең туған балаң... болайын! Әйтеуір, сендер, сіздер уайым-қайғыға бата көрмеңіздер! Ол директорлығыңызға бас игенімнен, табынғанымнан емес, директор бол, кім бол, арманы көп жұмыр басты пендесіз ғой. Сіздердің кірпіктеріңізді сулатпауға барша жан-жігерімді салармын. Атақ-аттарыңа зәредей кір жұқтырмаспын да...

Онсыз да Қазақстанның, қала берді, Одақтың төрт тұсынан келіп, тым-тырақай студенттік жаңа өмір кешкен масаң кеуде бозбала бірі-бірінің қайда тұрып жатқанын зәрулік етіп пе, дәрулік етіп пе! «Алыста бір жеке пәтерде тұрамын дегенде, «фуйт», жатақханадан кетіп! Солпаңдап!» – деп, теріс айнала берген. Бәрібір оларға: «Директордың үйінде тұрам» десең де. «Пішту», – деп мазақ етер еді. Тыныш жүруге сол сенбетені жақсыдағы.

Әзірге сабақтарды құлдилап оқуға зейінім жоқ. Бейтаныс дүние. Оның үстіне орысшаға да орашолақтаумын, бірі құлағыма кірсе, бірі тіпті айдалаға кетеді. Көп болса, қатты қиналып бара жатсам, әкеңді танытып бет қаратпай жаттармын деп қоямын өзімді-өзім сендіріп. Оған шамам келеді. Жалғыз сөзін қалдырмай кітаптың айтқанын алдыңа қойсаң, бесің болмаса да төртіңе тартыншақтамассың. Бір-екі үш жыл сөйтіп, қарыскан соң, арғы жағының қоғадай жапырыларына сенімім мол. «Ұра берсе, құдай да өледі!».

Әзірге мені баурап қызықтыратыны, ақ халат пен ақ кәтелек қалпақ. Шайтан, нағыз дәрігердің өзі сияқтысың!

Бір күні өлген кісінің сүйегін көрсетті. Шошып кеттім. Денемді, өн бойымды әзер уыстап [ұстап] тұрдым. Жоқ,

кейін олай емес. Үйреншікті делебе секілді. Сабағына да солай төселіп, меңгеріп кетерміз, деп қоямын. Ағайға: «Атыңа дақ түсірмеспін», — деп, қараңғы бөлмеде ұйқым келмей ант беріп жатқаным да сол.

Көзім ілініп кеткен екен, таң атып калыпты.

Аппақ таң. Торғын шәлінің түсіндей.

Түн баласына ұзақ уақыт кірпік ілмей құныға кітап оқитын машық таптым. Бұрындары елде жүргенде қанша емінсем де екі-үш парақтан әрі жылжи алмай көзіме ұйқы тығылатын. Онда шалқаңнан түсіп, қарақұсыңды ұлпа жастыққа төсегеннен болар деген ой келуші еді. Қандай қызық кітап болғанмен, жарым сағат жылжи алмай пеш түбіндегі кәрі мысыққа ұқсап пырылдайтын сәттер ұмыт емес. Қазір тіпті басқаша. Баяғы күндізгі қалау өз бағдарын күрт бұрып, түнгі сменаға ауысқандай. Ың-шыңсыз түнгі смена жанға рақат, жайлы. Ойыңды ұлғайтып, санаңды өсіретін кең жайлау, еркін атырап. Таңдап, талғап, қажеттісін теріп алып дегендей жүйелеп оқуды кім білген, қолға түскен қандай кітап болса да бет қаратпай әп-сәтте тауысып шығамын. Ішінде романы да бар, өлең кітабы да бар. Қиял-ғажайыптар мен қым-қиғаш оқиғалы шығармалар да кездеседі. Ағайдың кітапханасы бай екен. Арасында біздің әлі өспеген балғын тісіміз батпайтын, неше алуан кітап қара ормандай сыңсып тұр. Күндер келер, оған да тіс батар. Әзірше айналдыратыным — қазақша дүниелер. Аспанында ай тербеліп, алтыбақан әнін емген ақ мамық түндерде екі ғашық жолығысар, тылсым тұнық махаббаттар... Мені көбірек тартатын, жүрегіме қарай көктемгі көбелекше желпілдеп бет-бағдарсыз елпіл қағатын — осы махаббат жайлы кітаптар. Мынау

жұмақтың төріндей мейірбан шаңырақтан ба, жаңа есті өмір студенттік арманға қол артудың қос-қос қуанышы ма, үй иелерінің түнгі мінезімді әлі аңдай қоймағаны ма, сиқыры бөлек қияли қойнауға қаперсіз сұңғи бердім.

Енді орысша кітаптың ең бір иықтылауынан ұстағым келді. «Жығылсаң нардан жығыл» деген. Итарқасы деп күшім жетпегенде, екі-үш оқып ұғынармын. Қолыма Джек Лондонның «Мартин Иден» деген кітабы ілікті. Қырға шыққан өгіз арбадай шиқылдатып, тартып бердім. Бұрынғы тұздық-мұздығымен қотара жұтатын қазақшадай қайдан болсын, сүрініп-жығылып дегендей, майлы батпақ кешкен кісіше баяулаған хал еді. Ұйқы келе ме, немене! Жоқ, әлі орысша роман оқу ертерек пе екен? Олай деуге нобайын түсініп жатырмын. Мылқаудың ымымен салыстырғанда, аттылы кісідей. Сонда да, шіркін, қазақша оқу, талқанға май қарығандай ғой. Көзім бұлдырай ма? Шаршадым ба екен? Жоқ, шаршамаған секілдімін. Ұйқы емес.

Қызарып күн шығып келе жатқандай. Ақ торғын шәлінің түсіндей айнала боз дүние. Тура алдымнан, оқып отырған кітаптың парағының арасынан бозарып, кәдімгі күнде көретін алтын күн шыр айналып ұшырағандай. Екі беттегі жыбырлаған жолдар, әріптер жаз күнінің кешіндегі шіркей-шыбынша көз алдымнан ду етіп көтеріледі де, арты таңға айналып кетті. Бұрын таңды терезеден көретінмін. Артыма бұрылмағаным анық. Келесі сәтте кітап та, үстел де, өзімнің он саусағым, тұла бойым түгел қолмен ұстап болмайтын белгісіз ақ шәліге оранып қалған екен. Қабырға да, төбе де, айнала тептегіс ақ таң. Көзімді уқаладым — ашық. Үстелді ұстадым — орнында. Сипалап кітапты іздедім — ашулы, жаңа басталған күйінде жатыр. Орнымнан жайлап тұрып, сол жағымдағы қабырғаны іздедім — ол да орнында. Шүріппесін тауып, шамды өшірдім. Ақ таң сол күйі. Сол сәтте шеңберлі қос сызық шоқ серіппе сымдай үйіріліп

шыр айнала берді де, арты тас, қараңғы түнекке айналып кетті. «Біткен екенсің бала! Көзден айрылды!».

Осы ойдың көкейге құйындай ұшып жеткені сол-ақ екен, төбеден жай түскендей сылқ ете қалдым. Басым түбі жоқ шелектей қаңғырлар, алқам-салқам майыса берді. Не болғанын білмеймін! Бір уақытта ес кірді ме:

— Апа! А-па-тай! — деп қатты айғайлап жібердім. Шешемді айттым, туған шешемді. Жарық дүние парық боп, арпалысты жанкешті шақ келгенде тіршілік иесіне деген, артық арнаудың еріксіз өзі оянатыны ақиқат екен. Құлындаған даусымның қанша шыққанын білмеймін, жел ұшырған қаңбақтай қаңғалақтап солығымды бассам, жаныма үй ішінің адамдары жиналып қалыпты. Екі әйел екі қолымнан ұстап, ағай екі иығымнан салмағын салмай жай басып тұр екен. Су ішкізді. Үндері енді шыққандай болды.

— Не болды, Заңғар!? Неден шошыдың?

— Шамды өзің өшірдің бе?

— Кітап оқып отыр ма ең?

— Өзің төсегіңді салып жатпапсың да ғой.

Төтенше тұтқиылдан соққан жебе түйсік тілімді байлап тастағандай үріккен, жаны ашыған сұрақтарды түгел есітіп, тұтас жадыма ұстағанмен жауабына әлдім-шәлдім күрмеліп отырмын. Бір кезде барып:

— Көзім көрмей қалды, — деп боздап жылап жібердім.

— Қой, жылама, жасыма! Жігіт емеспісің! — Ағай шарасыздау жарықшақтанған дауысымен жұбату айтты. Әлі де толық паршалай алмай, мұз ойылып, сеңде қалған адамша аңтарылып қалған ахуалды айнала үнсіздік аңғартқандай. Көзімнің түбі тартып, шанышқандай әлсіреулі күйде жатсам да, үй-іші адамдарының шын абдырағаны, әуелгі шарасыздық шырмауынан шыға алмай, дел-сал боп тұрғаны, шеке тамырының солқ-солқ соғысындай сезіледі. Оңай ма, тас түскен жеріне ауыр.

Көз шарт таңылған. Дүние ал қара тұман, әуелгі ақ мұнар да жоқ. Болғанда түпсіз тұңғиық кеуілжім күңгірттен не пайда, не қайыр. Шалқамнан шаңырақ атып жатырмын. Жіпсіз маталып шандыла шырмалған мүшкіл хал, мынау арқаға аяздай бататын, түрменің темір торына ұқсас кереует төсек жан-жақтан, аңыздап келіп, қабақтың түбіне анталай жабысатын мың сан инелер қайта ұшып кетісімен-ақ, сонау-сонау еркебұлан базарлы күндері, жаннаты мол дүниені еске салады. Қанша ойланбайын десең де, орала береді. Сиқырлы әлем, әсем табиғат, алуан шөптің шырынын іздеп, құж-құж қайнаған бал арасындай қым-қуыт қызықты өмір он екіде бір гүлі ашылмаған, зәмзәм суындай заманның жарты жұтымын да ұрттамаған бейкүнә бозбаланың алдынан шынымен-ақ мәңгілікке қиқулап ұшып кетпегің бе? Жыл сайын сәніне сән, әніне ән қосып, құбыла ойнап, самұрықша самғап жатқан жауһар жер менің аласұрған аяулы зейінімде Темірқазық жұлдызындай бір орыннан тапжылмай қалып қоймақ па! Сезінермін, ұғармын, тұспалдармын, танырмын, жақұттай жайнап жатқан жаратылысты! Бірақ соны таңырқай да тамсана, жадағай жарты әлемді айқара ашып, сұлулығын сіміре көретін бір күн туа ма, жоқ па? Әлде, әйтпесе, тағдырымның тәлкегі боп, табан жолымды тықылдатып, кеудеден жан шықпаған соң, сырты шұғыла, іші көртүнек, түртіндек тірлікті де қылша мойыннан қия алмай, құсалықпен баз кешіп өтермін бе? Масыл болып жалпып отырмаспынау, дегенмен, болған-біткен кәсібің құлқыныңның шеңберінен шықпаған соң, өз бетімен оттаған жануар, жәндіктен айырмаң қайсы! Сонда осынау мақау әлеметті тас-талқан ғып жеңіп шығып, баяғыдай маңдайыма жеңіс шырағын қайта жағар құдіретті күш табылмай ма? Келермісің жарқырап, кетермісің сұңқылдап...

Күдік, күмәні көп сұрағымды дәрігерлердің алдына күн сайын көлденең тартамын. Шындап байлар қазығы жоқ, тайғанақта жігерсіз жауапты қайталап кеткеннен басқа бітірері жартымсыз, олардың да. Көңілімді жұбатқаны көкейіме қонбайды. Кейінгі кезде жаныма жоламай сырғақси беретініне қарап, бишара докторлардан да дәрмен қашқан-ау деймін. Мазасын алып, берекелерін кетіріп мөңкіген күндерім, алғашқы уақыттарда ғана. Бұл күнде, басқа түссе баспақшыл, шыңғырғаннан не шығады деп қатты қиналған сәттерімде де тұлдана тістеніп, ыңылдаған әріге барған емеспін. Түйе жайып, қой бағып өскен, шеміршегіне темір тығып, ағаш мұрындық кигізгенде мыңқ етпейтін сабырлы, сартап мінез жұрттың ұрпағына көз ауруы деген не тәйірі! Шыдам, шыдау деген сөзіңді сынаптай сырғытпай сенімді айтсаң болғаны, он жыл шыда десең де, бүлк етпей шыдайын. Су қараңғы соқыр боп қалмасам жарағаны.

Ауруханаға әуелгі алып келген күні: «Қауіпті ештеңе жоқ, қорықпа! Әлі-ақ көзің шырадай жанады», — дегендеріне де, міне, бүгін аттай алпыс күн болды. Күн озған сайын алуан түрлі арпалысты ой көшкіндеп, мазаңды жүндей түтеді екен. Ішқұса боп, әлденені жайпап жіберердей ыза кернейді баз бір шақ. Күн ұзын сарғайып жатқан ауруды ашу қыспағанда ше? Алпыс күн! Ол әкеңнің базарға барып келуін күту емес қой. Онда да не сыйлық, не жылтырақ алып келер екен деп тағатың таусылады емес пе. Дауыс зарым шықпағанмен, осынау шымырлап қайнаған іштегі шыдамсыздықты көріп-кеткен кісіге қинала құбылып, күз аспанындай әлемтарлық боп жатқан бет-түсім білдіріп қойса, ол үшін мені жазғыра көрмендер, жарандар!

Жүз қарап, тоқсан тексеріп қойған диагнозы — катаракта. Екі көздің де қарашыққа кеп қосылатын жібек шәлінің жібіндей тамырлары жазатайым мертліккен. Ол қай кезде, қандай соққыдан қатерге ұшырап жүр, —

қанша ойлансам да бас-аяғын бажайлай алмаған өз-өзіме жұмбақ сыр. «Жас кезінде ойнап жүріп, балалықпен білмеген шығарсың», – дейді Көздің тамыры үзілгенін сезбейтін қандай ойын ол! «Биік ағаштан секірген шығарсың», – дейді. Оны кім санапты? Қай биіктен, қашан секіргенін, қай бала жаттап жүреді екен? Ызаң келетіні, сандалып осылай жоқтан өзгені сұрап миыңды шірітетіні. Одан да, әкесі өлгенді де есіттіреді: «Енді осы көзден айырылғаның – айырылған! Қолымыздан келмейді! – деп, кесіп айт! Жүрегі жарылып, өті ақтарылар дей ме екен!

Сол соқырларыңның өзі талай көзқарастардан өмірді тереңірек сүйеді, тереңірек түсінеді, керек болса!

«Кереңнің қолына түспе, мылқаудың астына түспе». Бұлардың қармағына іліккен соң осы ғой, бір езуіңнен байлап, көлдің шетінен ұзаққа жібермей бұлғаңдатып қояды. Шіркін, еркіндік! Шіркін, жарық дүние! Қадіріңді кім білген?! Сені қасиет тұтпады, емірене сүймеді деп, жұрттың бәрін көзден айырып, көрсоқыр ету қажет пе екен сонда? Иә, қажет сияқты. Мөлдір көктен қарағанда жер бетінде құмырсқаша жыбырлап жүрген екі аяқты, жұмыр басты пенделер қайырымды, – қатыбас, жалықпайтын жасампаз бен жатып ішер жалқау, әпенделік пен алаяқтық, аяулы арлылық пен ұрықарылық, батылдық пен жасықтық, ерлік пен йәрлік... боп қол таразының қос басына салғандай қақ айырылып, екіге бөлінеді екен. Таразыға салғандай оп-оңай болса жарық дүниені лаптап жүрген бөлігіне от қойып өртеп жіберу, сөйтіп айналаны, көкжиекті тазалыққа тұндыру қиын болмас еді-ау. Бірақ ондай заманның ауылы алыс шығар. Осы кезге дейінгі ықылым уақытта ондай бір батыл әрекет боп көрмесе, алдағы ықылым жылдарда да жүзеге аса қояр ма екен? Мейлі ол іске аспаса, аспасын. Ең қиыны, жанында жүріп, ақ тер, адал еңбегін сіңірмей-ақ, шөп басын сындырмай, дүниенің рақатын сыпырып ішіп, шалқып тасыған арамтамақ азбандарды көріп

тұрып, азғын екенін біле тұрып, әлгі аққұла таразының харам жағына шығара алмайтының, шығармақ түгіл «сен сондай былғаныш, нассың» деп, көзіне шұқып та айта алмаймыз. Сөйтіп, маңдайы жарқыраған мүттәйімдер адалдар мен аңқаулардың аузын ұрып, олардың маздаған жан жалынына харам қолдарын қыздырады. Мысалға, біздің ауылдағы шөп бригадирі жыл сайын пәленбей мың тонна іскірт салдық, оған түгенбай колхозшы қатысты деп, жарық дүниеге келмеген адамның атын жазып, ақысын өз қалтасына ұрады. Сол пәленбай-түгенбайлардың тонналап «жинаған» мая-мая шөптері ақпан бір ақырғанда ада-боп шыға келеді. Алаяқ әрекетті бригадир бәрінің көзін бақырайтып қойып жасап отыр, сонда да оны сотқа сүйрелеп жатқан ешкім жоқ. Немесе, біздің ауылда мүсәпір, момын Жотаханның сұлу жас қызын, қатыны бар кассир жігіт алдап-сулап абыройсыз етіп жайына кетті. Жуас Жотаханды аяп болса да, әлгі алаяқтың бетіне түкірген, ит-терісін басына қаптайтын бір адам табылмады. Кемеңгер көзбен кенеле қарасаң, әлемдегі жақсылық пен жамандық жарқырап шығар алтын күн мен үрей төгер, қауіп-қатері көп түн сияқты тең бөлініп айқын көрініп тұр ғой. Мұнтаздай мөлдір өмірді лайлаушы, ақ-адал тіршіліктің бетін күйелеуші, жарық дүниені қадірлемейтін опасыздарды, ұятсыздарды түгел бір көрсоқыр етіп қинау, жазалау, қажет сияқты дейтінім содан. Тым болмаса, алпыс күн!

Міне, мен де жазықсыздан алпыс күн жатырмын ғой құса болып! Алда қанша күн жатарым, сол бойы түртінектеп қаларым, — ол әлі тірі пендеге аян емес.

Елеңдеп сыртқа құлақ тосамын. Жарық дүниеде күн сайын ұлы думан, ұлы той. Оның ең шоқтықты шыңы, асқаралы қызығы — Жаңа жыл келгелі де бір жұма өтті. Үлкен қалаға келіп, оның ерен қызығының бірі — Октябрь мерекесін тойлап, тамашалау да бұйырмаған екен. Ол аз десең, аспаннан ақ маржан шашылғанда,

ауыл-аймағының ұл-қыздарымен ақша қар ойнап қарсы алатын Жаңа жыл тым-тым алыстағы, Ақкүмнің астында қалып, кербез де сұңғыл ортаның сиқырлы сазын іңкәр құшаққа енді ала бергенде күйлі қос ішек тарс кетті. «Аузың асқа тигенде, мұрның қанасын» деген осы. Қаланың қызығын аңсап келген мен жоқ едім, білім қуып келіп ем. Білімің де, қызығың да өзіңе, ең болмаса табан жолымды көрер көзімді қайтарсаң мың алғыс айтар ем саған! Үміттенемін. Үмітімті үзбеңдер, адамдар! Қол ұшын беріңдер! Жақсылыққа — жақсылық, кеудемде шыбын жаным тұрса, қарымтасыз қалмаспын.

Манағы табиғат таразысының адал жағынан шығып, бір топ адам келді жаным. Олар көп күттірмей, көп сағындырмай аязды күннің өзінде кеуделері гүлге толып, күлімдеген жүздері нұрға толып, салауатты шаттық өмірді көл-көсір ғып ала келді. Мен оның бәрін көзіммен емес, жоқ көзіммен, тастай жұмылған көзіммен көріп жаттым. Ауруханаға келіп түскен түннің ертесі, Октябрь мерекесі болатын. Шілденің кешкі көліне асыққан үйрек, қазша ел орнынан тұрысымен көше бойлап, дабыр-дұбыр тынбаған демонстранттар аяғы басылғанда, директор ағай мен Манар тәтей келген. Жалғыз өздері емес, бір топ боп келіпті. Бейне бір менің ауруханадан жазылып шығуыма жеткендей. Құба-құп, орнымнан атып тұрдым. Әлі кесепат кеселге көндікпеген бас асау кезім.

— Ассалаумағалейкум! — Қол созғаным жоқ, сыпайы орнымнан көтеріле бергем.

— Қозғалма, Заңғар! Біз өзіміз-ақ, — деп директор ағай екі иығымнан ұстап, еркелеткендей төсекке жайлап отырғызды. — Мына аға-жеңгелерің, құрбыларың келіп тұр, — деді онан соң. Прокурор ағайым мен жеңгейім екен. Онан соң ұяң жіңішке, жұмсақ дауысты қыз балалардың үні шықты. Ұзақ әңгімелесіп, әлге қуат, көңілге сенім туғызар сөздер сабақтап көп отырысты. Әрі-беріден соң менің науқасымды тілге тиек ете бермей,

тіршіліктің қызық-шыжық күлкілі жайттардан сыр шертті. Қайырласар кезде еркектер ертерек шығып кетті, әйелдер жағы аз-кем аялдап қалды.

— Заңғаржан, — деді сонсоң Манар тәтей жұмсақ қоңыраудай даусымен, — уайым дертке шипа болмайды. Таусылып ойлана берме. Қолыңа «жазыламын, сауығамын» деген сенім құсы қонсын, қарағым. Біз күн ұзын сан сапалақ жұмыстан босамаймыз ғой. Мына екі жас құрбыңмен танысып қой, қолдары ұзындау, бізден гөрі жиірек кеп тұрар, — деді. — Ал, қыздар, қол алып танысыңдар.

— Менің атым — Айсәуле, — деді бірінші қыз. Даусы ашықтау, бірақ ерке, назды үн шықты. Шыбықтай саусақтары алақаныма, сәл қонақтап өтті.

— Жанар! — деді екінші қыз. Даусынан әлденеге қысылған толқыныс сезілді. Ұяң, балғын бейне елестеді. Жұмсақ қолынан біртүрлі ыстық леп, жылы жел соққандай.

Содан бері үлкендер аптасына бір рет, қыздар күнара кеп көңіл сұрап, жанымды жадыратып кетіп жүретін дағды ұстады. Әуелде екеуі бірігіп, қатар ұшқан қос қарлығаштай өртте қалған жаралының аузына су тамызып, имене басып келетін де, кейіннен жеке-дара жүруді шығарды. Маған екеуінің бұл мінездері әзірге беймәлім. «Хабарласа алмай қалдым. Үйінде жоқ екен», — дейтін, жалғыз келгендегі табатын себептері. Қай-қайсысының да жүрегінде де ерекше жанашырлық, суға кеткен адамға қол ұшын бергендей қайырымдылық байқалатын.

Әзірге ешбірінің өміріне қызығып, кім екендерін ежіктей сұраған емеспін. Бал шырындай таза да тәтті көңілдерінен, әңгіме арасындағы кейбір сөздерінен ұққаным, еліктей ойнаған екі жас та кәмелетке жетер шаққа ілінген, оныншы класта оқиды. Құрбылық жұптасуы ата-аналарының дос-жарандығынан кеп оянса

керек, әйтпесе оқитын мектептері өзге. Балалық-тазалықтан көп сыр сақтай алмай білім ұяларындағы жақсы, жаманды аңдаусыз ортаға тастап, қыза айтысып кететіні бар. Мен әзірге көп сөйлемеймін, олар да мені ілуде болмаса, ауыз аш деп ынтықпайды, саламат, саумал тіршіліктің шат-думан ағысына құлағымды түріп, үнсіз тыңдап жатамын. Барша ықыласыммен балқи ұйып, мұңды сағыныш кеудеге құйылып, нөсер жаңбырдан соң жасыл жайлауға ұқсап ширығатын жадыраңқы қуат-күш пайда болды.

Қазақтың туған Айды көріп қуанып, келер күннен бағзы жақсылық тілеп: «Ескі айды есіркесең, жаңа айда жарылқа» — дейтін арманын менің сонау-сонау, алыста жатқан аяулы анам өзінше бүгінгі дәстүрге теліп: «Ескі жылда есіркесең, жаңа жылда жарылқа» — деп отыратын. Зымыраған уақыттың осынау бір-бірінен шақпақ-оттық алмасатын кезінде жан жібін желбіреткендей қос құрбы естен кетпес қуанышқа бөлеген еді мені.

— Біз саған не әкелдік, білесің бе? — деген, ер баланың мінезіндей батылдау Айсәуле. Сәбидей елпідеген ақпейілі, әйтпесе тұтқиыл сұрақты көңілге алып қалар десе, олай қоймас еді. Мен сезініп, шамалағанның өзінде де әзірге жасырынбақ ойнайын деп жатқаным жоқ қой. — Болжамдап болса да, түйінін табайын демесең, ренжіме, Заңғар, өзіміз-ақ, айтайық. Біз Жанар екеуміз де бір түсті егіз сыйлық әкелдік. Ойлап табуға тырыспасаң, тым құрыса, әділ бағасын бер. Аз болса да жасы үлкен, өмір табалдырығын бізден бұрын аттаған ағасың. Екеуміз де саған гүл шоғын ұсынбақпыз.

Әзілқой, ақжарқын ашық қыз ойнап айтып тұрған шығар деп ойладым мен. Қыста ақ қар, көк мұзда жайқалып өсетін қызық гүлді қайдан таппақ бұлар, жердің қиыр кіндігі субтропикадан алып келмесе. Ақылдасып алып жұмбақтап тұрған сырлары болда ма екен бұл.

Шешуінен шатассам да, әділдігінен айнымаспын,

достарым, Мен үшін ғана емес, жер бетіндегі ақ, адал азаматтың, кеудесіне қысылмай, мақтана тағар нәзік, сұлу гүлсіңдер ғой сендер. Сен екеуің, – Айсәуле мен Жанар – ғұмыр бойы солмайтын жастықтың шоқ гүлісіңдер. Шешуі осы болса, әділ сын шын сыйластық, мейірім десем не дер еңдер оған, Жанар мен Айсәуле?

– Не, сонда екеуіміз де саған бүтін гүл болып сыйланып тұрғанымыз ба? – Айсәуле сықылықтап күлді де, оған соншалық биязы, сыпайы сыңғырлаған қысқа күлкі қосылды. Бұл – Жанардың күлкісі. Жібектей жұмсақ, шымқай ашық жас үн. Оның еркіндеу, ұзағырақ күлкісін бірінші рет естуім. Айсәуленің оқыс сұрағынан ба, жоқ болмаса, Жанардың жөні бөлек жарасымды күлкісінен бе, жүрегім әлденеге дір етті. Есімді жинап, ендігі сауалға жауап іздедім.

– Гүл сыйлануға, адамға шаттық шашу үшін жаралса, оның несі айып, құрбылар. Бүтін бүршік жарса, ертең – ашылғаны. Гүлдің жайнап құлпырғаны – талапкерлерге бұйырғаны да.

– Онда қолыңа алып, иісін иіскеп, сынын айт, – деп Айсәуле, тағы да сықылықтап шынымен-ақ қолыма бір топ гүл сабағын ұстата берді. Қатты таңырқап қалдым. Қырда жайқалып өсер хош иісті гүл тек жазғытұрымның ғана еншісі деп ойлаған басым, әуелде сасайын дедім. Алақаныммен сипалап, саусақтарыммен шымшып көрсем, расымен гүл. Біреуі тіпті әтештің желбезегіндей қодырайып тұр. Иіскедім. Болар-болмас, әлсіз майда көкөріс тіршіліктің тынысы келді. Құдай-ау, иіс сезімім тамаша еді ғой: даланың мұрынды жарар аңқыған ашық гүлдерінің наз буы қайда кеткен. Жоқ немесе, мұрынмен қош айтысқан шығармын. Яки, қаланың гүлі осындай көлеңкеде өскендей нәрсіз, бозғыл бола ма.

– Не, Заңғар, иісіне елітіп қалдың ба? – деді Айсәуле менің мұрнымның шуылдағанын есітіп қойып, ұялтпауға тырысқандай.

– Шынымды айтсам, қаңтардың кезінде гүл құшақтаймын деп өмірімде ойлаған жоқ ем. Соған елтіп, есеңгіреп жатырмын. Қандай тамаша жан едіңдер, айналайындар!

«Айналайындар» дегенді, бір түсті қуаныш, қайғымен айтқанымды өзім кейіннен барып байқадым. Сөйтсем, қыздар да үнсіз мұңайып қалған екен.

– Енді, Жанар, сен ұсын гүліңді! – деп Айсәуле тыныштық бұзды.

– Заңғар, келе жатқан Жаңа жылың құтты болсын! Сырқатыңнан тез сауық! Күнді көруіңе тілектеспін.

Жанар гүл шоғын қолыма ұстата беріп, соншалық қимас та қымбат тілекпен жанымның арман аңсауына қыран қанат бітіргендей болды.

– Рақмет, Жа-нар! Көп-көп рақмет.

– Ну, олай болмайды. Сендер шартты бұздыңдар.

– Айсәуле шапшаң қабақ түйіп, торсиып қалғандай.

– Поздравить ету потом. Алдымен гүлге баға берсін.

– Онда кешір, Айсәуле! – Жанар бейкүнә қылығының өзіне қысылған іспетті. Қызара күлімдеген шығар, аяп кеттім.

– Мен әзір екеуіңе де ризалығымды ғана білдірдім. Ал сыйларыңа тағар сыным жоқ. Гүлге сын жүрмейді, оған тек марапат пен мақтаныш қана лайық. Екеуің де гүл шоғындай жүрген жерлеріңнің сәні бола беріңдер. Мұздай бастаған жанымды гүлдей құлпырттындар. Мың алғыс айтсам, аз болар сендерге.

—Сен қусың, Заңғар. Шалдарша сөйлейсің, – деп Айсәуле жарқылдап үн қатып, сыңқылдай күлді. – Ортақ байғазы байлап, бізді жарастырып жіберейін деп жатсың ғой. Ойлама, біз Жанар екеуіміз еш уақытта ренжіспейміз.

– Соларың жақсы. «Ашу – дұшпан, ақыл – дос».

Қыздар Жаңа жылдың алғашқы күні тағы да келді.

Тұяқтары тырсылдап, күліп-ойнап келе жатыр. Екеуінің жүрісі екі басқа. Айсәуле бүкпесіз ашық мінезін паш

еткендей, қысылып, қымтырылмай, «бұл менің басқан қадамым» – деп, жаббар иемнің жалғыз тәрізді тайраң-тайраң етеді. Әзірге әйел затының алуан сырлы иірім қалтарыстарының жүзден бірін де үйренбеген. Кешегі күнге дейін шалбар киіп, шыбықты ат қып ойнағаны байқалып тұр. Ойлағанын ұзамай алақаннан көретін қаперсіз бала. Онысы ақ атластай адал жанына жарасып бір қилы құбылып ойнайды. Жанардың жүрісі де, мінезі де мүлде өзгеше. Сезімпаз көңілі қарлығаштың қанатындай оңай қалқып, шаттана шалқып ұшатын, еш мызғуды білмейтін секілді. Сары майды жұқалап тілгендей жұмсақ әдептілік, сыпайы сынықтық байқалады. Аяқалысында да сондай майда қоңыр әуезді ырғақ, әсем саз. Табиғатынан, әлде үлкен тәрбиенің үлгісі ме деп қаласың.

Түскі асты ішіп болғамыз, енді «жайлы жамбасқа» дейін толық бір сағаттай уақыт бар. Өзім де жүрегім лүпілдеп тосып отырғамын. Аяқтарының дыбыстарын аңдысымен, орнымнан тұрып ыңғайлана бастаған ем, екеуі екі қолымнан ұстап, коридорға шығарды.

– Заңғар, сен бізден құтыла алмайсың, – дейді Айсәуле, есен-саулық жоқ, салғаннан. – Кешегі ойыңды қайта жалғастырамыз. Менің жұдырығымды ұста. Ішінде не бар, айт! Ойлануға отыз секунд уақыт берем. Жанар, сағатыңа қара.

– Апырым-ай, Айсәулеш-ай, келгеннен қинай келесің-ау ағанды. Алақаныңда тұрған не екен? Соншалық асықтырғаныңа қарағанда еріп кететін зат болмаса...

Қыз қолын жұлып алды да, дереу қайта ұстатты. Мырс етіп, бір қолымен аузын басқандай болды. Күлуте даяр тұр. Сездіруге жақын. Расында, ұзақ ұстауға келмей сыр беріп қоятын нәрсе шығар. Онда не болды. Қазір – қыс. Қу қыздар қар әкеп тұрмаса. Сол кезде Жанар:

– Отыз секунд өтті, – деді. Мен қосарлана:

– Болмайды, болмайды.

– Жарамайды, жеңілдің.

– Жоқ, жеңілгенім жоқ. Отыз бір секунд емес, тура «отыз» дегенде, дәл таптым. Керек болса, мен әуелден-ақ айтып салғам.

– Иә, иә, ұтылдығың.

— Ұтылғанның ақысы, — деп Айсәуле қойдың құмалағындай түйіршік қарды желкемнен көйлегімнің ішіне салып жіберді. Арқамнан мұздай құмалақ төмен қарай домалап бара жатты.

Қыздар секіріп, шулап аурухананы басына көтерді. Қарауыл кемпірдің даусы шықты. Біз асау күлкімізді қақпалап әзер тоқтадық. Сабырға көштік.

– Заңғар, жаңағы жотаңнан жортқан ескі жылдың қары. Ал мынау жаңа жылдыкі. Қазір жауып тұр. — Қолыма сығымдалған біруыс дымқыл ұлпа ұстата берді Жанар.

Үлпілдеген үкіге ұқсап, қызу қолға тиісімен көз жасындай ыршып шыққан ару ақ қар, сұр аспаннан сәлем алып, саңдуғаш боп келдің бе? Таза қыршын, ашырқанар иісің қандай әдемі! Айналайын, туған көктің кіндігінен жарып шыққан ақ ұлпа, саусағыма тигенде бір секундтық ғұмырың болмаса да, мен әкелген сезім қандай мөлдір еді, сен әкелер ырыс қандай шалқар еді. Сенің аппақ құшағыңнан туған жердің тас емшегі иіді. Көкейіме елім түсіп, жерім түсіп, онда тұңғыш жауған қарды есіме алып, қолымдағы салмағы жоқ ақ ұлпаны асай бастадым.

– Пәлі, Заңғар, немене, сенің қар жейтін әдетің бар ма еді? — деп Айсәуле қар ұстаған қолымды ерініме жабыстырып жіберді. — Жүр, одан да аспанға аузыңды аш.

– Несі бар, ашсам ашайын, егер сендер сыртқа алып шықсаңдар? Адамның жарты ырысы аспаннан емес пе?

– Жарайды, Жанар, сен оң қолтығынан ұста.

Екеулеп сүйемелдеп, далаға алып шықты. Сарайыңды ашатын тұнық жұпар ауа. Бетіме, маңдайыма жапа-лақтап қар тие бастады. Көзім таңулы. Аузымды аштым. Бір-екі ұлпа түсті. Талмап-талмап жібердім.

– Мынаны қара, аузың балықтың аузындай әдемі екен

ғой. Алма қалай сыяды бұл ерінге! — Бұл баяғы тілі тыным таппайтын Айсәуле. Көңілді қыз. Еркелеп, қағытып сөйлегенді жақсы көреді.

— Алма піс, аузыма түс, — деп, ол айтқаның қар құсап ұшып кеп түссе, еріннің бір есебін табар ек қой. — Әзіліне әзіл қайтардым. Қыздар өз ара әлдене деп сыбыр-сыбыр ете қалды. Көмейлерін күлкі қытықтағандай.

— Заңғар, енді бауырсақ сыймас ауыздан айрылғаның осы шығар, — деп Айсәуле қаттылау жылтыр затты ерніме төпей берді. Күздің жайдары лебіне ұқсас хош иіс мұрында жарып жіберердей. Алма! Шыны, алма! Әй, қу қыздар-ай! Дереу қырш тістеп, қомағайлана шайнай бастадым. Үстін-үстін жалмаңдап тұз жеген түйедей күргілетіп бара жатқан соң қыздар шыдамады білем:

— Жарамайды, жарамайды. Сен қар жеймін деп шыққансың, — деп, Жанар алмаға жармасты. — Оның кезегі әлі келген жоқ.

— Алманың дәмін білмей қаласың қарға араласқан соң. Онан да ішке кірейік. Ой, Заңғар-ай, өзің бір пәлесің ғой! — Айсәуленің қызық тілеген көңілі саябырлайын деген секілді.

Аурухананың ішіне кірген соң:

— Біз саған бүгін екі түрлі алманың сортын әкелдік, — дейді Айсәуле тағы да бір жұмбақ айтуға әзірленгендей күліп. — Екі ағаштың жемісі. Дәмінде де өзгешелік болуы мүмкін. Қайсысы қандай дәм береді, ажыратып көрші, мықты екеніңді білейін.

— Мен мықтымын деп қашан айттым сендерге.

— Жоқ, сен мықтысың, сондай білгішсің. Бізді сезбейді деме!

— Сыпайы сырын жасырады, болмасын, Заңғар. — Бұл қосыла сөйлеген ұяң үнді Жанар. Мен енді әзілдің аяғы шынға айналайын деп бара жатқанын байқадым. Бойжетпеген бала көңіл арманшыл да елгезек. «Ойын түбінен от шығады» боп жүрмесін! Мына халімде қыз

менің не теңім. Есіңді жи, жігітім. Шел қаптай бастаған ойды сергітемін деп, от құшып қалма. Бірақ әзіл-қалжыңмен оянған ойын сондай жан шуағымен аяқталуы керек емес пе. Әзіл-күлкіде тұрған не бар?! «Күлкісіз өткен күн – бос өткен күн» – дейді екен француздар. Жарым жолдан бөгелгенім болмас.

– Сыпайылыққа сыйынсам да, сыр сандығым кілтті емес. Ол сандықтың сендер үшін аузы әрқашан ашық.

– Қарай гөр, қарай гөр, бұны...

– Онда бірінші жеген алмаңның ерекшелігін айт!?

– Қандай алма?! Байқамай қалдым мен.

– Пәлі дейсің, бұл сөйтеді!

– Екі сылтау, бір желеумен тойып алайын деп тұр ғой.

– Бір тістегеннен дәмін ажырататын жемісті жердің баласы емес едім, енді кайттым? – Өтірік солқ-солқ жыладым.

– И-и, жарығым-ай, еңіремеші! Мә-мә!

Бұл жолы қомағайланбай бір тістем үзіп алдым да, жай қаузап, ұзақ талмадым. Расында, дәм-қасиет, ерекшелігін, сорт-сапасын таңдайыма түгел тізіп ұстап қалмасам болмас.

– Болдың ба?

– Болдым. Енді келесі түрін әкеліңдер?

– Жоқ, алдымен біріншісіне баға бер.

— Жарайды онда. Тәтті екен. Ашырқандырар ашқылтымдау дәмі бар ма, қалай. Таудың таза жұпар ауасын жұтқандай жайлы сезім. Жүрегің еш сезбейді. Көбік болып қарынды қамтитатын, жегенге ғана рақаттанып, артынан аш өзегіңді өртейтін сыздауыт салқын жақтың жемісі екені анық, әйтеуір. Қайратты, қазыналы топырақтың алмасы. Сабағынан бүгін барып үзіп әкелгендей. Алматының от қызыл, нұрлы нәрі бар апорты болмаса неғылсын! Сынса, күрт сынар, иесінің табиғатына ұқсап тұр ғой.

– Таптың, дәл таптың! – деп қыздар алақанын сартылдатып жіберді. – Енді екіншісін көр.

Ол ауызға тигеннен өзінен-өзі еріп жүре берді. Сулы, балшырын татады. Піскен сары қауынның иісіндей уылжып тұр.

— Мұның тегіне де тағар кінәм жоқ. Түстіктің қызу күні мен ыстық топырағынан жаралғандай өн бойына жылы леп ұратын секілді. Жұғымдылығы жақсы болғанмен, тамақтың тұрақтылығында опа аз дер ем. Бірыңғай тәттілік кісіні жалықтырады ғой. Жаныңа жалын, тәніңе тамақ болар алмаға не жетсін, шіркін, — деп ондай жемісті өзім жеп көрмесем де, аяғын әдейі жұмбақтап жібердім.

— Ондай алма болмайды тіпті.

— Болғанда қандай!

— Жоқ, өтірік айтасың.

— Неге? Болмаса болуы мүмкін ғой.

— Ә-ә! Солай ма! Жеңілдің ғой. Жеңілдім де.

— Жарайды, жеңілдім.

— Жарайды деме, тура жеңілдім де.

— Ал тура жеңілдім.

Сөйтіп қыздар өз «жеңістеріне» мәз боп, улап-шулап кеткен еді. Менің де жаным онан кейін қайтқан қаздай улап-шулап қала берген. Олардың әр келгені, жастыққа тән кінәсіз сыр, сұхбаты — мен үшін мереке. Дерт азабынан арылып, жасыл жайлауда асыр салып, әрі-бері шапқылаған тай-кұлындай, желпіне жазылып қаламын.

Міне, жекелеп басқан аяқ дыбысы естілді. Кілемнің үстімен жүргендей сыпайы, жұқалаң жүрісіне қарағанда, бұл — Жанар. Мен олардың аяқ басысынан-ақ ажыратамын. Жанарда даланың ұяң да, әдепті ерекше естияр, сезімтал сыпайылығы бар. Әр сөзі үкі қауырсынымен бет сипағандай. Қала мектебінде оқыса да қайсыбір тәлпіштеу, тәкаппар қылықтардан аулақ. Сылқым-сылтың жасандылықты әлі үйренбеген, өмір бақи үйренбес те. Жүрісінің өзі әдемі саз, еліктей ойнайды.

Тағатсыз тосып жатырмын. Жақындай бергенде төсектен басымды жайлап көтеріп:

— Жанар, сенсің бе бұл? — дедім.

— Иә, Заңғар сәлемет пе! — Құрысқан арқаны маймен сылағандай жағымды жайдары үн шықты. — Мен екенімді қайдан білдің?

— Сені жүрісіңнен танитын болдым қазір...

— Қалай?

— Сен сәнді де жұмсақ адымдайсың және біртүрлі жүрегім лүтілдейді сол күні.

— Қуанасың ба?

— Қымсынуды былай қойып, ақ жарылып адалын айтсам, қуанамын деген жылы сөзден ыстығырақ шуағы мол «шаттанамын, ессіз рақат шаттықа бөленемін» — шыныма да, сырыма да осы сөз сәйкес келер еді. Сен қасыма келсең, дүниенің қараңғылығын ұмытып кеңейіп, толып қаламын. Артық айтсам, Жанар, кешір, бірақ неге олай екенін әзірге өзім де, анық білмеймін.

Қыз үндеген жоқ, демін ішінен алып сыр бермей сыпайы отыр. Жан дүнием толқып, тебірене айтқан өзекті ой, үмітімнің қыз бетіне, оның аяулы ақ жүзіне жалт етіп шыққан өрт жалынын, мөлдіреген қара көзінің нәркестене ұшқын тастап, сызылып төмен қарап сәл ұялғандай сәтін көре алмай отырмын. Қолымды созып, балаң балқыған сезіммен алақанымды жайдым. Қыздың сүйріктей сүйкімді де ыстық саусақтары тегеурінді тұғырына кеп қонақтағандай. Елеусіз, болмашы діріл жүрек толқынының жиі серпіп тұрғанын сездіретін секілді. Жанар кенеттен:

— Заңғар, сен апаңа хат жазып тұрасың ба? — деп, оқыс сұрақ қойды да, жылы саусақтарын жылыстатып әкете берді. Мен селк ете түсіп, шошып оянғандай, әзер ес жинадым. Бақсам, дүрсілдеп тұрған өз жүрегім екен. Төбеден жай түскендей есеңгіреп едәуір отырып қалдым. Тастан-тасқа секірген тау тағысының, абайсызда жарға

құлап жан жүрегі езіле жарақаттанғанындай өлмей қалған мүшкіл халім бұл сауалды тас маңдайға әкеп тірегендей, тоқмат-түйінін таба алмай сенделдірумен келе жатқан. Қалай жазам, қайтіп жазам, не жазамын? Ұшпағына шыға алмай, ішім толып, кеудем күйреп, амал айналасын әні-міне көз ашылар күн болардың жақын қалғандай әлсіз үміт-шырағы алдаусыратып әкете берген. «Суға кеткен тал қармайдының» әрекетін де жасамаппын. Иесінен көптен көзі жазып қалып, енді соның буынсыз майысқақ, майталмен жүйрік саусақтарын ширьға күткен домбыраның шерлі ішегі ойда жоқта дың етіп, бір тартылған тәрізді. Іштегі дерттің бұл запыран уы сыртқа теуіп, көк жуа жегендей кеңсірікті қуалай ащы иіс кетті. Жалған намысты қойып, шынымды айттым. Жанар мені құрбылық көңілмен ұялта ма деп ем, асығыс ойға бармай:

— Кел, онда жазайық, — деді.

— Қалай! — Мен таңырқағанымды жасырғам жоқ. — Әріптер дұрыс түспеген соң ыңғайсыз болмай ма? Мас адамның қолындай деп, күдіктеніп жүрсе...

— Жүрексіздену саған жараспайды. «Көз — қорқақ, қол — батыр».

— Сонда не деп жазамын? Шошып жүрсе шешем...

— Сен шошытпа, осылай да осылай, сабақ қиын, хат жазуға да қол тимейді де.

Жазғы кештің самал желі тербеген айнакөлдің құрағындай майысқан неткен жақсы қыз еді бұл! Аузың ашылмай көмейіндегіні көріп тұр ғой. Хат жазып хабар беріп, хабар алып тұру ауылдан алғаш қадам басқан үрпекбас балаға үлкен тіреніш, мықты медеу емес пе. Қыздың сезімтал жүрегі — соны айтпай-ақ аңдып, дәл баққанын қарашы!

Қағаз, қалам бас жақта жастықтың астында жатқан. Қараңғыда кім жазып көріпті, қолым дірілдегендей болды. Қалам ұстауды да ұмытқан сияқтымын ба, тәңірім-ау! Дәптердің бірінші бетін оңтайлап қойып,

Жанар оң жағымнан кеп қолымды ұстады. Енді оның ыстық алақаны жай жұмылды, қаламсап ұстаған қолыма тиді. Нәзік саусақтардың жылуы күпті көңілге күш-қуат қосқандай.

— Бірінші класты еске түсірдің ғой, Жанар. Ұстазым боп сен келсең, шәкіртің мен болайын-ақ.

Жанар сыпайы күлді де:

— Әзірге осы уәдеге тоқтайық, — деді. Жайшылықтағы ақ қағазға аямай ақтаратын, ұялмай сырласатын шама жоқ қазір; аман-есендікті сұрап, өз жағдаятымды, қалың-қалың кітаптардың арасынан шығып, хабар беруге де мұрса болмай жүргенін айта келіп, қысқы каникул таяғанымен елдің қалың қары мен боз боранынан жасқанатынымды, адасып үсіп өлмей, жазғы мол демалыста бір-ақ барғаным абзал екенін, оған дейін екі жақтың сағына шыдау керектігін, «сабыр түбі сары алтын» екенін төгіле отырып аяқтадым. Сөйтіп, талайдан иінімді езіп, еңсемді көтертпей жүрген ауыр жүк сәті келіп оп-оңай түсті де, моншадан шыққандай жеңілейіп қалдым. Хатты конвертке салып, адресін жаздым. Бұл менің түнекте жазған бірінші хатым және «жұмақтың төрінен жазғандай ең бақытты, ең шарбатты сәлемім еді. Өйткені ол хат әдилеп өсірген анаға арналды, оны жүрек жылуына бөленген кінәдан пәк екі оң қол бірігіп жазды. Мен осынау таңғы ауадай таза сезімге толқи тебіреніп, еліктің лағындай елбірегген іңкәр жанға алғыс, рақметімді жаудырдым.

— Бұл жақсылығыңды немен өтерімді білмей жатырмын, Жанар, — дедім, жүрегім алқынғандай ентігіп. — Мәңгі қарыздармын.

— Олай деме, Заңғар. Менің бұл құрбылық парызым ғана. Сенің қайғыдан сергігенің біз үшін қуаныш.

— Сені тапқан ата-анаңнан айналдым. Бақыт нұрына бөлен! Қыздың нәркес көзіне көзім түсіп, сөз әсерін қолма-қол сезіп тұрмаған соң, ойыма келген әдемі, көңіл

тербетер деп тапқан тізбектерді іркіп қап жатқаным жоқ. Ата-анасына ақ тілегімді жаудырып жібергенімді бір сәт бағып, баяғыдан он оянып, үш ұйықтасам жадымнан кетпей жүрген сауалды есіме алдым.

– Жанар, айып етпесең бір қолқам бар, – дедім ұрлық істеген кісідей қысылып. – Сұрасам айтасың ба?

– Айтуға лайық нәрсе болса.

– Сендерді, Айсәуле екеуіңді Манар тәтей әкеп таныстырды. Содан бері талай-талай уақыт өтті. Аты-жөндерің кім? – деп мен сұрағаным жоқ әлі, біз пәлен едік деп сендер тіс жармайсыңдар. Ішімнің сезетіні әйтеуір, жан ұғатын жақын адам екенсіңдер. Әсіресе, сен келгенде бір жасап, жасыл жаһанда жүргендей боп қаламын. Осынша жаны сұлу, өзі сұлу қыз кім, оны тәрбиелеген қандай адамдар? Білуге бола ма?

– Айдан келген адаммын, – деп күлді әуелі Жанар. Сонсоң: – Менің қолқам болсын, Заңғар. Осы сауалдың жауабын қазір алуға асықпасаң. Мен шамам жеткенше, сенің бақытты болуыңа көмегімді, тілеуімді аямаймын. Күнде кел десең, күнде кеп тұрайын. Сен сауығып шыққан соң, өзің бәрін білерсің. Ал Айсәуле кім, оны өзінен сұра, – деді.

Мен қыздың түпкі ойын аңғарғым келіп:

– Егер, сауықпай су қараңғы боп қалсам ше? – дедім қаттылау үнмен.

– Жоқ, сенің көзің көретін болады. Өйткені, оны Жанар айтты деп ұқ.

«Сұрасам, айтасың ба?». Асығыстықпен артық қойылған сауал болды ма?

Екі күннен кейін мен Одессаға жол тарттым.

Қасыма жетекшім де, жебеушім де болатын, қадам бассам кезігер қиын халіме қарлығашша ара тұратын медқарындас қосып берді. Училище бітіргеніне әлі бір

жыла өтпеген, содан ба істеген ісін кешегі оқумен өлшейтін, елгезек, ашық мінезді орыс қызы. Қазақ арасында өскен бе, қазақшаға да судай, тілі жатық, әрбір лебізі кітап сөзіндей ұйқасып, майысып тұрады. Аузынан шыққан әңгімесінде тартымды жүйе бар, жағы-жағына тимейтін сөзшең емес. Зады, бұл тума тәрбиеден, не оқып алған өнегесі болуы керек. Ұзақ жолға ғаріп-науқас зарықпасын деп осындай оңқай асықтай оңтайлысын жолбасшы еткен тәрізді. Өзін Лариса деп таныстырған. Сағыз сапардың алғашқы екі күнінде-ақ бала жастан бірге өскен құрбыдай, сөзіміз жарасып кетті. Оның бағып-күтуінің сыртында әмірші екені, менің ауа қармаған мүсәпір екенім ұмытылып, арада жақсы ұғыстық орнаған секілді. Лариса әзірше өзі де жалыққан жоқ, мені де қамықтырған жоқ. Бейне бала кездегі құбылысына қайта кездесіп қалғандай, мектеп, техникумда өткен өмірінің ең қызық деген күндерін күле отырып, қызықтап әңгімелеп берді. Талай ынжық бозбаланың сүмірейіп соңына түскенін, бірақ иық теңесер тұздықтысы кездеспегенін де бүкпеген. Соғыс басталғанда шешесі екеуі, эвакуациямен Қазақстанға келіп, әке майданда қаза болған соң, туған жердей тұрақтап қалып қойған. Содан ба қазақтарды қатты ұнатады екен.

Лариса ән де салды. Жағымды қоңырқай әдемі даусына әлдеқандай белгісіз мұң жанды тербейтін тәрізді. Адам жатырқамайтын ашық қыз менің бірер жас қалыңқы екеніме қарамай, құрдастай жұлқылап, қолқа салды:

— Заңғар, ендігі кезек сенікі.

— Ән салу ма?

— Иә. Сұраймын!

— Қалай, неме жетісіп айтам!..

— Эх, сен Заңғар, жап-жас боп тым уайымшылсың. «Өлең шер тарқатады» — демеуші ме еді қазақтар.

Мен ойланып қалдым. Қапелімде көкейіме ешбірі оралар емес. «Әшейінде ауыз жаппас, той дегенде өлең

таппас» — деген осы. Бірінші курстың танысу кешінде шама-шарқымызша концерт қойып, сонда, балалық па, бір-екі ән шырқағаным бар еді. Сол ойыма түсіп, кеудеме асқар таудың арғы жағында қалған сағыныш сазы құйылды. Көзім онсыз да таңулы, өзімнен-өзім ыңылдап кеттім. Қоңырқай, жарықшақ мұңды даусым бар еді. Соғыстан соңғы жылдарда майданнан есен-сау қайтқан ер-азаматтың қуанышы ма, ауылда тойлар көбейіп, жұрт маған «даусы жақсы»деп, ән салдыратын. Әуелде денем жанған шоқтан ысыса да, келе-келе ұятты қойып өлең айту машағыма айналып кеткен-ді. Қазір де күн талшығындай нұрлы орыс қызы қолқалап тұрған соң тепсінген бұлақша өзі еріксіз жылжи жөнелсе керек. Бірінші шумағын ыңылдап айттым да, енді соны баяу үнмен сөзіне қостым. Білгенімше, сезгенімше, бар ынта, барлық нақышыммен сызылтып жатырмын. Ән ақырғы нүктесіне қонғанда, Лариса:

— Иә, білем Абайдың өлеңі ғой, көп естігем, — деп қалды. Ойы аяқталмаған секілді. — Айтпайтыныңды білсем де сұрайын, Заңғар, бұл өлеңді алыста қалған қалыңдығыңа арнаған боларсың?

— Жоқ, — дедім мен жұлып алғандай. — Саған арнадым. Қалыңдық іздеу салтанатына үлгіріппіз бе біз!..

— Рақмет, Заңғар! Бәріне кенелесің әлі.

— Оны кім білген..

Бұдан кейін әңгіме қай арнаға бұрылар еді, бірақ осы сәтте поездың радиоторабынан абыржыған асығыстау еркек даусы сарнап берді: «Тындаңыздар, тыңдаңыздар! Сөйлеп тұрған поезымыздың радиоторабы. Жолдас-тар, қадірмен жолаушылар, араларыңызда келе жатқан дәрігер-гинеколог, не акушер адам болса, тездеп сегізінші вагонға жетуін өтініп сұраймыз. Онда бір жас ана толғатып босана алмай жатыр. Көмектесіңіздер, аяңыздар, ағайындар! Күтеміз, келіңіздер», — Лариса сасқалақтағандай сыр берді:

– Заңғар, естідің бе?

– Естідім. Сенің септігің тимей ме?

– Қайдам... Мен акушер емеспін ғой.

– Училищеде ештеңе оқымап па едіңдер?

– Аздаған сағат жүрген...

– Онда барғаның жөн. Дәрігер ұшыраса қалса, тіпті жақсы. Болмаса...

– Жақсы... Мен тез барып келе қояйын.

Ларисаның «тезі» өте ұзаққа созылды. Басыма күдікті ойлар келе бастады. Біз төртінші вагонда келе жатқанбыз. Тамбурларда әлденеге ұшырап қалып жүрмесе. Олай деуге ебедейсіз жан секілді емес еді. Егер Лариса бір кесапатқа кезігіп, қайтып оралмаса, менің күнім не болмақ. Байлаулы көзбен қайда барамын? Далада қалмаспын-ау, сонда да арнайы шыққан сапардың сәті келе қояр ма? Орысшаға тіл шорқақ.

Уақыт төртінші сағатқа ауғанда, Ларисаның аяқ тықыры естілді.

– Тірімісің, әйтеуір, сонша кешіктің ғой.

– Тірімін, – деді қыз біртүрлі шаршау да мерейлі үнмен.

– Ой, Заңғар, сұрама қандай қиын болды.

– Аман-есен босанды ма өзі?

– Босанды. Жас ана, тұңғыштың толғағы екен...

Мен үшін осы хабардан арғы жағының көк тиынға қажеті болмаса да, жалғыз шеккен азабын ең жақын сырласына бөліскендей самбырлап әңгімелеп жатыр. Жүрегінің дауаламай, қорқып, өзімен-өзінің ішкі жан дүниесі арбасқаны бір хикая секілді. Бүкіл составта бір дәрігер ұшыраспай, бар сын, бар тауқымет жалғыз өзіне тиген. Дәрігер емес, акушер де емес, қияңнан кезіккен кесапатқа ұшырап, қолдан келмес тірлікке мойын сұнып, кісі өлтіріп алса, заң алдында жауап береді. Онда күздан құлап ағып жатқан сарқырамаға өзін саудасыз тастағанмен, тепе-тең тәуекел ғой. Артта аңырап ана-

сы қалмақ. Ана байғұс қызының қайырымдылығына ет жүрегі езіліп, кешірер де, бірақ жаңа бүршік жарған жас қайыңдай балауса балшырын өміріне улы тікен қадалмай ма. Жақсылыққа-жақсылық деп, қарлығашша шиқылдап аласұрып ұмтылған арашаң теріс соққан желге ұқсап өңі айналып кетсе не болмақ. Аласұрып жанталасқан арпалыс ой, қауіп сақтық сезімдердің шарпылысын қиып кеткен бір ғана себеп болған. Ол – толғақ қысып, естен талып, жан дәрмен болған жас ананың су қараңғы ғаріптігі. Көздері танадай боп жарқырап, одан боталап жас парлағанда, қымбатты сұлуды ажалға қимай, жын соққандай мелшиіп тұрып қалған да, вагон проводнигі келіп:

«Бұл қыз соқыр екен, көзі көрмесе керек» – деген соң барып, бел шешіп кіріскенін сезбеген. Мынау әлі оң-солын танымаған қыршын өмірінде бұндай оқыс шешімге қалай батыл барғанын өзі де аңғармаған. Бір купеге поездағы әйел біткен жиналып, ақылшылар көбейіп, ес деген қоса шығып, ақыры төрт сағатқа созылған айқас сәтімен, жеңісімен табысып, жарық дүниеге жас нәресте келген, ана да аман қалған. Сөйтіп, ақ түйенің қарыны жарылып, адамзат шырылдап жерге түскенде ғаріп ана алақанын жазыпты. Жұмылған қолдан умаждалған қағаз түседі, бүгісін жайып, оқып карағанда екі қабат келіншектің өз қолымен жазған кепілдік қағазы екен: «Мені арашалаған адам жазатайым өлтіріп алса, қылмысқа бұйырмауды сұраймын. Люда Меньшикова».

Лариса өз өміріндегі осы бір қиямет оқиғаны, ар алдындағы алғаш сынақтан сүрінбей өткенін толғанысы басылмаған лүпілмен, өзіне деген біртүрлі сүйсініс, таза көңілімен баян етіп шықты да:

– Заңғар, – деді жанашыр жағымды үнмен. – Сенің жолың болады екен. То есть, жолымыз болады екен.

– Қалай? Түсіндірші? – дедім әңгіме ақырының өзіне кеп соғарын ойламаған мен.

– Жас ана қыз туды. Қыз деген – жол, жақсылық.

Шынымда айтсам, бұл ырым: соқыр ана, дүниеге келген қызалақ, бәрі бейкүнә жаратылыс болса да, менің мынау мүшкіл халіме жағдай кеп қосылған сұрқай, жат белгідей көрінді.

– Жоқ, – дедім жұлым алғандай. – Лариса, сен өкпелеме, біздерде оңына келген шаруаны жұмбақтап айтқанда «ұл болды» дейді. Зор еңбегіңе алуан алғыс, бірақ осы ырымыңа жаным құлап тұрған жоқ.

– Әрине, мен сені жұбатайын деп қиялмен ойлап тапқаным жоқ, халқымның салтындағы белгіні айттым мен де, – деп, жолсерігім бұртиып өкпелеп теріс айналғандай болды. – Сен бара ғой деген соң, барған едім ғой...

Қыздың соңғы сөйлемі жанымды елжіретіп, «ақ адамды есірке, аяла, жүрегіне қаяу салма, ол да бір сирек қазына» дегендей, ширатылған жүйкелерді жұмсартып, құшағымды жайып, еркелеткім келді, әлдилегім келді.

– Лариса, сен жақсы қызсың, сенің жаның керемет мөлдір, – дедім дауыстап. Жауап қатқан үн де, қыбырлаған қимыл, қозғалыс та байқалмады. Қыз купеден шығып кеткен бе? Қап, ренжітіп алдым-ау. «Андамай сөйлеген – ауырмай өледі» деуші ме еді.

Ақыр аяғында Ларисаның жасаған жорамалы келмей, біз Одессадан жолымызболмай кері қайттық. Салғаннан ем-дом жайына соқпай, консультациялық кеңеспен қарын тойдырды да, тәтті тілмен сылап-сипап шығарып салды.

Күдік күздің сұрғылт бұлтындай қалыңдай түскен. Қамқоршы аға, жеңгелерім де тұйыққа тірелген секілді. Дауыстарын сергек, көңілді ұстауға тырысқаны байқалғанмен, жан түпкірлерінде белгісіз қобалжу бар. Өзім де күйзелемін: айдаладағы, оқу іздеп қаңғырған бір бала үшін...

Арада он шақты күн өткенде Манар мәтей мені

Москваға алып ұшты. Бұл құдайдың азабын қойсайшы, кітаптан оқып, қиялмен жасап алған арманды астанамен көз жұмулы, көңілмен ғана, құлақпен ғана түсте көрген елестей танысамын деп кім ойлаған. «Москваны бір көрген адамның арманы жоқ» — деп, ұлы Жамбыл берген бағаға тәңір сөзіндей таңдай қағушы ек. Сол ұлы қала, қазақтың ойда жоқта ғаріп болған жас түлегіне құшағын жайған шығар. Неге жаймасын, мен де оның перзентімін, менің де үлесім бар, менің де тілеуім бар. Менің әкем Тайбағар гитлерлік фашизмге социализм жүрегін бермеймін деп, қан құйлы жаумен алысып, қазаға ұшырады. «Армысың, аяулы Москва! Бармысың, ардагер Москва — Ленин жүрген, Ленин сүйген ұлы қала!» — деймін іштей, жаныммен күбірлеп. Үмітім көп саған артар, үміті көп саған артар азаматтың?!

— Кремль түбінен, Ленин мавзолейі жанынан өтіп барамыз! — деп Манар тәтей құлағыма біртүрлі қобалжыған, толқыған қуанышпен сыбырлады.

Мен басымды сәл көтеріп, малақайымды жұлып алдым. Кремль, Ленин мавзолейі тұрмақ, күнде сан жолығатын мұғалімге сан рет томпаңдап домалап жығлатын малақай ғой ол!

— Қане, қай бағытта? — дедім ең болмаса, сол жаққа мойын бұрып, зиянат етуге ыңғайланғандай.

— Оң жағыңда, қалқам!

Мектепте сарнап жаттап алған Жамбыл өлеңі еске түседі. Шіркін-ай, бір керемет сиқыр келіп жалғыз минутқа ғана көзімді шырадай ашып жіберсе ғой, фотоаппараттың сыртылындай осы сәтті жүрегіме мәңгі түсіріп қалсам, бұл жарық дүниеде арманым болмас еді.

— Қалқам, әлі-ақ сауығып шығып көресің, Ленинді, мавзолейді, — дейді, мені жұбатып Манар тәтей. — Бәлкім, осы сапардан қайтарда-ақ тамашаларсың!

Москваны көру жазбаған екен, ондағы институт бізді Свердловск қаласына қарай сілтеді. Свердловск —

Новосибирскіге қарай жолдама берді. Сібірдің жаңа астанасына бұл жолы тағы да поезбен Лариса алып барды. Бірақ, әрине, қыз туатын соқыр әйел де жолжөнекей кездескен жоқ, ол шаһар бізге көп қуштарлықта білдірмей, дереу кері қайтарды.

Сөйтіп, алты айға созылған үргін-сүргін аяқталып апрельдің ортасында, Алматыда операция үстелінің үстінде жаттым. Дәрігерлер мен медсестралардың сыбыр-сыбыр сөйлескені, күбір-күбір күңілдескені жазғытұрым араның ұясын еске салады. Оған қайшылар мен скальпель, шприцтердің сыртылдаған дыбысы қосылып, қазанның қақпағын қырғандай тұла бойды қышырлатады, шабуыл алдындағы тыныс тәрізді. Осынау айнала тіміскіленген қым-қиғаш үнге көңіл аудармау, мән бермеу керек делінген, ақыл-кеңес солай, тәртіп солай. Мұны докторлар да, қамқор жандардың бәрі де айтқан. Жанар да өтініп еді.

— Сен қорықпа, Заңғар, — деген ол. — Бәрі жақсы болады. Мен тамаша түс көрдім. Қарсы болмасаң, айтайын?

— Жалынып, жалбарынып тілеймін, айта ғой!

— Иә, сен мазақтайсың өстіп!

— Жоқ, шыным, не деп қарған десең қарғанайын.

— Жарайды, онда. Айдын шалқар, мөлдіреген үлкен көл екен ғой деймін, көп адам боп шомылып жүр екенбіз. Бір кезде ала құйын боп қатты жел соқты да, көлдің бетін жайындай толқын басып, астан-кестең болып кетті. Біз жеңіл ырғып-ырғып шықтық та, сен аптығып, абдырап қалып барасың, жан дәрмен алға ұмтыласың, бірақ жағаға қарай өршеленіп жылжымайсың, там-тұмдап қана. Біз: «Ұмтыл-ұмтыл», — деп айғайлаймыз. Сен оны естімейсің, тек қолдарыңды сермеп, қармана бересің. Сол уақытта жағада тұрған алып бәйтерек өзі иілді ме, дауыл иді ме,

саған қарай бұтақтарын созып, еңкейе берді, созыла берді. Сен ақырында сол теректің арқандай ұзын шыбықтарына жармастың. Терек енді дүлей желге қарсы тұрып, сұңғақ бойын жинады, сен жағаға, біздің ортамызға кеп түстің. Оянып кетсем, таң жарқырап атып келеді екен. Шіркін, әжем тірі болса, қолмен қойғандай ғып жорып берер еді. Жанардың балапан ойынша жалғыз жетіспей тұрғаны осы түстің жоруы секілді.

— Мамаңа жорытпадың ба? — дедім, қайтер екен дегендей сынап. Қыз сәл ойланып қалды да:

— Мамам түс жори алмайды, — деді екі ұштылау ғып. Өтірік айтты. Мен де онан әрі қазбалағам жоқ, ұялтып не керек жас баланы! Бар болғаны іштей сүйсініп:

— Айналдым! — дедім Жанарға естірте дауыстап.

— Кімнен? — Әуенте ілесіп отырып байқамай сұрады.

— Түсіңнен!

— Оған да рақмет!

Осы кезде қасымыздан «Қайырлы күн, Заңғар! Сәт тілеймін!» деген Ларисаның ашық үні естілді де, ғайып болды. Жанар оны білетін. Екеуі емеуіріндерімен ғана амандасты, Жанар мақтадай үлбіреген жұмсақ жылы қолымен қолымды үнсіз, екі дүркін қысып, шығып кеткен.

Енді, міне «қазанның қырғыштарынан» қашып осыларды, аралда қалғандай, менің мынау мүсәпір халімнен хабарсыз аяулы анамды ойлап жатырмын.

Жергілікті наркоз жасалды, сонда да бар санам орнында. Бір сөзін ұғып болмайтын, бір бейнені түстеп танып болмайтын иін тірескен ығы-жығы базар ма, гүрілдеп-сарқыраған толассыз ағысты тау өзені ме, биік құздан опан-топан боп ақтарылған сел ме, дүние соншалық анық сезіп болмас күйге түсті де, ішіндегі ерекше есімде қалғаны: қос шекем мен қарағұсымнан әлдебір бүркіт тырнағымен шеңгелдеп алып, мұрнын тескен тайлақтай солқылдатып сүйрегендей. Содан есеңгіреп, жан кетті ме деп, бір еміс-еміс ойлағанымды білем,

арғы жағы аптап астында тұншығып тынған жылымшы көлдей бірдеңе... Есімді жисам, дәрігерлер тұр екен:

– Құттықтаймыз, Заңғар! Азамат екенсің. Операция өте сәтті шықты. Сондай шыдамдылық көрсеттің, – деп, құттықтап жатыр.

– Рақмет, рақмет!!! – дедім, даусым әзер шығып.

Жұрттың өзің үшін қуанғанынан артық рақат сезім болмайтынын сонда алғаш ұқтым. Бірсәт анам басымнан сипап еркелеткендей болды. Қазір ол алыста. Жанар қайда екен? Ол неге менің жарық дүние үшін алысқан сағаттарымда жанымда болмаған? Жанашырлық достығы қайда! Соншалық назаланып өкпе айтатын ол менің қол алысқан қалыңдығым ба еді, келешекте бірге аттануға уәде беріп пе еді? Күле қараған қызға үміттен қалатын бозбаланың өзімшіл көңілі шығар. Мәңгілік сенің жаныңда боламын деген жоқ еді ғой ол.

– Заңғар! – деген сыбырлай шыққан дауыстан селк ете қалдым. Лариса екен.

– Құттықтаймын сені. Тамаша! У-уһ, құдайым-ай! Бәрі ойдағыдай болады дегенім қайда! Көрдің бе айтқаным келді! Сүйіншімді бер, – деп барлық жан-күйін, шаттығын жайып салып жатыр. Дүниеде мұнан басқа тілегі жоқтай елпең қағады.

– Рақмет, рақмет, Лариса. Қалағаныңды ал! Не қалайсың?

– Қалағаным ба? Бересің ғой. Ой, менің сүйіншім оңай...

– Айтсайшы енді! Сенен, сендей сұлу қыздан не аяйды дейсің!

– Ә, солай ма? Ендеше менің қалағаным мынау, «Шүп!» Айнадай жалтырап, тып-тынық мөлдіреп жатқан көлге шолп етіп, меруерт моншақ түсіп кеткендей, майда толқын кішкене сақина шеңбер жасап, денемде жайылып бара жатты. Өмірімде қыз ернінің ерніме бірінші тиюі

– Лариса!

Жым-жырт құлаққа ұрған танадай. Тығылып қалды ма, жасырынбақ ойнамақ па?

— Лариса, қайда кеттің? — Әйтеуір сөйлеп жатырмын сасқанымнан. Қуанған мен қорыққан бірдей деген.

— Ол бағана кетіп қалған, — деді барлыққан әйел даусы. Қыз өзі сүйсе, қаңтарылып тұра бермес. Бақытты жігіт екенсің!

— Оны әлі көреміз, — дедім қарап жатпай. «Көрермізде» қандай мағына барын аңғарсам бұйырмасын. Қайткенде де, әзірге аман қалдың деген үміт дүниесінің қызғын шоғы болар.

Үшінші күн дегенде бұрынғы жатқан палатаға алып келді. «Кемедегінің жаны бір» деп мұңдас, сырлас боп қалғандардың бәрі сүйсініп, алақайлап жатыр. Операциядан соң екі күннен астам, реанимацияда аялдасам керек. Ол жерге бейсауат ешкім жіберілмейді екен. Достарым, ағаларым, жеңгелерім мені палатада күтіпті.

— Қайырлы болсын, қалқам! — деді сәл қарлығып шыққан қоңыр дауыс. Сөйтіп келіп маңдайымнан иіскеп, қолымнан қысты. Бұл — директор ағай. Үні соншалықты жылы, көңілі босап тұр ма, кім білсін.

— Ұзағынан сүйіндірсін, айналайын! — деді Манар тәтей қолымнан, бетімнен кезек-кезек сүйіп. — Құдайдың мұнысына да шүкір. Жақсылығы кең жаратқан ием, жар бола гөр.

— Мұрнын шу еткізіп бір тартып қойды.

— Қарағым, қанатым, келші! Аман болшы! Жарқырап алдыңнан күн шықсын! Бұл менің прокурор ағайым, желінді сиырдың үрпіндей быттиған жуан саусақтарымен басымнан, шашымнан сипап жатқан.

Келесі кезек кімдікі екен деп тосып жатырмын.

— Құттықтаймын! Сәтін берсін енді! — деді сыбызғы әуеніндей жіңішке дауыс. Бұл — Бағила жеңгей. Прокурор ағайымның келіншегі. Ол кісіні қырықтан асса да,

әлі әйел деп айтуға қимайды, көздері баланың көзіндей таза, жаны ақ қағазды үрлеп қалғандай елбіреп тұратын елгезек адам. Егер мен Бағиланың әкесінің орнында болған болсам, о бастан Аққағаз деп ат қойған болар едім. Қазір күйеуі де соны аңғармай ма, аңғарса да қимай ма, осы үлгідеп тұрған келіншекті былшитып Багила дейді.

Ендігі күтіп, аңсап тосқаным — Жанар. Мана палатаға алып келгенде апыр-топыр көп қозғалыста жүрісін байқап үлгірмеп ем. Араларында бар ма, жоқ па. Бар болса, қалай тағаты жетіп тұр екен. О, оның беріктігі мен нәзіктігі тепе-тең!

— Ал, енді Заңғар, — деді директор ағай, бізге рұқсат ет. Уақытымыздың мол емес екенін білесің өзің. Мынау құрбыларың келіп тұр көңіліңді сұрап. Соларға жол берейік! Жақсы енді, айналайын!

— Үлкен рақмет, сіздерге! Туған бауырдай аяла-дыңыздар.

— Жарайды, жақсылап жазылып ал. Мына жеңгелерің келіп тұрады.

Үлкен кісілер сәмпылдап сөйлеп шығып кетті де жастар өзіміз оңаша қалғандаймыз.

— Уһ! Саған қолымыз өзер жетті-ау! Сәлем! — деп екі иығымнан қаусыра құшақтады.

Айсәулемісің? Барсың ба, қайда жүрсің? Ауырып қалғаннан саумысың өзің? Хабарласпай кеттің ғой? — «Әркімнің өз тілін тауып сөйлесу керек», — дейтін шешем. Бұл қыз ерке өскен, сыпайы сөйлегенді түсінбей қалуы кәдік.

— Өзім де осыны айтып, өкпелер деп ойлап ем. Тура үстінен түстің-ау. Кешір, өкпең орыңды.

Айсәулені енді тоқтату қиын. Жанып тұрған бензинге су шашып нем бер еді. Бір ай емес, бір күнін үлкен өмір-тарих етіп әңгімелейтінін біле тұра түрткі болған өзім. Енді асықпай тыңдай бер.

Айсәулелер, анығырақ айтқанда, әкесі қызмет ба-

бымен Целиноград қаласына ауысып, шешесі де сондай қуанышты. Өзі, сіңлілері болса, туған қаласы — Алматыны қымайды. Бірақ түбінде қайта оралары сөзсіз. Әсіресе, мұндағы достарын қымайды, соның ішінде, ерекше Жанар екеумізді. Маған операция жасағанын Жанаркадан есітіп, үйі ішіне: «Алматыны сағынып кеттім», — деген де, мектебінен екі-үш күнге сұранып тартып отырған. Содан кеше Алматы тұман деп қабылдамай самолеттен шаршап-шалдығып түскен беті екен. Аспан айналып жерге түссе де мейлі, тек осы сәтке үлгергеніне риза.

— Жарайсың, Айсәуле! Сендей досы бар құрбының арманы жоқ, болуы да мүмкін емес, — дедім таза бейілмен. — Бірақ таза ертегі, аңызға ұқсап кетті ме, қайдам! — Шынын білгім келіп, әдейі қытығына тидім.

— Какой ертек?! Сенбейсің бе, осының бәріне? — Ол қатты таңғалды. — Сен не, біздің көшіп кеткенімізді естіген жоқсың ба?

— Естігемін, — дей салдым. Ұялтпайын деген ой келді. Араларында ши жүгірткендей болмайын. Айсәуленің шапшаң мінезі құтқарып кетті.

— Да, я сама виновата, көшерде хабарласа алмаған. Сондай асығыс болды, бір күнде кеттік те қалдық. Мына Жанарка айтпағанда, бұл жолы да келе алмайтын ем.

Бұдан әрі Айсәулені тыңдай беруге шыдамым жетпей:

— Жанар келді ме маған? — дедім әдейі. Оның кісі сөйлеп тұрғанда өздігінен араласпайтынын білем.

— Да, Жанарка, сен неге амандаспайсың? Ұялып тұрсың ба?

— Сәлеметсіз бе! Құттықтаймын! — Жанарканың сызылған ұяң үні шықты. Қос қолымды создым. Жүрек дүрсілдеп тулап барады. Алқымға, еркіндікке қарай ұмтылатын тәрізді.

— Рақмет, Жанар! Ең бірінші боп қолымды алатын қарындасым деп жүрсем, елдің соңында қалғансың

ба, жаным-ау! Мынау Айсәуле болса бір сәрі, алыста, ұшарға қанаты болмаған...

— Тілек тіл мен қолда ғана ма екен, Заңғар! — деді Жанар күліп бойжеткен қыздарша қысылмай. — «Жастар шын өтінсе, қар жанады» дейді. Шыныңызды айтыңызшы, біздің көңіліміз шығар сізге жебеу болған?

Жанар менің қиялдап тауып бара алмаған ойымды өзі жүйелеп тауып айтты. «Сен кеудеңдегі меруерт мөлдір сырды шығаруға батылың жетпесе, біздің шын сезімге сыпайылығымыз жоқ. Ішің бәрін сезіп жатып, бергі жағыңмен бұлданбай-ақ қой». Бұл қасындағы құрбысынан жасырған тәсілі және оның аңқау көңілін жұбатқаны. Күліп-ойнап қатар жүргенмен, алыс жан түкпірінде сақтайтын күпия ойларының болғаны да. Назарды жазғы кештің қоңыр салқынындай қойнауға бұрған жөн.

— Менікі заманы бір жастың әзілі ғой. Сендердің бүгін осы жерде, жақын қамқор жандар ішінде болатындарыңды сезгемін. Мана палатаға алып келгенде-ақ сыңғырлаған дауыстарыңнан танығанмын. «Соқырдың патшасы — құлағы» дегендей бауырмал жылы сөздеріңді мен ешқашан ұмытпаймын, зердеме алтын әріптермен жазып қойдым. Кесапат кеселмен шегінбей айқасып мойымауға қайраған күн нұрын сепкендей қамқорлықтарың. Тұңғыық теңіз кешіп, әлсіз үмітпен алға жылжыған ақ кеме болып түн-түнекте малтықсам, қара мақпал мылқау көрді алдаспандай жарқылдатып қиғылаған сендер жаққан жүректің маяктары!

Осылай қыздарға арнап, оқыған кітаптарымадағы теңеулерді, білетін қанатты сөздерімді үсті-үстіне төпелей бердім. Көз таңулы, көңіл ояу, неден ұялмақпын. Қыза-қыза келіп екеуін өзіміздің елдің кәрі-жасы аңызғып айтатын Хұсни, Қорланмен салыстырып жібердім. Айсәуле: «Ол кім, ол кім?» — деп, ынтыға кетті. Бұрын естімеген екен. Орыс мектебінде оқитын қазақ қызы Хұсни, Қорланды қайдан білсін, кінә жоқ қой. Жанар

естіген боп шықты. «Қорлан» әніндегі апалы-сіңлілі қыздар ғой, «Халық композиторы» Естай ғашық болған сұлуларың, деп еш мақтансыз, сөз арасы қып айта салды.

Айсәуле әдеттегідей таңдай қақты. Бүгінгі мәз-мейрам көңіл ме, бөлекше желікпен енді өзім жатқа білетін «Бір мысқал» өлеңін тақпақтап кеп: «Хұсни мен Қорланға шығарған ақын сипаттамасы», — деп тоқтадым.

Қыздар қырдың желіне кеуделерін тосқандай, шаттанып қалды. Менің әзірге мұратым да іздеген қиясына барып қонғандай.

Айсәуле ертең Целиноградқа ұшатынын айтып, адресін, суретін беріп қоштасты.

— Енді сауығасың. Қалай қолыңа қалам алдың, осы адреске хат жаз. Қыдырып кел. Көріспесек, риза бол!

— Ризамын, Айсәуле. Қолқаларың орынды. Тірлікке жазса жүзеге асырамын, — дедім, қолын қысып. Олар өкшелері тықылдап кетіп бара жатты. Екеуінің жүрісі де, мінездері сияқты, екі бөлек.

Бұлбұл үні келетін сияқты құлаққа. Алыстан көзге көрінбейтін, қолмен ұстауға болмайтын ғажайып құпиялы нәзік сым арқылы кеп, менің жүрегіме жалғанып қалғандай. Бірақ әлі бұлбұл сайрайтын жадыраңқы жайдары жаз жеткен жоқ, мамыр айының бас кезі. Жанжануар, табиғат атаулының түтел түлеп жасаңғыраған шағы. Жарық дүниенің сырнайлы, сыбызғылы дәуреніне Жер-ананың перзенттері жаппай балбырап, елти мас болып, мың сан үнді берекелі сауық құмарына қосылған. Бұл кереметті тып-типыл ғып қырып тастап, мелшиген тас меңіреуге айналдыратын, күндерінің күнінде бір құдірет туады деген, адамзат баласының басына кіріп шығатын нәрсе емес секілді. «Заманақыры болғанда, жер-дүниені топан су алады» деу, ислам діні уағзының мынау тамылжыған тәтті тіршілікті тонамақ болған сұмдық қыламысты ісіндей. Бір сағатының өзін балша жалайтын бәйшешек ғұмырыңды бейтәбәріктеп, адам

бойындағы, жаратылыс жұмырыңдағы әлсіздік атаулыны, ірік-шірікті алға шығаруға бола ма?!

Бұлбұлдың сан құбылған сазды үні бәсеңсіп, атша көкектің сұңқылдаған сарабдал үні келеді. Аспан көкпен жайқалған жер бетінің әсемдігіне айғайлап даусын қосып, жасырынбай, бұқпаламай, өзі атын айтып мақтанатын мықтың сол ғана!

Тіршіліктің мөлдір әуезіне мен дирижер боламын деп мәз. Адам бір тілде сөйлесе, құстар бір үнде сайраса, қызық та болмас еді ғой.

Тереземнің тұсына көгершін кеп қонды. Халық кептер деп атайтын, жабайы көгершін. Үнемі тамағынан ғана сөйлейді, аршын төсінен күй төгеді. Тұншыға таңданып, ынтығы үзіле әлдене сырды құйқылжытпақ. Төрт буын, жеті буын, сегіз буын, он бір буын ғып қайырады, жұлдызды әлемге ғашық болған ішкі ынтызар өлеңін айтады.

Ол өлеңді біз көзі таңулы, кеудесі ашық жандар жақсы түсінеміз. Ол — өмір туралы өлең, жарық дүние туралы жыр. Сәуленің мамырстан қасиетін бағалаушы көзі көрмейтін бейшаралар болса керек. Қаны бұзық залымдар мен зиянкестерді бір-екі жыл ғаріп етіп алар ма еді, онда түрме атаулының қажеті болмас па еді.

Ондай әділетті «құдай» қайда дейсің! Жастық қиял ғой, әншейін!

Бүгін таңертеңнен көңілім сергек, қиялданып, арманыма арман жалғап оянғамын. Сайрамаған бұлбұлдың, әлі келіп жетпеген шынашақтай құстың әсем үнін жасап жатқан өз жүрегім болар, бәлкім. Бір жақсылық жететіндей, ең қымбатыммен жолығатындай самғаулы сезім. Бүгіндері арманыма айналып бара жатқан Жанарыммен, кеше ғана тілдескенмін. Енді оралып келмейді әзір ол. Осы сырқаттан жазылсам, өзім іздеп баруым керек.

Кеше жанымда ұзақ отырып, кетерде бір сыр айтқан. — Сен өкпелемейсің бе, Заңғар? — деген.

– Неге? Саған ренжіп не бопты?

– Құлағым сенде... Не сыр ол?

– Менің папамды басқа қалаға жұмысқа ауыстырыпты. Соған үйіміз көшкелі жатыр. Мені қалдырмайтыны белгілі ғой. Жанарың жарық дүниені қайта көрген күні қасыңда болсам деп ем... – Қыз мұңайғандай, баяу тыныс білді.

Бұл хабар мен үшін де үлкен соққы еді. Сымпылдап ұшайын деп тұрған үйректі қатты үркітетіндей әсер. Ұшқыр сезімді әзер тізгіндеп:

– Мұңайма! Сен менің Жанарымсың, жарығымсың. Көзім ашылса, қайтсем де іздеп табамын. Сенсіз маған дүние бос! – дедім.

Есті қыз артық айтып бара жатқанымды аңғарып, алақанымен аузымды баса қойды. Соншалық әдемі, нәзік, жылы иіс келді. Мен қыздың қолынан алғаш рет сүйдім. Ол – Жанардың қолы еді.

– Мә, Заңғар, әзірге мына конверт. Кейін ашып қарарсың. Өзімдей көрмесең де, көзімдей көрерсің.

Аузы жабық конвертті саусақтарыммен сипап, сан қайталап ұстап қоямын. Қазір де солай. Ішінде қаттылау бір қағаз және жұмсақ зат бар секілді. Сурет, хат, орамал шығар деп ойлаймын. Басқа біреуге аштырғам жоқ, әуелі өзім көрмеген соң не пайда! «Жақсылық дегеннің аты көп, бір атауы – сыр сақтау» – деп отыратын шешем.

Қуаныш толқыны жанымды тағы бір тербеп өтті. Ол маған қарлығашша ойнақсап, екпіндеп ұшып келе жатқан сияқты.

Жаңа ғана дәрігерлер төрт көздері түтел топтана кеп қарап: «Тамаша, бәрі жақсы», – деп кеткен. Әлде соның жібектей желі шығар.

Емдеуші дәрігерім Ефим Иванович келді. Қағілез жеңіл жүрісінен байқаймын. Күліп сөйлейтін, ақшуақ жаны бар кісі.

– Шаттан, жігітім! – деді жақындай бере. Менің

атымды айтпай, әменда «жігітім» дейтін. — Күн сәулесіне ұрын барар сағат келіп жетті. Құттықтаймын. Көзілдірік киюге дайындал. Бірақ абайла, жарыққа әсте-әсте үйренген жақсы. Суға шомыларда да адам бір дегеннен күмп беріп, қойып кетпейді ғой. Мұнда да солай.

Арқамнан ұстап, ақырындап отырғызды. Таңулы дәкені жайымен шешіп жатыр.

— Көзіңді жұм, ашып қалушы болма. Олай етсең, жарамайды. Бейнет зая кетеді. Өзіңе-өзің қастығың бар ма! Шыда...

Самбырлап сөйлеп жатыр. Аузында дамыл жоқ. Ала жаздайғы еңбегінің жемісі ғой, төкпей-шашпай жинап алғысы келеді-дағы. Сөйтіп, жұмулы тұрған жанарыма комбайыншының шаң-тозаңға киетін кептеме көзілдірігіне ұқсас бірдеңені әкеп байлады. Орнықты етіп, ат ерттегендей әбден баптап болған соң барып:

— Ал, енді көзіңді жайлап қана аш, — деді. Аштым. Қою түнек қараңғы. Ештеңе көрінбейді.

— Аштың ғой, — деді дәрігер жасырынбақ ойнап тұрғандай.

— Иә...

— Жақсылап ашып-жұмып көр кірпігіңді.

— Иә...

— Ал енді бір нәрсе түстедің бе?

— Жоқ, ештеңе байқалмайды. Тас түнек.

— Молодец! Онда жақсы.

— Не жақсы?

— Саспа, жігітім, саспа! Бәрі тамаша, қазір көресің. Ал енді ше?

Алдымнан түңгі машинаның тұманнан шыққан фаридай алтын сақина елес берді. «Айналайын, жарық сәуле! Айналайын жарық дүние!». Күбірлеп, Құран оқыған дүмше молдаға ұқсап кетсем керек. Дәрігер:

— Әй, жігітім, саған не болды? — дегенде, бір-ақ селк еттім де:

— Ура, саңылау, жарық, алтын сақина! — деп айғайлап жібердім.

— Ә, солай ма? Ондай болса құттықтаймын, алтын сақинаңмен, Ай сәулеңмен, Жанарыңмен! — Осыны айтып Ефим Иванович мәз боп ұзақ күлді. Бетім ду ете қалды: «Бұл кісі маған келіп жүрген қыздардың бәрінің атын біледі екен ғой!». Әй, білсе-білсін, құдайдан жасырмағанды адамнан жасырып бола ма!

— Әзір қыздардан келген хатты оқуға болмайды, — деді дәрігер сонсоң салмақты қалыпқа ауысып. — Екі-үш күн қоя тұр.

Маған бұл екі-үш күн екі-үш жылмен барабар болды. Ақыры шыдамым таусылып Жанар берген конвертті аштым. Жарыққа алғашқыда тек оң көзді үйретіп жатқан. Оң көзіммен конвертті сәлемдеме-аманатқа қарадым. Орамал, сурет және төрт бүктелген қағаз. Жүрегіме басып, сүт пісіріп отырдым. Қайран жарық дүниенің қуанышы!

Арқамды терезеге беріп, қолымды әйнектен түскен сәулеге оңтайлап Жанардың суретіне қарадым. Дөңтелек алтын сақинаның алдына кеп, мөддіреген сұлу қыздың бейнесі тұра қалды. Сәл ғана күлімдеген нәркес қара көздері, ашық ай маңдайынан тура түскен әдемі мұрыны, оймақтай еттілеу еріні, жұмыр тегіс иегі, қияқтай созылған қасы ертегіде айтылған хордың қызын елестеткендей. Осындай үріп ауызға салғандай керемет сұлуды мен де алты айдан бері қиялыммен тоқып ем, сол қиялдан келіп түсіппін. Ұлы суретшілердің қылқаламынан жаңа ғана салынып, қабырғаға ілінген ғажайып бейнені елестетеді. Көзінде тұнған ойда, жүзінде тұнған тазалықта шек жоқ. Перизатым, іңкәр жаным, Жанарым! Мен сенің жолыңда бар өмірімді сарп етемін. Тек, мендік бол!

Орамал ұстадым қолыма. Алақаныңды қытықтайтын ақ жібек жұмсақ матаның жиегі көгілдір жібекпен өрнектеліп, бір шетіне «Жанар, 1954» деп жазылыпты.

Қыз жанындай нәзік майда орамалмен бетімді сипадым да, хатты ашып оқыдым. «Заңғар! Адамның адамдығы қиындықта сыналады. Өзіңнің қайсарлығың мен өмірге құштарлығың екеуі екі жақтап сені жағаға қайта алып шыққан сияқты. Біз араша болды деп ойласаң, ол сендегі шоқты үрлеугана. Таныстықтың, достықтың белгісі болсын деп, осы бір бұйымдарды қалдырып барамын. Қажет десең сақтарсың. Біз Н. қаласына көшкелі жатырмыз. Көзің жазылып шыққан күні өзімнің кім екенімді айтамын деген уәдем бар еді. Сонымды орындайын: мен ата-анадан жалғызбын. Әкем аты – Сағын, фамилиям – Баймұрзина. Папам обком секретары боп қызметке ауысты. Енді біз басқа қалада тұрамыз. Бөтен не сыр айтайын, менің әлі оқушы екенімді ескерерсің. Жанарың. Хатты дүрбіге ұқсас алтын жүзікпен сығалап оқып шыққанда бас айналып, есеңгірегендей әсер байқалды. Үміт жібі үзіліп бара жатқандай. Әлде жаңа жанған шырағымды шынымен өшіріп алдым ба? Қалбалаңдап терезеге ұмтылдым. Әбестік істедім бе тағы да жұмыламақ па аяулы әлем? Бұ сонда не болғаны? Өкпем өректіп ергенек ағаштан ұстадым. Палаталас жолдастардың көзі көретін біреуі су алып берді. Ішіп алдым. Ала құйын өрт бықсып барып өше бастағандай. Қорқып қалған жаралы жүрек бекерге үріккен екен, жанарымның жұмулы қалпын байқамай, әлекке түсіппін. Балапан торғай ұстайтын мысықтай баяулап кеп ашқанда жарық дүние сығырайып күліп қарсы жүтіріп келеді екен. Құшағымды еркін жая бердім. Айналайын ақ әлем, енді қайтып алдымнан бұл-бұл ұшпашы! Құлың болып күн кешейін, бірақ саған теңгеретін ғажайып құбылыс жоқ

Жасыл бұйра теректер менің шат-шадыман көңіліме қосылып, алақандарын сартылдатып соғып тұр. Таңертеңгі мөлдір нұрға оранып, роза гүлінің бояуындай әдемі көп этажды үйлер көрінеді. Әсем астананың басына салған орамалындай, қарлы Алатау жарқ етті. Көшеде

ағылып ойнаған неше түрлі машина, автобус. Алыста зыңғырлап аруанадай боздап бара жатқан трамвай үні. Жол жағалауы ығы-жығы халық. Бәрі май мерекесіндей, ақ жұмыртқа секілді. Жүрістері асығыс та болса сәнді. Әне, анау қолдарына портфель ұстап құлын-тайдай асыр салған студент қыздар барады. Орталарындағы сұңғақ бойлы сымбаттысы, Жанар сияқты ма, қалай?

Жанар қазір қасымда болсаң ғой, шіркін! Сен мені тастап қайда кеттің? Шын жақсы көрсең, бұлай азаптамас едің ғой. Жоқ, аяулым, іңкәрім, мен сені қайда кетсең де іздеп табамын. Сенің нәзік жүрегіңнің барша құпиясыры — қолыма ұсынған ескерткіш сыйларың шығар. Сенің таза жаның, ақ бейілің, ынтызар ықыласың мені түннен күнге сүйреп әкелді, Жанарым! Жанарым болсаң, менің өмірімнің жарық дүниесі боп қаласың!

Он күн өткеннен кейін ауруханадан шықтым, ойда жоқта тапқан аға-жеңгелерім ұлан-асыр той жасады. Содан жаз шыға институттан академиялық демалыс алып, алыстағы елге — Керекуге кеттім. Анамды, аулымды әбден өлердей сағыныппын. Мұндай тауқымет бейнетті кім көрген...

Екі айдай жатып, балалық мауық тарқағаннан кейін, жүрек тағы да әлденеге алаңдай бастады. Сағыныш кернеген болар. Ол да жағалауын кеміріп жеп еңдей беретін сазды жердің өзені сияқты ғой. Қайран, Алматы — алғашқы махаббатымның оянған жері! Бозбала қанатты қырандай самғатып алып, сонсоң қапыда құрсауға салып, қайратымды сынаған қала, қазір менің ең қимасымның бірі боп тұр. Жылы жаққа қарай күзде қайыра ұшатын күстай, менің көңілімнің бұзыла бастағанын анам да сезді.

— Балам, неге жүрегің күпті боп жүр? — деді, жанына шақырып. Үн-түн жоқ қасына келіп отырдым. — Қабағың

салыңқы, бұрынғыдай көп ойнап күлмейсің де. Әлде науқасың бой жаздырмай қалды ма?

Шіркін, ана жүрегі деген осы: көңіл күйіңді кірпігіңнің қозғалысынан байқайды. Кешегі мөлдір қара көзіне жіңішке ақ талшықтар тор жасаған, бірақ отты ұшқыны әлі өше қоймапты. Көз қиығымен маған бір қарап қойды. Жауап күткендей. Ажарлы өңін әжім қаптап, бетіне уайым сызықтары із тастаған. Меңдеген қайғы табы кешегі Қалдаратамның қайғылық азасынан болар. Бұрынғы ашық мінезді кісі қазір біржолата өзгеріп, зіл қаратастай боп қалған. Ойыма ағайым оралды. Әй, өзге десе өзінің өзегін жарып беретін азамат еді-ау! Маңдайға сыймай кетті ғой. Көктемде тың игеруге көшіп келіп жатқан елдің есірік бір-екі баласы көлге түсеміз деп, су жұтып батқанын көріп, жанындағы машинамен өтіп бара жатқан ағайым (аудандық партия комитетінің секретары еді) жалмажан тоқтайды да, көлге киім-пиімімен қойып кетеді. Балаларды итаршылап жағаға шығарады да, мұздай суда тамыры тартылып өзі көл түбіне кетеді. Жұрт ертеңіне мүрдесін әзер табады. Мен үшін де, бұл қаза, төбеден жай түскендей болды. «Жүрерсің көпке дейін көндіге алмай» дегендей, шығарға жан бөлек болған соң, амал не! Бұл қайғыға менің сырқаттан сылынып тұрғанымды көріп, шешем байғұс тағы да күйзеле қаусаған еді. Мен жаныңда бір-екі ай болып, уайым ептеп ұшып жеңілденіп еді, енді, міне, әлденеден қатты алаң болған сыңай танытып отыр.

— Денсаулығым жақсы, апа, қорықпаңыз, — дедім. — Көзім әбден жазылған. Еш жерім ауырмайды, — деп келіп, үзіліп қалған оқу өзіне тартып алаңдатып жүргенін мәлім еттім. Басын төмен салып, жанындағы ұйысқан жүнді түтіп едәуір үнсіз отырды. Мұң тоздырған сыңай аңғартып, күрсініп алды.

— Қайтейін, тәңірінің жазғаны осы болса, көнбегенде не шара! — деді кенет тамағына өксік тығылғандай жабырқап. Шешем жаратылысында емендей қатты кісі

болатын; бірден иліге кеткеніне таңырқап та, түсінбей де отырмын. Көздерінен күміс моншақтар жас етегіне барып тамып, лезде жайылып жоқ болды. Денем дір ете қалды, шешемнің жылауын бірінші көруім. Әкем соғысқа кетерде де көзіне жас алмаған, қарақағаз келіп, бүкіл ауыл шулап жатқан уақытта: «Елмен көрген ұлы той, балаларыма жүрім берсін!» - деп, қара орамал тартып түнерген де қойған. Сондай болаттан берік кісінің көзіне жас алуына бір жағы шошып та отырмын. Әлде қартая бастағанның белгісі ме? Ағатайым Қалдардың төтеннен келген қазасы еңсесін езіп, жанын жібітіп кетті ме екен? – Айналайын, енді жас емессің! – деп, тағы кідірді. – Азамат болдың. Талабың шығар, әйтпесе елдің өзіңдей баласы трактор айдап, малын бағып ауылда жүр. Қазір, мынау жер көтереміз деп жұрттың бәрі шулап, осында ағылып жатыр. Табысы белден көрінеді. Бірге болсақ, аш-тоқтықты бірге көрер едік тағы. Сенің жеңіл көшпейтініңді білем. Қалың ойда жүріп салмақтап шешкен шығарсың. Жарайды. Бар оқуыңа. Мен әйтеуір жаныңа батқан сырқат па деп ем...

Шешем көзін етегінің ұшымен сүртті де: «Бері жақында», – деп, басын иіп ымдады. Алдына кеп тіземді бүктім, маңдайымнан, басымнан сипап, көзімнен кезек-кезек сүйді.

—Қайда жүрсең де, күнің жарық болсын! – Мен шешемді емірене құшақтап, шекемді кеудесіне сүйеп, бір сәт тұрдым.

Алматыға құстай ұшып жеттім де, медицина институтынан документтерімді шапшаң қайырып алып, Жанар тұратын Н. қаласына тартып кеттім. Қыздың адресін ауруханадан шыққанда, Манар тәтейден алғам. Адресі болғанда қазіргі мекендеген қаласының аты ғана. Жанар Н. шаһары деп жұмбақтаған соң, мен де солай сыр сақтағым бар.

Н.шаһары Алматыдай керілген керім қала емес, облыс

орталығы екен. Бірақ қасындағы әдемі, мөлдір сулы өзені айрықша жарасымды сияқты. Біздің Керекудің жанынан өтетін ерке Ертіс секілді кең арналы емес, сұлу қыздың жалғыз өрім тоқпақтай бұрымын елестетеді.

Педагогтік институттың тарих факультетіне документ тапсырдым. Бұл ретте де жолым оңдалып конкурс қатты болмай, бірінші курсқа қабылдандым. Жалпы, мектепте қаланған білімнің негізі жаман соғылмаса керек, институт дегендерің сөз болмай, бөрікпен ұрып алатын бозша торғайдың балапанындай кездесе берді, астамшылық болмасын!

Әскер семьясының мүшесі, қарт шешесі мен оқушы інісі ғана бар деп, жатақханадағы онсыз да саусақпен санарлық орындардан біреуі пешенеме дөп келді. Адамы түгіл ағашына дейін бейтаныс қалада жататын жерің болу — шексіз қорғаныш, қисапсыз байлық. Жанарды тапқан күнде де, ол маған жайлы төсек, жылы орын бола алмайды ғой.

Жатақтан койканы, төсекті жайғастырып қойып, енді қалалық моншаға қарай желдей есіп келемін. Былғары күрте мен коверкот костюм чемоданның ішінде жайғасулы. Облыс орталығында оны «өртейміз» деп ынтыққан ешкім болған жоқ. Астананың институттары екен, елден ерек пысықсынған.

Үлкен көшені кесіп өте бергенімде:

— «Заңғар!» — деген әлдекімнің даусы естілді. Айналама көз салдым. Тротуарда көк қылаң жадағай костюм киген, ұзын бойлы, қара көзілдірікті кісі тұр екен. Ондай адамның менде несі бар деп, бұрылып арт жағыма қарағанда, әлгі дауыс тағы шықты. Көк қылаң костюмді кісі екен шақырып тұрған. Таңырқап, жанына барғанда ғана таныдым. Алматыдағы директор ағайым.

— Сәлеметсіз бе, ағай! — дедім, ұрлық үстінен ұсталғандай қызарақтап. Ол көзілдірігін алып, күлімдеп қолын ұсынды.

– Иә, қайдан жүрсің, Заңғар?

– Осында... – дедім абыржып.

– Жай ма? Қашан келдің?

– Бір айдай болды.

– Неғып жүрсің?

– Оқуға түстім.

– Қайда?

– Пединститутқа.

– Е-е, мединститутты тастадым де. Жарайды, жарайды. Дұрыс болған. Кешке мынау адреске кел, – деп, қолыма лақтың тіліндей көк қағаз ұстата берді. Сөйтті де бұрылып жүріп кетті. Қағазды оқып қарасам: «Уәлиханов көшесі, 47 үй. Аманов Жанғазы Аманович» – деп жазылыпты. Директор ағайдың жаңа адресі болды бұл. Аң-таңмын, сенерімді де, сенбесімді де білмеймін. Немене бұл, сиқыр ма, Қыдыр ма, қайда барсам алдымнан шығады! Көкшіл киімі өзіне құйып қойғандай жарасып, Қыдырәліксаламның тура өзі кұсап кетіп барады. «Сүрінсең – сүйрейтін, кұласаң – қолтығыңнан көтеретін, жабырқасаң – жебейтін», ертегінің бүгінге жеткен, Ғайыперен–Қырық шілтені болмасын! Соңынан қарап көз алмай тұрып қалыппын. Әкетайым-ау, мұндай да бақыт бола ма! «Шаранасымен бірге туған» – деуші ме еді ел, қалай?!

Кеше Жанғазы ағайдың үйіне бардым. Тағы да кұшағын жайып, бауырына басты. Бөтен деп бөлмеді, өзге деп ежіреймеді.

Өрімтал жас болудың тіршілікте ұтырлы ән, сәні де, еселі үлесіңнен айрылатын мән, жөні де ұшыраса береді екен. Әні-сәні дейтінім еркелігің, ептілігің тіпті қателігің де жастыққа жарасымды, кешірімді саналып, қанатыңды кең жазып самғайтын тұста кішінің әдеп, ізеті ер жігіттің өзін қыздай сызылатып тастайды екен. «Өз үйің, еркін

жүр» — деп талай құлағыма құйғанмен, ауылдың баласы бір жерімнен ши шығып қалмасын деген сақтық иттің күшігіндей аяғыма орала береді. Жатақханада жатқан студенттер, «әй дейтін әже, қой дейтін қожа жоқ», бұл жездесінің үйінде тайраңдап көзді қызықтырады. Оқуына, театрына, киносы мен қыдырысына да еркін, қанатты қырғи сияқты, ал мен болсам, әлі бір «іщай» деген сөз естігем жоқ, сонда да тордағы тотыдаймын. Институт — үй, үй — институт, анда-санда кітапхана, кино, жатақхана ендіктерін ғана бойлаймын. Мұнымнан зардап шегіп жатқаным шамалы: қысқы сессияда дөп-дөңгелек беспен шықтым. Абырой-атақ, мақтау, марапаттың астында қалдым. Жазғы сессияға әзірлігім де жаман емес.

Жаман болып тұрған тек қана Жанардан бейхабарлығым. Осы қалада тұрады дегенге де сенімім жоғалғандай. Қазір сегіз айдан асып барады. Сенделіп сарсылғаным, «Тым болмаса хат пен хабар сөзі жоқ» деген, әннің кері Ағайға білдірмей әуелде Манар тәтейден:

—Тәтей, осы баяғы мен ауруханада жатқанда, өзін Жанармын деп таныстырған періште қыз, көзім ашылған соң көрінбей қетті-ау, - деген ем, әзілге сүйенген болып. — Осы қалада екені рас па?

Ақылды әйел менің сағынған ойымды сезген болуы керек. Бірақ ұялтқысы келмеді ме:

— Рас, осы қалада тұрады, — деген де қойған мән бермеген болып. Одан әрі мен де қазбалай алмадым. Шешім біреу: студенттер кештерінен, театр, кино, көшеде кезігіп қалуы ғажап емес. Қалт етіп қол босаса, осы қаланы шарқ ұрып шарлай беру. Бірақ мұным бос сандалыс болды.

Тағы бір әрекет жасадым. Әрекетім мынау: сабақтан келіп үй оңаша қалған сәттерде телефонға жармасамын. Баяғы алғаш көргендегі тулап-тоңкитын телефон емес, қазір жақындасаң басын ішіне тығып қорғана беретін тасбақадай томпыып жатады. Телефон анықтамасын

аламын да, Баймурзиндерді іздеймін баяғы. Тізімде он үш Баймурзин тұр. Қазақтың қаптап кеткен бай мен мырзалары, шіркін! Сондай аттарыңа заттарың сай болса, тоғыз ай тығылмай баяғыда-ақ менің жүрегімнің зарына «әу!» деп дыбыс берер едіңдер ғой. «Мықты екенсің, тауып көр», – деп, шіреніп-шіреніп жатырсындар, аянып жүр ме екем мен, жетісіп жүр ме екем! Темір етіктен теңгедей калған жоқ, темір тоным тозып бітті. Сөйтсем де, телефонмен Баймурзиндерге шабуыл жасаймын:

– Алло, саламатсыз ба? Бұл Баймурзиннің пәтері ме?

– И-и-иә-ә..

– Кешіріңіз, Жанар жоқ па екен үйде. Шақырмайсыз ба?

– Қан-дай, Жа-нар?..

Сыздануының өзі садақпен атқандай. «Жоқ» дей салмай ма, жоқ болса, адамды тергемей. Келесі Баймурзинге ауыз саламын. Не дер екен? «Бұл үйде Жанар деген қыз тұрмайды, екіншілей звонить етпеңіз!». Сонсоң тағы бір нәрселерді айтып, әбден жекіп ұрысты. Ыза болып тағы біреуіне қарай ойыстым. Телефон тұтқасын көтерген ақкөңіл кісі: «Қазір, қазір, күте тұрыңыз», – деп жалбақтады да қалды.

– Әле, – деді жіңішке әйел даусы. Телефонда бірінші сөйлескендікі ме, үні ұқсаңқырамады. Тексергім келді.

– Саламатсыз ба?

– Сәлеметсіз!

– Бұл Жанар ма?

– Иә, мен. – Даусы ұқсайтын секілді. Майда, жұғымды.

– Бұл мен ғой, Заңғар ғой!

– Қандай Заңғар?

– Танымай тұрсың ба? – Қапелімде не айтарымды білмедім. – Баяғы суретіңді, орамалыңды берген ше?

– Менің орамал, сурет берген күйеуім үйімде, қасымда отыр. Шатастыңыз. Басқа номерді алыңыз.

– Кешіріңіз, кешіріңіз..

Міне, енді біреудің некелі әйеліне жармастық. Күлесің бе, жылайсың ба? Он үш Баймурзиндерден екі-ақ Жанар шықты. Біріншісі әлгі. Екіншісі..

— Иә, мен Жанармын. Сіз кімсіз? — деді. Кішкене қыз бала екен.

— Нешінші класта оқисың?

— Төртінші.

— Отличниксің бе?

— Бір төртім бар.

— Қай сабақтан?

— Орыс тілінен.

— «Орыс тілі — екінші ана тілің». Оны беске оқуың керек.

— Жарайды. Папама не айтайын.

— Папаңа: Жанар деген жақсы бала екен деп айтты де.

— Рақмет.

Жанарды іздеудің аяғы осылай бос мылжыңға айналып бара жатқан соң бір күні аға-жеңгеме қолқа салдым: «Басыңда таныстырған өздеріңіз, енді сол Жанарды бір көрудің жолын айтсаңыздар, айып болмаса?». Бұл ең ақтық амал еді.

Жанғазы ағай шын пейілмен балаша мәз боп күлді. Жеңгей:

— Қойшы, неге күлесің, баланы ұялтып! — дей берді.

— Онан да мені іздеп тапқан тәжірибең есте қалса, ұғындырып үйретсеңші! Саған сонда оңай болған болар, тіпті!

— Іздеп көрдің бе өзің? — деді енді ағай сабырлы қалыпқа ауысып.

— Көрдім.

— Қалай? — Мен тындырған ісімнің ақиқатын түгел баяндап шықтым.

Екеуі мәз-мейрам болды. Жастық шақтары естеріне түсті-ау деймін.

— Олардың үйінің телефоны анықтамаға жазылмайды.

Қаладағы ең қажетті, ең белгілі адам. Жұрт босқа мазаламасын дейді. Сен білесің бе, бұрын қыз іздеген жігіт қайтушы еді? Із кесетін, қыз жүретін жолды торитын. Орталықтағы үлкен оңаша үйлерді шолып қара. Жанарды іздедім деп кешіксең ұрыспаймыз. Осылай деп ағай, тағы да күліп, құлағымнан тартып, арқамнан қағып қойды. Жүтенін сыпырып «шүү» деп құнанды босатып жібергендей.

Жол торыдым, із кестім, үй іздедім. Ақыры таптым. Жасыл шарбақтың арғы жағындағы аула ішінде, жайқалған көгал ажырықта екі қыз көшеге қырын қарап, кітап оқып отыр екен. Анық таныдым, бірақ жүрегім дуаламай көп жүрдім әрі-бері. Менің қолымда да кітап. Шарбақтан қарғып баққа секіріп түстім. Торғай ұшып қонды-ау деп те ешкім елең еткен жоқ. Соған қарағанда бұлар да мені байқап отырса керек.

— Рұқсат па екен, қарындастар? — дедім жандарына кеп.

— Есік тұрғанда шарбақтан секіріп, рұқсат сұрағаныңызға жол болсын!

— Әлей болсын! — дедім мен де ерегісіп. Үнінен таныдым — тура сол. Қателеспегеніме бір жағы іштей қуанып тұрмын.

— Ашылмайтын есіктің бір жолы осы ма деймін. — Ол ілулі ме еді дегендей құрбысына қарағанда, анау болмашы бас изеді.

— Кілт жоғалмаса, ашылмайтын есік болушы ма еді? — Сынағандай нәркес қара көзінің қиығымен қарап өтті.

— Ол кілт сіздерде боп тұрса қайтеміз? — дедім екі ұшты етіп мен де.

— Онда шарбақтан секірген айып емес, — деді құрбы қызы әлде шыны, әлде мысқылы аралас. Мысқыл мәселесі болса, шүкір, оған біз де жарлы емес шығармыз.

— Кедейге бәрібір, — дедім сәл кекесінмен. — Пролетариаттың екі қолынан басқа жоғалтары жоқ.

– Тарихты жақсы оқыған екенсіз!

– Өзім тарих факультетінде оқып, оны білмесем – не болғаным!..

– Сонда пролетариаттың жүрегі не қалайды екен? – деп күліп, сазды сұлу дауысты қыз орнынан көтеріле берді. Талдырмаш, сұңғақ бойлы, аққудың балапанындай әдемі екен. Көзінде – қуаныш, сөйтсе де сыр бермегенсіп, сұрағына жауап тосқандай қас-қағым сәтте бөгеле берді.

– Жоқ мен іздеушімін. Пролетариаттың тілегі – сол жоқты табу.

– Олай болса жоқшы есік алдында күте тұрсын. Жоғы табылып қалар.

Екі қыз үйлеріне қарай жүгіріп кетті.

Шарбақ сыртына шығып, қарауыл секілді сілейіп тұрғанды дұрыс көрмей, ыңғайсызданып, жол шетімен әрлі-берлі жүрдім. Менің бақытыма, көшеде сабылған ерсілі-қарсылы жүргіншілер байқалмады, машинаның айғай-шуынан алыс бөлек қойнау. Жалтақ-жалтақ қарап қоямын, қыздар бөгеліп кідірген сияқты. Жүрек аттай тулап дүрс-дүрс соғады, денеден болмашы діріл жүгіріп өтеді. Қыздың мысы ма, үйдің сұсы ма белгісіз. Бір ыстық, бір суық жел өн бойға елеусіз соғып, ауық-ауық оралып келетіндей.

Таң алдындағы күннің көкжиекке берер жұқалаң қызғылтымдай үлбіреген қынама бел жібек шайы көйлек киген, бойлары да, дене бітімі де өте ұқсас, бір анадан туған егіздей екі қыз боянып, таранып жарқ етіп, жасыл қақпаның есігін жайымен ашып сыртқа шыға берді. Шаштарын қос бұрымнан иықтарына асыра тастаған. Аяқтарында өкшесі жайтабандау ақ туфли. Аздаған айырмашылық өңдерінде ғана: бірі – аппақ ақ торғындай дөңгелек жүзді, қара көздері мөлдіреп, еліктің лағынша үркіп ырғығалы тұрғандай, бірі – қара торы, бидай өңіне күннің кешкі нұры ұялап қалғандай ойлы, сабырлы ажар. Өздері атын айтып таныспаса, үнін бұрын естімесе, адам

шын жаңылысардай. Екеуі де күлімдеп шықты, әсіресе, аппағының жүзіндегі толқын ерекше. Кешкі көл бетіндей болмашы ұяң толқын тербеледі.

— Заманы бір құрбы ғой, жоғын бірге іздесейік, мүмкін жәрдеміміз тиер деп шықтық. — Мұны айтқан ақ торғын қыз. Құлаққа жатталып қалған жібек үн таулы жердегі дауыстай жүрекке қайта жаңғырықты. Айдан анық, жаңылғам жоқ, бұл — Жанар! Жанарым! Таптым-ау сені! Жүрегім аласұрып шаттанды. Мына құрған қақпандарыңа іліне кетсем, кім болғаным менің. Бұлай адастыра алмассыңдар.

Қатар жүріп келеміз. Сөзді неден бастарымды білмей абыржу бар. Төтесінен тура салу керек пе, әлде қиялап айналып келген мақұл ма. Бұл міндетті қыздардың өзі жеңілдетті.

— Танысып қоялық, — деді әдемі аппағы.

— Жанар, — деп қолын созды бидай өндісі. Саусағын қысып:

— Заңғар, — деп көзіне тіке, кірпік қақпай таңдана қарадым. Аққудай әдемісі қолын созды:

— Жанар! — Бетіне қарасам, сыр беріп алармын деген адамдай қиылып қана бір көз тастады.

— Заңғар! — дедім мен де еш нәрсе ұқпағандай аңғал кейіп көрсетіп. Қыздардың көмейінде күлкі ойнаған секілді.

— Іздегенім бір Жанар еді, екеу боп шықты, бақталайым қандай бес батпан жан едім! — дегенде қыздар сықылықтап күліп жіберді. Өзер шыдап келе жатыр екен. Ойнап әзілдемек ойларының ұзаққа бармай ұсталғанына, балаша бүртияйын дегенмен, іштен тепсініп түртінген қуаныш толқыны тасыған қазандай буын көрсетіп алды.

— Өзіңіз пәле екенсіз, — деп қара торы Жанар біртүрлі сырмен қарады да: — Сонда да айтыңызшы, жоғалтқан кісіңізге шын жолықтым деп ойлайсыз ба? Жанар есімді қыздар көп емес пе?

— Бұл сөзіңіз орынды, таласым жоқ, қарындасым. Иншалла, менің арманым — жалғыз Жанар! — деп, өз Жанарымның мақтадай майда білегінен ұстағанда:

— Гапу етіңіз олай болса, үшінші адамның жолы бөлек, — деп ол қолын бұлғап қоштасып, сәл жымыды да жылдам басып жүгіре жөнелді. Біз оны тоқтатқан жоқпыз.

Ұзақ қыдырдық, кинотеатрға барып, жаңа жүріп жатқан аргентиналық «Махаббат шағы» фильмін көрдік. Алдымыздан ақ арманның ғажайып қоңыр желі ескендей. Мен Жанардың сүйріктей сұлу саусақтарын, жұмсақ жылы алақанын қолдарыммен аймалап отырдым. Төбем көкке екі-ақ елі жетпегендей, балқыған бал-шырын сезім. Жарық дүние тарс жабылып, тас-түнек тартар тұста өзі іздеп келіп тапқан қолдар ғой, бұл! Адасып қаламын ба деп шошыған жүрек енді орнына түскендей. Қарлығашым, қанатым менің! Енді мәңгілік айырылмаспын сенен! Махаббатыма іштей сиынып, іштей ант етіп отырмын. Экранда да сиқырлы сұлу өнер жүріп жатыр...

Сонсоң паркті аралап, қалаға қою қараңғылық түскенде үйге қайттық. Жанар көп сөйлемеді: өткен-кеткенді, көрген-білгенді айтып сырғытып келе жатқан мен ғана. Ауыл жайының, оқу жайының ерекшелеу, қызық-қызық деген тұстарын теріп алып әңгімелеймін. Ол ұйып тыңдап, сыпайы күлумен ғана келеді. Өзімнің әбігерге түсіп, тоғыз ай іздегеніме әдейі соқпай, одан аттап кете бердім. Емешегім үзіліп өлердей болғанымды білген соң, бойын тыжырынып «пайғамбарсып» қалар деген күдік оянады. Қолдан келсе күлдіріп, ынтықтырып, үзілдіріп, іштей жүйкесін күрту керек. «Сүйем, күйем» деп, салғаннан жығыла кетсең, қандай ақылды қыз болса да тәкаппарланып, кекжие қалатыны ақиқат. Әйелге ешқашан «өліп-өштім» деме; сол сөзді жаны сүйіп тұрғанмен, өзін сенен де ерекше ұнатар тағы біреу бар-ау деген жалған дәмеге малданады. Мына Жанар ол кінәдан

пәк шығар, бірақ әлі тізгінінен ұстатқан жоқ қой. Бағытты үйге қарай бұрғанда:

— Жанар, менің осы қалада екенімді білдің бе? — дедім, ішкі сырды жасыра алмай.

— Білдім, — деді ол жайлап қана.

— Мен сені ұмытқан шығар деп ем. Кемтар кездегі көңіл аулау, жай жолдастық, адамшылық болды ғой деп, үміт үзіле бастап еді.. Шыдамды екенсің.

— Шыдамағанда... Қыздың жолы жіңішке екенін білмеуші ме едің! Жігіт іздемесе, қыз қайтпек...

— Мен сені, әзер таптым! — деп, қара көлеңкелеу талдың түбіне келгенде, аш белінен құшақтап алдым. Өзіме елеусіз тартып ем, қарсылық білдірген жоқ. Алмадай қос анары кеудеме кеп жұқа көйлектен өтіп, ыстық леп соншалық ала құйын үйіріле берген. Қан тамырлар шапшып, асау ағып ерік бермес мас халде қыздың алма мойынын, ақша бетін, нәркес көзін аймалай сүйіп, бүкіл ажарына сән беріп тұратын үйірімді астыңғы ерініне кеп табыса тоқтап қалды менің еріндерім. Тілмен айтып болмайтын балшырын мезет. Қыз ұялып ұзақ сүйіспеді. «Не ойлайды тағы да!» — деп, тартынған болар. Үнсіз жүріп келеміз. Тіл күрмеліп, жүрек сөйлейтін сәтке ауысқандаймыз. Сөзбен жеткізе алмағанды ынтық құшақ, ыстық сүйістің бір сәтті жеріне жеткізіп айтып береді. О, табиғат адам етіп жаратқаныңа мың шүкір! Жүрек бергеніңе, махаббат сыйлағаныңа мың да бір рақмет!

Жанар үйінің жанына келгенде, көп аялдамай қол бұлғап, қақпаны тез жауып көрінбей кетті. Ұзақ кідіруге мұрша жоқ, жүрек ояу, көңіл мас, әлгі елестен шыға алмай қалқып келемін. Қара мақпал түндегі жапырлаған сан жұлдыз кемерінен асып төгіліп, алақайлаған аспан қуанышыма шашылған шашу секілді. Осы таза іңкәрліктің шексіз шаттығымен бозбала көңіл қанатын кең сермеп барып гүлзарға ұқсас көктегі жолына шығып кететіндей. Сол ішкі тасқынды жасыра алмай кеп есік

аштым. Лепірген көңілім үй іші қадам басқаннан-ақ сезіп қойды. Әсіресе ағай:

– Ал, Заңғаржан, сапарың бүгін сәтті болған-ау деймін. Құттықтаймын! – деп, күлді де, кең құшағына алып қысып-қысып қойды. Сөйтіп, оңаша бөлмеге ертіп келіп жайғасып отырған соң, сөз бастады.

– Танысқандарың, табысқандарың жақсы, – деді салмақты үнмен. – Қыз әкесі әлі ештеңе білмейді, шешесі де. Біз сыйлас, дос адамдармыз. Манар екеуміздің ойымыз: алдымен жастар өздері жолығып, өздері ұйғарсын, қалғанын көре жатармыз деген ек. Тағдырларың қосыла ма, қосылмай ма, ол алдағы уақыттың ісі. Тек жалғыз-ақ айтарым: бір-бірлеріңді сүйсеңдер де, сүймесеңдер де, араларында жақсы, жақын адамдардың татулығындай татулық, пейіл болу керек.

Мен басымды шұлғи бердім...

Қайран, ақылды, мейлінше бөлек кісі еді ғой!

Алуан нақысты, сылқым сазды жүрек тербеген күйме, күн сәулесінің айдынкөзде алтын шашып ойнағандай сан құбылған майда толқыны ма, шебердің шабыттана толассыз тоқыған көздің жауын алар, түрлі түсті кілемі ме, әйтеуір бір уыз дәмді тіршілік басталды. Жан дүниедегі мысқалдай көңіл ағысын, кірпік қағысынан-ақ аңғаратын сезімтал, зерек, адам баласын аяғыш, есіркегіш, инабат, ізеттілігінде өзінің хор қызындай сұлу бітіміне жарасты мөлдір мәдениет иесі. Жанар, менің шын махаббатым боп шықты. Тілмен айтып жеткісіз, ешбір өлшеммен есептелмейтін шынайы сүйіспеншілік, ертегінің елесі емес екеуміздің бейнеміз боп жараса берген, ләззатқа толы жас жүректер калтқысыз ұғыса берген.

Ол маған бір дәптер өлең көрсетті. Жанардың өзінің маржандай тізілген сұлу әріптері. Жүрекке соншалық ыстық. Оқи жөнелдім де, өз көзіме өзім сенбей мүдіріп

қалдым, күдік емес, әлденеге таңданыс. Жанар ұялып, оқшауырақ барып, алуан гүл өскен бақты тамашалаған боп өзімен-өзі ойнап жүр екен. Мен бұлақтай сылдырап аққан қыз жанының мөлдір сырына куә болдым. Қыз болса бір облысты билеп тұрған, әрісі шартарапта даңқы жүрген үлкен қызметкердің жалғыз перзенті, мен болсам қолынан кетпен, күректі әлі тастамаған колхозшының қара баласымын, арамыз аттылы-жаяулау, осынымның өзі түбінде ғашықнамадан гөрі есек дәмеге айналып қайғы иіріміне батып кетпейін деген бұрынғы қалың күдіктер сейіліп берді енді. Көз байлаулы мүсәпір кезде алғаш көргеннен бастап тұтанған қыз сезімі бүгінгі шекті лаулап, лапылдап өршіп жеткен. Мен жөнінде қателеспейтініне де, кәміл сенулі жүрегі мүлдем секем алмайды екен. Құдай-ау, мұндай сенімді қыз миына кім ұялатты!

Бұл дәптерді Жанар маған арада жақсы таныстығымызға екі жыл өткен соң көрсетіп тұр. Өзі бір жыл сырт киім тігетін фабрикада тігінші боп істеп, медицина институтына былтыр түскен болатын. Қазір мен — үшінші, ол бірінші курсты бітіргелі тұр. Біздің балаң таза достығымыздың бұл күнде махаббатқа айналғанын үлкендер жағы да сезе бастады. Бұрын да Жанғазы ағай мен Жанардың үйі іші еркін араласып тұрған соң, жастардың жазықсыз, пәк сезімдеріне көз алартып, күдік тудырмаған. Алаңсыз, қапысыз тату достық ержеткен азаматтардың есейген көзқарастарына айналып бара жатқанда, Жанғазы ағай Жанардың әкелерін үйіне арнайы шақырды.

— Е-е, — деді Жанардың папасы Сағын Халықович ақылды да, ойлы, қара көздері сәл күлімдеп. — Жәкеңдер бүгін неге соншалық асты-үстімізге түсіп, аяғының ұшынан басып жүгіріп кетті десем, онда бір сыр бар екен ғой. Бәрі заңды болсын деп Алматыдағы прокурор ағайындарын да шақырған ба қалай? — деп, өзінің ашық

мінезімен жиналып қалған көмей қытығының жыбырын басқандай кеңкілдеп күліп алды.

— Бұрын көңіл қосқан достар едік, енді құдай қосқан жақын жекжат боламыз демексіңдер ғой. Содан құдайдың бау-бақшасына, жеміс-жидегіне көздерің түсіп, күнәкар болғандай қысылып, қызарып отырсыңдар! Оңай емес, әрине, оңай емес, қыз өсірген адамның көңілімен санаспай болмайды, жан пернесін сұңғыла күйшідей дәл басу керек. Ұлың ер жетіпті, қызым есейіпті деп мен қуанайын ба? Білем: «Іштеріңнен: өмір заңы, осы, қуану керек» — деп қуақы ойларың жылт-жылт етеді. Сендердің орындарыңда болсам, мен де солай етер ем, салмақты ойға тереңдей ауып бара жатқанын сезіп, аз-кем бөгелді. Сол әрекетінің орыңды, орынсызын таразылап алғысы келгендей. Ол әлгі ой арнасын кілт тоғарып, Жанар екеумізге кезек-кезек жіті көз тастады.

— Жанар, Заңғар, қалқаларым, сендер өзді-өздеріңнің құрбыларыңмен анау бөлмелерге барып жақсылап ақылдасып келіңдер, әбден ұғысып, түсінісіп, біріңсіз-бірің өмір сүре алмайтын достыққа жеттіңдер ме, соның жауабын іздеп көріңдер!

Мен өзімнің курстас жан жолдасыммен, Жанар өз құрбыларымен бөлмелерге қарай безе жөнелдік. Ұяттан өртеніп, жұртқа қарамай есіктерді тез жапқанша асықтық. Бүгінгі Жанғазы ағайдың жай мәслихат кешінің жібек арқаны, кең тұсауы, бізге ораларын аңғармаппыз. Оны, бәлкім, Жанғазы ағай мен Манар тәтей де бағдарламаған болар.

Ең жақсысы, қыл аяғында да бізді жауап алуға қайта шақырған жоқ, қайтып үлкен дастарқанға да оралған жоқпыз. Басқа оңаша бөлмеге дастарқан жасалып, жастар жеке-дара отырды; сауық, сайран, жасауға мұрсат алдық. Қайткенде де бұл әрекет аға, тәтемнің есейген өмірімізге берген тұңғыш бастаңғысына ұқсас еді. Біз бұрынғыдан да ашылып, бұрынғыдан да табыса түскендейміз.

Үлкендердің араларында қандай әңгіме, нендей уәде болғанын білмейміз, тек әйтеуір, қатынастары бұрынғыша, бәз-баяғы қалпындай жүріп жатты, біздің достық жұбымызға теріс қабақ көрсеткен бір адам байқалған жоқ, «ойланып келіңдер» деген, баяғы әке сөзі «ойланып көріңдер» деген, сын екен ғой деп түйдік өзімізше. Мұндайда адам сыналған сайын шыңдала түспей ме, бір туысқан, сыйлас аға-қарындасша тағы екі жыл өтті.

Институт бітіретін мезгіл де тақалды. Екінші курстан комсомол жұмысына қоян-қолтық араласқан мені институтта комсомол комитетіне секретарь етіп алып қалмақ, бірақ мен оған келіспедім.

«Педагогтік оқуға түскенде, комсомол жетекшісі боламын деп, түсіпін бе! Мектепте істеймін!». Менің бұл ойымды Жанғазы ағай да, Жанардың папасы да қостап шықты. Ақылды кісілер ғой, өмір көрсін, жер танысын деген шығар. Жолдама, Талдықорған облысына тиді.

Соңғы емтиханға әзірлік жүріп жатқанда Жанғазы ағам шақырып алды. Ерекше қуанғандағы әдетінше көздері ұшқын шашып, арқамнан қағып, күшақтап:

— Ал, жігітім, сүйінші, бөркіңді аспанға лақтыра бер! Екі тойыңды бір жасайтын болдық! — деді қалбаңдап, маңдайы тершіп. Тура тұңғышының тойын жасайтындай елпең қағып қуанады. — Ертең Бағила тәтең, Аққұмнан апаң мен Тайкелтір атаңды алып келуге жүреді. Қалай барып қайтуын жақсылап түсіндіріп, жөн сілтерсің. Жарай ма!

Мен үлкен толқын қуаныштан абдырап қалсам керек, «жарайды, тапсырмаңыз тап-тұйнақтай орындалады» — деуді де ұмытып, аулаға жүгіріп шығып, қақпадан бір-ақ ырғыдым. Жүгірген бетте Жанардың үйіне жетіп келсем, әлі сабақта екен.

— Кел, қалқам, жоғары шық, — деді қыздың мамасы асып-сасқан түріме қарап. — Қазір кеп калар. Жай ме, әйтеуір.

– Жай. Түу, қандай ыстық күн бүгін! – Қара терге түскенімді бұлтарып жаздың бой жылытқан алғашқы адымына аудардым. Ол кісі бал-бұл жанған бақытты жүзімді танығандай, бір сезімтал қан аппақ ажарынан менің осы үйге ентігіп жеткенімнен де асығыс жүгіріп өтті. Қайта шығып кетудің есебін таппай отырмын. Жалпы, Жанардың сезімталдығы осы анасына, ақылы әкесіне тартқан-ау деймін.

– Емтиханға әзірлігің қалай?, – деді, мені әңгімемен ұстай тұрғысы келгендей. – Соңғысы ма?

– Иә, ақырғысы. Жаман емес. – Шығып кетудің есебін таппай асығып отырмын. Бағила тәтейге жөн сілтеуім керек қой. Бұл Жанарды қуанту үшін жолай бір минутке соққаным, бірақ оны қалай айтасың.

– Институтқа бара жатыр едім, асығыс шаруа боп. Жанарға айтсаңыз, мен тез қайтып келемін.

– Сәл күтсең, келіп қалар.

– Жоқ, мен қазір...

– Жарайды оңда, бара ғой.

Үкідей ұшып сыртқа шығып, медицина институтының жаңа корпусына қарай жүгірдім. Жанар жолда жолықты. Құшақтай алып, бұрқ-бұрқ қайнаған қуанышымды жеткіздім. Қыз күлімдеп жайнап сала берді. Ол көбіне іштен ғана шаттанатын. Бұл жолы бөлек бұлқыныспен келген сезімді ұстап тұра алмады-ау деймін, бетімнен сүйіп алып, үйіне қарай жүгіре жөнелді..

Ауылдан, Ақкүмнан келетін кісілерді күтіп алуға бәріміз теміржол вокзалына шықтық. Көп кісі бар: Жанғазы ағай мен Сағын Халықович бір машинада, Манар тәтей мен Жанардың мамасы бір машинада, Жанар құрбысы үшеуіміз бір машинада, қаланың батыс мүйісіндегі вокзалға лезде зау етіп жетіп келдік.

Аздан соң мамырлап жылжып поезд да келе берді. Сегізінші вагоннан тоқтайды-ау деген шамасына аялдап тосып тұрғамыз. Жүрегім дүрс-дүрс етеді. Бақыт деген рақатты сезімнің көрік, балға балқыған сары темірін бір құдірет жаныма тапсырып кеткендей күйіп, жанамын. Жүрек-балға сол шоқ бақытты сомдап соғып тұрған сияқты. Жанардың қуанышында да шек жоқтай. Жұрттың бәрі ұлы майданнан жеңіспен келе жатқан жұлдыздарды қарсы алғалы тұрғандай. Қолымызда құшақ-құшақ ал қызыл гүл.

Күмістей сақалы кеудесіне түскен, қапсағай, кең жауырынды, тарамы та сұңғақ бітімді, басына қара мақпал сусары бөрік киген қария вагоннан түсіп келе жатты. Бұл менің атам – Тайкелтір ақсақал. Сырғауыдай науша бойының өзі-ақ жасында жойқын жігіт болғанын айтпай аңғартып тұр. Соңынан ақ кимешегінің етегі жерге түсіп, күміс білезіктері сақырлап, ерекше мәз боп апам келеді. Бақытты жүзі әлдекімді іздейтін тәрізді. Ең ақырында чемодан ұстаған Бағила тәтей. Үлкендер қолдасып амандасып болғанша, біз сәл сыртқарақ тұрдық. Сәлемдесіп, көрісу тамамдала бере Жанарды қабатқа ертіп мен де жеттім. Атамның мойнынан құшақтап, кеудесіне басымды қойып ем, ол кісі маңдайымнан сүйіп, самайымнан иіскеді, арқамнан қақты. Көзіне жас алғандай, көңілі босады. Соғыста қаза болған інісінің көзін көріп, еске түсірген шығар. Қайтсін! Шешем құшақтап бетімнен сүйіп: «Айналайын, айналайын» – деді. Бұл өмірінде екінші рет айналуы. Жанарды атам қолынан сүйіп, басынан сипады да, шешем құшағына қысып көзінен өпті...

Алғашқы күні Жанғазы ағайдың үйінде алыс, жақын көп кісі қонақ болып, түн ортасына дейін дуылдасып, шақ-шақ күліп, ұзақ отырып, тарасты. Жастарды үлкендер қабатына қосқан жоқ, бөлек бөлмеде өз бетімізше ойнап, күлдік.

Ертеңіне Жанарлардың үйі шақырды. Есептеліп, шақталып қана жиналған екі-үш семьяның адамдары ішіп-жеудің ырау-дырау салтанатынан гөрі мәнді мәслихаты бар сазды сыршыла кешті аңғартқандай. Көненің көшелі абызындай болып төрде, екі кісі мінгендей қарт отыр. Ол — менің атам. Оң жақта ақ шатырдай кимешегі, қоңырқай қаққан жүзіне ақ нұр сеуіп, көздері қуанышқа толып шешем отыр. Алпыстан асса да ажарлы өңі көп өзгермеген, сырлы мөлдір суын сақтаған, құм құдығына ұқсас сабырлы, таза ықыласты сезім бар. Жаратылысында ойшыл, дана кісі Сағын Халықовичтің жүзінде бүгін бөлек толқыныс байқалады. Сол екпінді, шешен де шабытты кісі бүгін біртүсті алабұртқан шаттық шабылыс күйде еді. Ұзақ сөйлеп, көп нәрсе айтты. Елден ерте кетіп, жалғыздық, жоқшылықпен қиналып оқып, білім қуып, одан ел ісіне араласқанын, өмір, адамгершілік, уақыт, совет заманы адал еңбек мен халық жүгіне бір тоқтап, тау мен тау қосылмайтынын, адам мен адам қосылатынын, екі жастың тату тәтті сезімдерін, сол үшін алыстағы қымбат екі кісіні танысуға арнайы алдыртқанын әдемі жырдай етіп айтты. Қарапайым шындық тура айтылса, қара сөзден май таматыны рас қой. Әңгіме-дүкен құрылып, сөз кезегі Тайкелтір атама жетті. Қарт та әңгімені тым әріден, ата-баба, көне дәуірден бастап, осы мәслихаттың шетіне төңіректен жетті.

— Елге бергенің елде кетпейді, қарағым, Сағын, — деді, Жанардың папасына әлі де ұшқыны бар көздерін тура қадап.

— Кеше өз үйіңде отырғанда айтқаным жоқ. Мынау өздерің араласып, дос болып жүрген Жанғазы әкешешеден ерте айырылып қаршадайынан жетім өсті. Көкірегінде оты бар, жетесінде саңылауы бар, алғыр бала еді ауылдағы. Соны байқап, осы бір жетім бала жаңа өкіметтің қамқорлығымен оқысын, адам болсын деп, атыма мінгестіріп, ол кезде айшылық жердей алыс

Керекуге жеткізіп тастап, тапқан-таянған қаржымды қолына ұстатып ем. Жасаған жақсылығымды айтпаймын онда да, сол баланың қазір көшелі азамат болғанын айтам. «Қилы-қилы заман бопты, қарағай басын шортан шалыпты» кедей байымай ма, жетім жетілмей ме, сол қайсар Жанғазы елдің жағасы боп шыға келгенде, менің балам Заңғар ұшырасыпты ойда жоқта. Бәрін естідім, бәріне қанықпын. Кешегі Керманмен соғыста қаза болған жалғыз інімнен қалған тұяқ мына Заңғаржанның кесапат кеселіне ара тұрған да өздерің көрінесіңдер. Оның бер жағында, — деп, тамағын кенеп алды, — бұл бала құдай қосып сіздердей жақсы жандармен танысып отыр. Сондықтан не айтамын, балалар еліне қадірлі, ата-аналарыңа мейірбанды болсын, жастары ұзақ ғұмырлы, өздері үбірлі-шүбірлі бақытты болсын! Бұрынғылар: «Ынтымағы қосылған екі жас үш дәуірді басынан өткізеді», — деген екен ғой. Бірінші — сүйісу дәуірі, екінші — сыйласу дәуірі, үшінші — аясу дәуірі. Әр дәуір шамасы он бес жылдан тұрса керек. Мені сонау жер түбінен танысуға шақырғанда сақалымды көрейін деген жоқ шығарсыңдар, қарақтарым, біз жасарын жасап, асарын асаған дегендей бүгін бар, ертең жоқ адамбыз, батамызды да, өсиетімізді де қосып айтайын: «Ниеттерің қабыл болсын, мақсаттарыңа жетіңдер; үш дәуір ғұмырларың тек бір-біріңе ғашықтыққа айналсын».

Атам қолын жайып бетін сипағанда, біз Жанар екеуміз ұялып төмен қарадық, басқалар жымыып мұрттарынан күлді. Шешем де атама қосылып бата жасады. Ырым аяқтала бергенде:

— Ақсақал, тым асығыссыз ғой, — деп қарқылдап мол денесі селкідеп күлді Сағын аға. — Ойпырмай, құда түсу деген, қалың мал деген болмайтын ба еді? «Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз күйеу жоқ еді ғой». Сөз берді екен деп, ойы-қырын жинап, теріп, қаптың аузын бір-ақ будыңыз-ау!

– Бұғанмен арқалап кетер дейсің бе, Сағын шырағым, – деді, атам да жалма-жан, қынаптан суырылған қылыштай жарқ етіп. – Келешек өздеріңдікі, қарттар арқалап кетемін дегенмен шамасы келмейтін жүк қой. Біздікі жақсылыққа асыққан қомағай көз де. «Өлімнен басқаның ертесі жақсы» – депті ғой, бұрынғылар. Жөн-жосық жоралғының жасалу жағы қашпас, көз тіріде тілек айта берелік, артық болмас.

Атам жауапты әңгімеде тез ширғып уәжді ойға қатты бейіл бөлетін кісі еді. Көрген, түйгені бар, өр сөзін мақалдап, мәтелдеп, айтысушысын қия бастырмай, шырмап, матап алатын. Сағын Халықович соны тап басып аңғарды ма, әлде өз үйінде кісі күтіп отырып, сөз жарыстыра беруді артық санады ма:

– Тайкелтір ағаның ойын білдік, Заңғардың мамасы Ақжарқын апай не дер екен? – деп, мол кесек денесімен шешеме қарап бұрыла берді. Көзі электр шамының сәулесіне шомылып, қулана ұшқындап тұр.

Шешем мұндай тосын сауал боларын күтпегенмен, түбінде осындай бір әңгімеге тірелерін күні бұрын барлап, таразылап қойған екен, баяу сырбаз сөйлеп кетті.

– Қиыншылық кездерде ауылдан ерте кеткен туыстарымыздың амандығын естіп, олардың менің балама қорған болып, аялап бағып-қаққанын, ауруына араша болғанын есітіп, аналық жүрегіммен қуанып ем; сырттарынан алғыс жаудырып ем. Оған да төрт-бес жыл өтіпті. Енді сол тумалар, бауырлар мына қайнағамыз екеумізді шақырып, арнайы кісі жіберген соң төбеміз көкке жеткендей қуанып келгеніміз рас. Балам айтқан еді: «Мен қиналғанда сізге қолымды сүйеп, хат жаздырып, жәрдемдескен жақсы бала бар, аман болса, сол қызыңызды көрсетемін» – деп. Сол бала мынау Жанаржан екен, айналайын. – Жанарға бөлек мейіріммен қарап, көзінің ұшын жаулығымен сүртті. – Сағын қарағым, балалар өздері танысқан екен,

жұлдыздары жарасса — келешегі бір болсын. Бірақ, Заңғарымның сүйегі менікі болғанмен, тәрбиесі, еті анау Жанғазы қайным мен Манар келінімдікі. Мен өмір берсем, бұлар жарық дүниеге тұрақтандырып алып қап отыр. Жастардың жарасқан тағдырын қалай шешесіңдер, өздерің білесіңдер. Бізде бөтен сөз жоқ. Әкесі соғыста өлді, Қалдаржаным анадай ажалға ұшырады. Енді қалғанына береке берсін. — Шешем көзінің алдына ыршып шыққан қос тамшыны салы орамалының ұшымен ұзақ сүрткілеп тынып тоқтап қалды. Жұрттың бәрі үнсіз, Жанардың нәзік жүрегі бұл көрініске шыдай алмады ма, қырындап, бетін көрсетпей, орнынан тұрып өз бөлмесіне кіріп кетті. Тыныштықты Сағын ағай бұзды:

— Опырмай, Ақжарқын апай-ай, Сіз мына ақсақалдың сөзінен де асырып жібердіңіз-ау. Көкейлеріңізден кесіліп, пішіліп қойған ойлар саулап тұрса да маған, менің әйеліме қарап бір баспай-ақ жастар, жастар деп жортып, желіп кете бердіңіздер ғой. Ашып айтсаңыздаршы, құда түсуге келдіңіздер ме, қыз ұрлауға келдіңіздер ме? — деп, Сағын Халықович менің туыстарыма сынап қарады.

— Пәлі, — деді атам мұртын ширатып. — Облысымыз бөтен, алыс жердің ұрыларымыз деп келгенмен, сіздің құрығыңызға ілінбейтін қай жүйрік едік біз. От ауыз, орақ тіліңізге мойынды әкеп тосқаннан басқа не мұрсат бар! — Атам да ұрымтал жерден барып тосқауыл жасады.

— Бәсе, манадан бері осылай жөндеріңе көшсеңіздер етті. Ұсынған мойынды қылыш кеспейді деген ғой.

Үлкендер сырының сандығы осылай ойын-шыны аралас ашылып жабылған соң, қонақтар тарайын деді. Алыстан келген қонақтарға қосылып, мен де Жанар үйінде қонуға қалдым. Аға, жеңгейлерім қоштасып шығып кетті.

Төсек әрқайсымызға әр бөлмеге жеке-жеке салынған екен. Апам өз жанына Жанарды алып, бір төсекке жатқысы келетінін айтқанда, қыздың біртүрлі елжіреп

қуанғанын айтсаңыз! Көздері маралдың көзіндей мөлдіреп, беті бал-бұл жанып, шешемнің ыстық құшағына кіре берді. Мен атамның қасында жатып, шешелі-қызды екеуінің қабат соққан жүректерінің дүрсілін есітіп, түнімен ұйықтаған жоқпын. Ақ таңды көзіммен атқардым. Мені ұйықтатпаған бақыттың тәтті сезімі еді..

Август айының ақырында қызметке кетерде біз некеге отырдық. Ерлі-зайыпты болдық дегендей менің қызулы жан тілегіме Жанар күтпеген тосу айтты. Қиылып тұрып өтініш жасады.

— Мен сендікпін, жаным, — деді жүрегі дүрсілдеп, жылап. — Қаласаң айтқаның болсын. Бірақ көңіліме түйген сертім бар еді: «Аттап түсер алтын босағамның ақ төсегінде әйел болсам», — деген. Сен ренжіме, ая мені, арманымды ая, қыз арманын, қазақ қызының арманын ая! — Жанардың қараңғы түнде көзін ұстасам, ағыл-тегіл жас ағып жатыр екен. Одан әрі еркектікке салу арсыздық боп көрінді.

Ертеңіне жора-жолдас, ағайын-туғандар болып, поезға шығарып салды.

Төрт ай жұмыс, Жанарсыз жерде төрт жылдан да ұзақ көрінді. Сөйтіп оқушылар он екі күндік каникулінде сұранып, Жанарыма алып ұшып жеттім. ЗАГС-ке тіркеліп, некеміз қиылғанмен тойымыз жасалмаған, менің бір жыл жұмыс істеп оралып, тұрақты келуіме қалдырылған. Оған әлі бес-алты ай уақыт бар. Жанғазы ағайдың ақылымен некелескеннен бері мен Жанардың үйінде тұратын болғам. Қалыңдығымның үйіне келіп түстім. Қатар достар күтіп алып, менің демалысқа келген құрметіме үлкен кеш жасады. Жігіттер, қыздар билеп, ойнап, көп ішті. Шетінен қызды. Мен де қызып қалыппын. Жұрт тарап, Жанар екеуіміз оңаша үйде қалғанда, мен жігіттік әніме кайта бассам керек, дегенде, қыздың назды ерке құшағы ыстық көз жасы есімді жидырып, серттен аттамаппын. Сол тыңдампаздығым

үшін Жанар өлердей асты-үстіме түсіп, құрбан боп кетердей сыйлаған. Он күн мерзім тәмамдалып, жүрер күн тақағанда достар жиналып шығарып салу кеші өтті. Жанар күштілікке, мас болмаймыз деп мықтылыққа сап көп жұтыпты. Бір кісідей көтеретін мен де әлденеге толқып, тағы да бес-алты ай жолықпай сағынысамыз-ау деген ойды басу үшін ептеп ішіп қойсам керек, түнде Жанармен алысқан қол, айтысқан антты бұздым. Айналайыным солқылдап жылап жатып, ұзақ аймалап, өліп-өшіп ұзақ сүйді, уәде, сертті аузына алмады. Қуаныш, жылау, өксік аралас таңғажайып бір түн көз алдымыздан пейіштің іші деп, қиялдаған ұғымға ұқсап, оралып ойнап, махаббаттың кінәсіз мас таңымен ағарып ояңды. Қыз егіліп жылағаннан басқа сыр берген жоқ. Жанардың тоқтаусыз босаған көңілі бейне мен енді қайтып оралар, оралмасы белгісіз соғысқа бара жатқандай, самолетке шығарып салғанда да бекіген жоқ. Ол менің көз алдымда тазалықтың, адалдықтың боз таңына оралғандай, өң-түс жоқ мөлдіреп қала берді.

Сол сурет көз алдымда әлі тұр. Иә, мен қателесіп, жағымнан жаңылысып айтып тұрғам жоқ. Қазір су қараңғы соқырмын; бірақ Жанардың сол бейнесі көз алдымда мәңгі қалып қойды.

Ол былай болыпты. Мені шығарып салып ебіл-дебілі шығып, сүлдесі құрыған Жанарды құрбылары әкеп үйіне жатқызып, дем ал деп кетіп қалады. Шешесі сол күні ағаймен бірге астанаға жолай қыдырып қайтуға кетеді де, Жанар үйде жалғыз қалған. Әбден жылап денесі күйген қыз, ішкі есік, терезелерді түтел ашып тастап, сәл тыншығандай болады. Сондан ашық-шашық қалып, Жанар қатты төтенше суыққа шалдығып, бір-екі күнде-ақ аяқ-қолы тырысып, паралич боп, ғаріп күйге ұшыраған.

Мені шақырғамыз дегенге өзінің мына мүсәпір халін көрсетуге намыстанған сұлу қыз, мүлде көнбеген. Сөйтіп қырық сегіз күн жатып, февральдің жиырма біріне қараған таңда дүние салған.

Мен: «Жанар қатты ауырып хал үстінде жатыр, тез жет» — деп, телеграмма алғанда жынданып кете жаздадым. Өз қолыммен қара жердің қойынына тапсырған соң, көп уақыт жындандым да. Не істерімді білмедім, жүрегім қайғыдан өртенді: «Уды у қайтарады», — деп ішіске де салындым. Енді мен еңіреген әке Сағын Халықович пен аңыраған ана Мағираштың (Жанардың мамасын осылай атайтын) жарығы да, жалғызы да, Жанарының көзі де, өзі де боп қалдым. Сол Жанармен алғаш рет, ақтық рет жатқан төсекте жатып қайғымұңның көліне шомылатын болдым. Неден кетті, қалай өлді, себеп не? Күндіз-түні миымнан шықпайтын осы сұрақ. Жан жүрегі тым нәзік еді-ау! Мәдениетті, дана еді-ау! Соны жете түсінбей, аңғырт қимылмен түбіне өзім жеттім бе? Қыздың жібектен де жіңішке жүрек жібі қатты тартылған домбыраның ішіндегідей үзіліп кетті ме? Бұл зорлық па еді? Жалпы, сүйген қызының сертін, сені сүйген қыздың сертін бұзу — үлкен қателік қана емес, үлкен қатер екенін толық дiттедім.

Содан есімді жиюға мынадай сөз себеп болды. Жангазы ағай шақырып алып ақыл айтты:

— Сен мына жүрісіңмен қарттардың жанына жара сала берме, — деді. — Егер Жанарды шын сүйген болсаң, қарттарды әке-шешем деп ұқсаң, оларға келін алып бер, сөйтіп, баласы боп қолында тұр.

Менің бұл сөзден есім шығып кетті. Бұл мүмкін бе? Сағын ағай мен мамам қалай қарайды? Сөйтсем бұл солардың ойы екен. Мен шарқ ұрып қыз іздедім. Есіме баяғы өзімді Одессаға, Новосибирскіге алып баратын, алғаш сүйінші сұрап, ернімнен сүйетін Лариса түсті. Қызға мән-жайдың ашығын айтып, біз тұрмыс құрдық,

тойымыз болды. Ол – дәрігер, мен – мұғалім. Әкеміз – обкомның секретары. Тұңғышымыз қыз болды, біз келісіп атын Жанар қойдық. Маған алғаш махаббатым Жанардай аса ыстық көрінеді. Одан соң Лариса екі ұл туды. Атын Қанат, Болат қойдық. Қанат – әкейдің Сағын Халықовичтың да, менің де, сынған қанатымыздың қайта біту, екінші ұл, біздің адамгершілігіміздің болаттай бекуі еді.

Бес жылдан соң менің көзім қайта көруден қалып, жанарым сөнді. Жанардан соңғы уайым, қайғы бұл жанарды да алып кетті. Қаранбаған дәрігерім, бармаған жерім, баспаған тауым қалған жоқ, бірақ әлі күнге жарық сәулені көрген емеспін. Оған келіп енді жүрек ауруы қосылды. Бір күні әлсіз жүрек тоқтаса, бұл сыр ішімде кетпесін деп, сізге айтып жатырмын.

«Мұны білмеген жүрек мұздай» – дейді халық. Сол раушан гүлдей майысып құлпырған қыздың махаббаты еді, бір кезде мені мәңгі соқырлықтан арашалаған. Он жылдай жарық дүниенің, көзі барлар қадірін біле бермейтін, ақ нұрын емдім. Сол үшін де Жанардың әкешесіне қарыздар едім. Жүрегім жазылса мектептегі педагогтік ісімді жалғастырармын. Қарттар болса, газет тілімен айтқанда, құрметті демалысқа шыққан. Жанар, Қанат, Болатты тәрбиелеп, Ларисаға көмектеседі.

Қазір ғылым мен техниканың өркендеген заманы. Бионика ғылымы жәрдемге келсе, Жанар берген баяғы жарық дүниені қайта көрем бе деп те дәмеленем.

Жанарым, менің – жарық дүнием, қайран ақын да еді ғой өзі! Махаббатымызға арнап жазған жырының есте қалғанын жалықпасаңыз, оқып берейін.

ҚЫЗ КҮНДЕЛІГІ

Мен көп-көп толғанамын. Басыма не қилы ойлар келіп, не қилы сәттер өтеді. Бірақ оның бәрін жаза беру мүмкін емес, қажет те емес. Қалай басталып, немен аяқталарын болжау қиын. Бәлкім, бастан кешкен негізгі үлкен оқиға болса, соны ғана жазармын. Жайшылықтың уақ-түйегін неғыламын...

Күнделік! Бұл менің өмірім, өзегімді жарған ойларым. Жан сырым. Жүрегімде тулап, қанды қайнатқан күндерім, айларым. Тіршілігім, тағдырым. Күнделікке көп жайды сыйғыза алмайсың. Сөйтсе де... қолдан келгенше жазып көргім бар.

Бұл өзі әдеттегіден бөлекшелеу күнделік болса деймін. Жапырақ жайып, гүл шашып келе жатқан жас қыздың күйіп-жанған жан сезімдерінен өзгереді пе? Оң солын таныған, өмірге өз көзқарас, сенімі бар, қарыз-парызды ойлап көкірегі қарс айырылған жанның күнделігі ме. Мұны өзім сенген жолдастарыма, достарыма оқытсам деймін. Ал ешкім оқымаса, мейлі. Өзім үшін...

Бастадым. Алдымен аз ғана сөз өзім жайлы. Атым – Әсем. Қазір мұндай есімдер жалғыз-жарым емес, көбейіп барады. Жұрттың бәрінің әсемдікті, сұлулықты аңсауынан шығар, бәлкім. Заңды нәрсе. Бірақ мен өзімді әсемдерге де, сұлуларға да қоспаймын. Тіпті «ақ қағаздай ажарлы, келісті қызсың» деп мақтайтындарды қайтерсіз. Сенбеймін. Өтірік. Көргірлік. Жалған сөйлейтіндерге жыным келеді. Әрине, көңіліңді көтермек оймен елеусіз, әңгіме арасы айтыла салатын жылы сөздер болады ғой. Оның жөні басқа. Қарапайым, ақпейілден шықса, жаның жадырап, тынысың кеңіп калатыны рас. Ал баз біреулер көзіңді бақырайтып қойып: «Сенен асқан сұлу жоқ, сенен асқан ақылды адам жоқ, қандай жақсысың» деп көпіргенде, табан тіреп тұрған жерің қозғалғандай сезінесің өзіңді. Бөсіп, есіп жөнелген ол ұялмайды,

естіп тұрған сен ұяласың. «Жарайды, жарайды, рақмет, тым мақтап кеттің ғой: өзіңе, не керек менен, айтшы?» деп сау басың саудаға түседі. Ол жалма-жан тайқып шыға келеді; аң-таң боп есіңді жия алмай сен қаласың. Сондай суайттардан сақтасын!... Өзім де әйел затымын ғой, дегенмен сыланған, боянған суреттей сұлулармен жаным қас. Бет-аузын опа-далаппен көмкеріп, кірпік-қасын сүрмелеп, сүркілдек, сән қуған сұрқылтайларды көргенде, көзіңе кескінсіз қуыршақ елестейді. Ойсыз, жансыз. Бірақ қимылдап жүретін, тамағынан ас өтетін, бір-екі ауыз оны-мұны сөйлейтін; ертеңгісін оянғаннан түнде ұйықтағанға дейін өзінің келбет мүсініне таңырқаудан бір жалықпайтын...

Адам жанын еліктірер, бір өзінде алуан қасиет болатын қыздар бар ғой. Мен сондайларды ұнатамын. Әйел атаулының бағасын биіктететін сондай сұлулар ғой деп ойлаймын. Сұлулық туралы айта түссем бе екен? Жоқ, мен күнделікті олар жөнінде жазғалы отырғам жоқ, сөз басындағы пікірімнің бір шеті ғана ғой.

Елден асқан ақылдымын дей алмаймын. Жұрт қатарлы: біреуден — ілгері, біреуден — кейін. Білімім де сондай. Әсіреқызыл, барша болмысын бес минутта білдіріп алатын, көктемгі қарғын судай жандардан аулақпын. Жанасқым келмейді, жиреніп кетем. Өз пікірі, ойы бар, соған орай іс-әрекеті бар тиянақты арманшыл әрі қайсар адамдар — үлгі-өнеге. Жөн-жосықты жақсы білетін, сол үшін басқан ізінен таймайтын кісілер көп болса деймін.

Дос, құрбыларым ішінара сөз кезегі кеп қалғанда: «сен, Әсем, сондай жігерлісің» деп марапаттап қояды. Сезем, түсінем, кей қылығым ұнап кеткенде айтады. Мәпелегені, көтермелегені. Рақмет, ілтипат ниеттері үшін. «Жақсы сөз — жарым ырыс». Ал мен өзімді жайсаң мінезді, жұрттың бәріне жақсы көрінетін жалпаң шешей, мықты санамаймын. Ондайларға да бүйрегім

бұрмайды. Көлгірлер көп. Олар жүзіктің көзінен өтетін әдемі-ақ. Ойыңнан дәл түседі, емеурініңнен таниды, сынаптай сырғиды, басыңнан аяғыңа дейін алтынға орайды. Бірақ қайыры аз, тиянағы тұтамдай, нәтижесі нашар, сұйықтығынан қарның ашады, тауың шағылады. Көлгірлер – әлгі жалған сұлулардың бір түрі. Көзге шыққан теріскендей. Заманымыздың жаңа зиянкестері. Міне, осындайларды көргенде, олардың өзін сенен артық санайтынын байқағанда қаның қайнайды. Шыдай алмайсың. Шындықты айтып, кісі еместігін бетіне басасың. Маңдайын адамгершілікке қарай бұрғың келеді. Бірақ олар сенің әділдігіңе, шыншылдығыңа пысқырмайды да. Өмірден ымқырып-жымқырып оңай алатын олжасы көкейін теседі де тұрады.

– Мен өз қатемді де, жұрт қатесін де байқағышпын. Кісілікке жатпайтын қылықты көргенде шыдап тұра алмаймын, бетің бар, жүзің бар демеі айтып салатын әдетім. Және сыпайылап, майын тамызбай, бұлтақтатпай тура кесіп түсемін. Ондайды кім жақтырсын. «Мінезің тік, өжет, қайсарсың, адамды аямайсың» деп өзінді күстаналайды. Шындықтың ыстың шоғына шыдау қиын ғой. Тік мінез болғанда біреудің басын жарып, көзін шығарып, өткенмен де, кеткенмен де арпылдасар әпербақан, ұрда-жықтан сақтасын. Жауырды жаба тоқып, жабулы қазан жабулыға төзбеу – менікі. Сондай жағдайлардан ағынды судай лықсып шығып, сен тимесең – мен тимен «бұқ та – бұқпен» күнелтетіндер алдыңа келіп жымиғанмен, түбі сүйкімді саналмайды-ақ. «Осының білгенін біз де білеміз ғой. Бірақ босқа жек көрінішті боп не керек, басымыздың іскені не!» – дейді. Расында, кейде мен де сөйтіп «жүрегіме сонша жүк» арқалап, жұрттан озғаным не, үндемеген үйдей бөледен құтылмай ма, тымырайған тымырсықтардыкі жөн бе деп те қалатыным бар. Дегенмен ол уақытша ғана.

Майда-шүйде сөз емес, көз алдыңда шындыққа қарсы қолдарына құрық алып қиқу сап жатқанда, біреу байлап қойса да отыра алмаймын...

Жоқ, мен алабөтен ойдан аулақпын және өзімді дәріптейтін естелік жазғалы да отырған жоқпын. Мінезімнің бастау белгісін білдірмек ниетім ғой. Әйтпесе институтты енді ғана бітіріп, сонсоң жаңа дипломмен еңбекке араласқалы тұрған менен өнегелі өмірбаян, естелік жазу қайдан шықсын! Оның үстіне сауда саласының қызметкері өз өмірін қалай қызықты етіп жаза алсын! Иә, мен сауда саласында істемеспін. Демек, менің мамандығымның өз ерекшелігі бар. Бірақ қалай болғанда да әділдік, адамға адал қызмет ету — басты өлшем болуға тиіс. Бірақ әрдайым осыған жауап беріп, таңдаған жолдан шыға алсам жақсы. Не нәрсеге де нар тәуекел керек. Құлағымда әкемнің осы бір сөзі, ұмыта алатын емеспін, ұмытпаймын да. Оның үстіне мен арнаулы сауда институтын бітіргелі отырмын. Бұл да үлкен сын, өмір сыны. Сауда институтын үлкен қаладағы көп жоғарғы оқу орындарының ішіндегі тандаулысы әрі қиыны санап жүр ғой. Бәлкім, солай да болар. Ал өз басым өзіме артқан жүкті ауырсынған емеспін. Шыңдалу керек пе, шынығу керек пе — бәрінен де өттім дей аламын.

Бұл менің мақсатым еді, ал мақсаттан есі бар адам тартына ма еді?!

Тіршілігім де ел қатарлы. Әкем мінезге бай, қой аузынан шөп алмайтын жайдары кісі. Көп жыл сауда қызметінде келе жатыр. Товаровед. Пенсияға шығатын кезі тақау. Мен — сүт кенжесімін. Бетімнен қақпай өсірді. Тіршілік тәрбиесінен гөрі кітаби тәрбие бойыма көбірек сіңген де сияқты. «Сауда қызметі бал секілді, бармағыңды жаламай тұрмайсың» — дегенді бала күнімнен естіп келе жатырмын. Әйтеуір бір орайы табылар. Тұрмыстары жаман емес, не ішем, не кием демейді; жұрттың бәрі

аузына қарайды. «Қолыңда дүние болған соң алшаңдап жүргені!». Осындай сөздерді де естіп келемін. Сондықтан ба, әкемнің жүріс-тұрысына, сөйлеген сөзіне, зер салдым десем, артық айтпаспын деймін. Өз әкем – өзіме сыншы, қашан да айтатыны әділ сөз. Қарқ-қарқ ішіп-жеп, жарқ-жүрқ киініп алға шығайық деген емес. Жұртпен бірдей. Бәлкім, жарқыратып асып-тасуға орай жеткілікті шығар. Бірақ сол былыққа әкем жоламай ма деймін. Тереңіне бара алмаймын. Ақыры осы құпия сыр мені сауда мамандығын алуға жетелеген. Енді аз уақытта институтты тәмамдап еңбекке кірісеміз. Алдан көп қызық күндер күтемін...

Мен қаршадай күнімнен он бір-он екі жасымнан күнделік жазуды үйрендім. Бұған әдебиет пәнінің мұғалімі себеп болды. Қаладағы қазақ мектебінде оқыдым. Қолым оқудан, үй тірлігінен қалт етсе болды – қаламға жүгіремін, не кітапқа жүгіремін. Мені құрбыларым «жазушы» боласың дейтін. Қайда қалам қайраткері болу үшін жазу-сызудан басқа, ойшыл көрегендік қасиеттер қажеттігін білмейді олар. Менікі – өз тіршілігімді аңдау, жүрген-тұрғаныма есеп беріп, уақытты рәсуа етпей, өзімді-өзім тәрбиелеу, мүмкін болса өзімді-өзім жеңе білу, соған орай жақсы адам боп жарқырап жүру, ел тірлігіне араласу. Бұл күнделігімнің алдында екі мақсат, екі міндет тұр. Он жыл мектепте, бес жыл институтта оқыдым. Ержеттім, есейдім. Таяуда дипломды маман атанамыз. Сонда мен қылшылдап тұрған жиырма-ның ішіндегі жаспын, біріншіден, қаншалықты азамат болдым; екіншіден, өзімді-өзім өмір жолына қалай әзірледім? Сол жөнінде ойлану, толғану. Талғам-түсінігім, кісілігім неде? Ол үшін өмірге қалай қадам басуым керек? Мен қазір кіммін?

Студенттік дәуреннің соңғы жылы. Бес жыл. Бітпестей көрініп еді. Сағыз сияқты. Шайнай бересің, жағың талған соң, діңкелеп қоясың. Біреулер осылай

ойлаған. Оқу деген не, бір тұяқ іліктіріп алғаннан кейін көп ішінде сөмпеңдеп, «ергенегің мойнында, екі сона соңында» жүре бересің деп. Рас, бастапқыда бес жыл деген БАМ салу сияқты қиын көрінген. Кедір-бұдыр асулар, бұралаң белестер, қалың тоғай-шоқаттар, ойпаң саз бен өр көкірек өзендер... Бәрінен сүрінбей алшаңдап, аршындап өту үшін қанша қайрат-жігер, пысықтық қажет. Біздің алдымызға қойылған мақсат та сондай еді — болашағыңа жол саласың, болашағыңның БАМ-ын орнатасың. Оқып, білім алу, белгілі бір мамандыққа ие болу — келешек өміріңнің күретамыры. Жаңа жол біткен соң — үлкен жолға қосылады. Үлкен жолға жалғыз шығу оңай емес, түнде жүрген адамдай елеңдейсің, қорқыныштылау. Серік, жолдас керек. Айналаңнан жаныңа ұнайтын, жүрегіңе жақын, күндердің күнінде алдап, жер соқтырып кетпейтін, сенімді адам тапқың келеді. Ондай адам бар сияқты, бірен-саран емес; көп сияқты, бірақ саралап, сұрыптап, жеме-жемге келгенде, көңілің дауламайды. Таңдау деген бар; таразылау деген бар қыздарда.

Бірінші курсқа түскен жылдан бастап, бір бала соңымнан салпақтап қалмай қойды. Қызық өзі. Бір группада оқимыз. Жалт етіп қарайды, қиылып қарайды. Сүзіліп қарайды. Кейде сол қарағаны өзіне от боп оралатындай қатты қызарып кетеді. Барлық тындыратыны — көз тастау. Бір жыл сөйтті. Басқалар бірінші семестрден кейін-ақ мектепте оқыған балалар сияқты құлын-тайдай шауып жүрсе, бұл мылқау адамдай үнсіз. Оқшау. Жарқылдап, жұртқа ұқсап күліп, ойнағанын көрмейсің. Көбіне-көп түнеріңкі. Мінезі шығар, томырақ. Әр тұстан оқуға кеп, жаңа студент болған жастар, жаңа ортаның әлі үйреніспеген жатырқауы бар, кердең көңілдері басылып жуасымаған, кез келген томырықтың ішкі сырына, жан құпиясына үңіліп неғылсын. Лекция тыңдаймыз, конспект жазамыз, үш пар лекция

тамамдалысымен жай-жайымызға, қалаған жағымызға кетеміз: біреулеріміз — жатақханаға, біреулеріміз — кітапханаға, қалада тұратындар — үйді-үйіне. Семинар, коллеквиумдарда пайым-парасатыңды, ғылымға деген өреңді байқатып, жан сырыңның саңылауы бір байқалып қалады. Басқа уақытта біреумен-біреудің бәлендей жұмысы жоқ. Жатақханада тұратындардың өмірінен хабарым аз. Өйткені мен қалалықпын. Екі бөлме пәтеріміз бар. Әке-шешемнің қолында тұрамын. Кенжесімін. Үлкен ағайым мен әпкем тұрмыс кұрып, өз алдарына бөлініп, жеке шығып кеткен. Сондықтан менің өмірім — институт пен үй ғана. Алғашқы жыл — аңдығаным сабақ, өзгеде еш ойым болған жоқ. Оқытушылардың тапсырмасын екі етпей, кітапханадан шықпай, жоғарғы білім негіздеріне ой жібергендеймін. Есіл-дертім — оқу. Бұным үшін қыздар қызғанып, жігіттер көбірек көз тастай бастаған. Болмашы сылтау, қисыны кем сұрақ пен жанасқылары кеп, кейде қайсыбір оңды әрекеттерімен көрініп қалғысы келетіндерді ішім сезеді. Не дейсің оларға: жүзіңді жылытып, сыпайы жымиясың да өте шығасың.

Екінші, үшінші курстарда оқу программасы да күрделенеді. Студенттер де іріленеді. Бірінші курстағыдай емес, институт, аудитория, деканат, тіпті ректоратқа дейін, оқытушы-профессорлардың өздеріне именбейтік қарап, батыл жанасып, еті үйренеді екен. Ат-кісінескенше, адам-сөйлескенше. Жаппай жарыстан енді алқымы кеңдер мен намысқой, өлермендер алға шығады екен. Ойын-сауық, қызық қуып кететіндер бір төбе, бір ауыл. Дегенмен, біздің группамыз институтты етектен тартқан жоқ, үлгілі шоғырдың қатарында жүрді. Ұл балаларымыз бен қыз балаларымыз қылышпен бөлгендей тепе-тең еді. Он екі де он екі. Арамызда оңай үйлесе кетіп, үй болған жастар да жоқ емес. Үміт пен Серік. Айгүл мен Болат. Олар бірінші, екінші курстан

дәм-тұздары жарасып, үшінші келешектерін бір арнаға салған. Жастардың тұрмыс кұруы бізге өлердей қызық көрінді. Қандай батыл жандар.

Курсымыздағы күйеуге ерте шыққан Үміт пен Айгүл де қыз кездеріндегідей екі беті қып-қызыл боп жетісе қойған жоқ, әрине. Қиналды, қысылды. Жүдеп те жүрді. Кішкентай сәбилі де болды. Бірақ қиындыққа еңселері түскен жоқ. Шыдады. Жеңді. Енді екі-үш айдан кейін қолында — диплом, қолтығынан сүйеген жолдасы, алақанына алған сәбиі, күтіп отырған туған жеріне барады. Үш бірдей қуаныш! Жеңілдік аңсамаған адамға осы аз сыбаға ма! Өмірден кісі мұнан артық не тілейді. Адам бір дегеннен тау басына шыға алмайды ғой. Мұны бәріміз түсінеміз. Ақыл деген қазір дария. Біреуден біреудің қарызға ақыл сұрап жүргенін көрмейсің. Қиялы көп, ойы аз жас кеуде кімнен ақыл сұрасын! Ақыл да, ақша да төзімділік, еңбекшілікте екенін сеземіз-ау, бірақ сол еңбекке мойыны жар бермейтіндер бар ғой. Жеңіскер алдымен өзін жеңе білген адам.

Міне, менің өзін-өзі ұстай білген кұрбыларым халық шаруашылығына тілеулі маман боп барғалы отыр. Көңіліміз шат. Бізді оқытты, білікті мамаңдыққа үйретті. Біз елге, халыққа қарыздар болдық. Енді сол білдірмей берген қарызды еңбегімізбен өтеуіміз керек. «Ер мойнында қыл арқан шірімейді». Соған лайық болсақ!

Ал менің институт бітіру сыртында және бір қуанышым бар. Оны ешкімнен жасыра алмаймын. Жақында тойымыз болмақ. Мен тұрмысқа шығамын. Ол қуаныш па, қуаныш есеп пе? Сіздерше қалай? Өзімше: алақайлаған, ішкі сезім билеген бір нәрлі сезім. Пайымдылық, сабыр, парасат қанша қажет қасиет екенін тастай қып ұқсаң да кейде соған ие бола алмай қаласың. Үйленуге, үй болуға уағдаласқан күннен басталған жаңа өмір бейне өң мен түске айналғандай. Дүние сондай пәк, мөлдір, таза. Қайғылы жандар жоқ,

барлығының жүздерінде күлкі, наз, көбін түсініп, айтпай ұғысу. Ұлы суретші – табиғат сан түрлі бояу шашып гүлдеп тұр. Көктем биыл ай-ры-ы-қ-ша құлпырулы.

198... жылғы 18 март, бейсенбі. Көп жүрдік пе, аз жүрдік пе, көп сынастық па, әлде аз сынастық па, ақыры біз Байдос екеуміз бас қосатын боп келістік. Сол баяғы бірінші курстан үнсіз қадалып қалмай қойған жігіт. Табанды, тұрақтылығының сыртында адал, таза, әр затқа өз пікірі бар, өткір ойлы көрінді. Ол ойларын кез келген жерде төгіп-шашпай, жанының терең түпкірінде сақтайтын сияқты. Мінезінің ауырлығы ма, әлде соншалық сақ па, ду-ду сөзге дереу килігіп кетпейді. Тыңдап-тыңдап тұрады да, жөніне жүре береді. Артық-ауыс әңгімеге жоқ.

Қазір кейбір қыздар жігіттің сырт сұлулығына, сымбатына көп қарайды ғой. Сұңғақ бойлы, әдемі, ұзын келсе: көзге қораш көрінер артық мүше болмаса, сәнді киініп, сәл тәкаппар, өзге жұртта еш жұмысы жоқ, болар-болмас қана күлімдеп тұрса; арасында уақыт интелектісін байқататын қуақы бір әзіл, тапқыр ой тастап, ынтығушыларды риза ғып қойса, ондай жігітке әлгі қыздар көкке төбесін жеткізердей қарар еді. Ішітисін ақтарып сынамас та, терең-саязын өлшеп әуре болмастай еді. Білмеймін, түсінбеймін, неге олай? Қай қыздардың қазіргі талғамы осындай. Көркіне ақылы сай болсын демеуші ме еді. Әлгілер: «Ақылын қойшы, құдай-ай, көзіңді сүзіп қарап отыратын көркін айтсаңшы» дейтін бопты. Дау жоқ, сұлулықты сүйеге ешкім қарсы емес. Жарасымды киіну, сәнді жүру, әдемілікке әуестік – адамзат жаратылысының арманы шығар. Солай дегенмен, біз байқамай, ағыммен, мәнсіз-мағынасыз жалаң сұлулықты, сырт жылтырақты қуып кетеміз-ау деймін. Сондықтан ойшыл ата-бабалармыз «сұлуынан гөрі жылуынан» табынған сияқты. Мен Байдос бойынан бақылай кеп сол жылылықты жеткілікті аңғарған-

дай болдым. Алғашқы қарағанда «мен мұндалап» тұрған бөлек кескін аз. Қыр мұрынды, қара көз, аққұбаша келген жігіт. Орта бойлыдан сәл жоғарылау. Маңдайы жазық, жанары ойлы. Жалпы өң-пішіні көзді жылытады. Сирек күледі. Ал күлген кезде тізіп қойған ақ моншақтай тістері өзіне еріксіз қаратады. Бар ерекшелігі осы. Өзі содан қысыла ма, орынсыз ыржалақтамайды. Тіпті тартыншақтай беретін секілді. Ұяңдығы — жанының тазалығы ма деп ойлаймын.

Ессіз, өліп-талып сүйетін сезім басынан болған жоқ. Айтушыларға сенсек, шын махаббат күйіп-жанудан, бір сағат көрмесе, еңіреп жылаудан тұрады дейді. Кейбір кітаптарда, киноларда солай. Жастар диспуттарындағы күмп-күмп әңгімелердің түйіні осы. Ал, егер өліп-өшкен ертелі кеш жүректі желіктіріп маза бермейтін шексіз сезім оянбаса, кездеспесе, келмесе, тіпті деймін ғой, мүлде жоқ болса, онда қайтпек керек. Күнделікті өмірдегі қаны салқындау, нан жеп, су ішкен қарапайым жастар (отты, қызу қанды емес) өз сүйгендерін қалай табулары керек? Мен жастарды қызу қанды және салқын қанды деп екіге бөліп тастап, қызу қандыларда өліп-өшкен махаббат, сабырлыларда сезім болмайды деген қағида тастағалы отырғаным жоқ. Әрине, махаббат сезімі адамның мінез-құлқына, табиғатына байланысты болуы мүмкін. Менің айтпағым — сол өліп-өшкен махаббат дегенді қолдан жасап, жөн-жосықсыз, шектен тыс аңыз, лақап етіп жібергенбіз-ау деймін. «Қыз жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш—Баян сұлу», «Еңлік—Кебек», «Ләйлі—Мәжнүн», «Қалқаман—Мамыр» т.б. өз заманында әйел затын бағалау, теңдікке қолын жеткізу, керемет қасиет қастерлеуден туған шығар. Олар біздің асыл тегіміз, сөзсіз бас иеміз. Азат, мөлдір сезімдердің мәңгі сөнбейтін жұлдыздары. Үлгілері — шынайылық, тұрақтылық. Адалдық, тазалық — ар-намыстың жығылмас туы. Махаббат адам баласына ғана тән. «Махаббатсыз

дүние бос». Бірақ сол махаббатты бір ғана өлшеммен – құштарлықпен ғана өлшеу қалай? Құштарлық, күйіп жанудан басқа, татулық, оңай тіл табысып, үйлесе кету, жақсы көру, ұнатып алу, достасу, ынтымақ бейілдерді неге қосуға болады. Қандай сезімдерге жатқызған ләзім? Сүйіспендік сезім биігіне олар жетпей ме? Қиял мен арманның арасы қаншалықты шындық шырағданына тақайды? Мұның бәрін толық түсіну қиын, басың қатады. Алдымен өзіңді, өз жүрегіңді ұғыну қиын. Ой берген, саналы жаралған адам болған соң солай шығар. Әсіресе, оң-солыңды толық білмейтін, бастықпаған, асау, есер шақта. Жас, сұлу шағыңды бұлдап, бәлсініп, «ұстараның жүзіндей» қылпып тұрсаң. Өртенбеске халың кәні, от баспасқа не амал! Күйіп-жанудың сырты сонда деп білем. Әйтсе де жалған жану, еліктеу, ұқсау, қылымсу, алдарқану – баз бір жастар арасында шынайы махаббат сұйылатып бара жатқан, жеңілдікке ұшырап бара жатқан жаман әдет пе деп қаласың. Аңыз-ертегілердей үзіліпталып сүйеміз деп, соларға ұқсаймыз деп сезімдерімізді күлдібалам етіп алатын да сияқтымыз. Табысқа болады, бірақ кейбір уақта сезімдерді саудаға салу көзге шыққан теріскендей көрініп қалады. Екі жақтан да – қыз жағынан да, жігіт жағынан да. Сезімді саудаға салған жерде махаббат бола ма? Сезімді саудаға салу дегеннің мәнісі не екенін түсіну қиын емес шығар. Осы таңдап, жіліктемей-ақ қояйын. Махаббат төңірегінен пендешілік, пайда іздеуді айтатынын жұрттың бәрі білер. Міне, тұрмыс-күй өскен сайын сол есеп, пайда да ібілістей елес берсе, не шара, не қарекет. Жастарды пайдакүнелдікке үйретсек, оның ақыры немен тынбақ? Ауырдың үсті, жеңілдің астымен жүруді ойлау.. Мен сол сырт сұлулыққа көбелекше қалбаңдап босқа күйіп-жанбайтын, пайда аңдып «сауда-саттыққа» бармайтын қарапайым, адал, адамшыл махаббатты қолдаймын. Соны жақтаймын, сол үшін күресемін. Өмірден

сыбағамды аз алармын, не көп алармын — ұстанған принципім осы...

Бүгін Байдос екеуміз ЗАГС-ке барып, семья болу үшін некелесетін ниетімізді білдіріп, өтініш жазып кеттік. Көңіл желді күнгі зырылдауықтай. Жүректе бір әдемі ән, жанға жағымды тәтті әуез. Үлкен арман-тілегіңе жеткендейсің. Қателеспегенің кәміл. Арман жолының жарқын, әрі жазық болуын, тақтайдай тегіс болуын көксейсің. Бірақ оны кім білген, кімнің аддына кім шығып келген. Көкейіңді адалдық, сенімдік билейді.

Біз сенімді сияқтымыз. Жұбымыз бұл өмірде жазылмайтын сияқты. Байдос — маған, мен оған сенем. Бір сын мынадай белгісі болған еді. Біз үшінші курстың жазында ауыл еңбеккерлеріне көмекке барғанбыз. Орал облысы, Ақжайық ауданына. Совхоз «жас келсе — іске» дегендей сайын даладағы қау боп өскен шөпті жинасуға жұмсады. Көз жеткізсіз кең жазира. Үш-төрт киіз үйден тұратын қосымыз бар. Күн ыстық. Шілденің басы. Аспаннан жалын төгіліп тұрғандай. Таңмен бірге оянып, ертеңгілік салқынмен, аздаған шыққа қарамай, дестеге түсіп, буыны кепкен шөпті әр жерге үйіп, шөмеле жасаймыз. Он бес-он алты адам жиырма гектар жердің орылмасын тұрғызуымыз керек. Аянбай қимылдап, нормаларымызды артығымен орындап жүрміз. Ешкімнің ескертпе, ұрыс, жекуі жоқ. Бізге қарап кеңірдегін созып, жұмыс таппай күтіп қалып тұрған престеуші механизаторларды көрмейміз. Келісімді, ынталы еңбек. Сәскеге дейін дүниенің пішенін төбе-төбе ғып үйіп тастап, қарын ашып, жүрек тартқанда қосқа қарай бет бұрамыз. Қос маңында қол созымдай жерден әйгілі өзен Ақ Жайық ағады. Терімізді басып, жайпауыттау жерден кеп суға қойып-қойып кетеміз. Рақат. Малту білетіндер еркін жүзіп сайран сап, білмейтіндері жағаға таман тұрып, су шашып ойнап мәз. Күн де осындай сәскеде және кешқұрым шақта ерекше бір мәре-сәре

боп қаламыз. Жалпы, жастар жүрген жер ойын-күлкі, көңілсіздік болмайтыны аян ғой. Ал мынау суға шомылу айтып жеткізе алмас ғанибет. Малтуды әжептәуір үйреніп алғамын. Кәдімгідей жұртқа алақтамай жүзе беремін. Сол әдетіммен бүгін ерекше ерлігім ұстады да, елден бұрын суға секіріп кеттім. Секірген күйде, не болғанымды білмеймін, су жұтып қойдым ба, аяқ-қолымнан әл кетіп, малти алмай қалдым. Айғайлайын десем, даусым шықпайды: абдырап, сабырдан айрылып, аққан бөренедей бір батып, бір шығып, әрлі-берлі жан ұшырып су сабалай бердім. Арпалыста бір қарасам, жағадағы жұрттың жапырылысып ересілі-қарсылы жүгіріп, шаң-шүң еткен дауыстарын еміс-еміс естідім. «Әсем» дейтін секілді менің атымды айтып. «Әсем... Әсем ағып барады»... Бір уақытта есімді жисам, жағада жатыр екем. Құрбыларым төбемнен төніп, көздері мөлтілдеп қалыпты. Қозғалайын десем әлім жоқ, — жағдайым мәз болмаса керек. Аудан орталығындағы ауруханаға жүк машинасына отырғызып алып кетті. Дәрігергерлік көмек алып, есімді жинап, ептеп қалпыма келген соң, қосқа, үйірлі ортама қайта оралдым. Жолдастарым алдымнан жүгіріп шығып, бәрі мәз-мейрам боп қарсы алды. Қуаныштарында шек жоқтай. Халімді біліп, жағдайымды сұрап болған соң, жан-жақтан бірін-бірі тоспай, менің суға қалай ағып кете жаздағанымды тәптіштеп айтып жатыр. Жұрт жағаға шешініп жайғасып, жайымен түсемін дегенше мен келе-сала қарғып кетсем керек, сөйтіп өзеннің ортасынан бір-ақ шығыппын. Қалай болғанын қайдам, жағалаудан онша ұзамаған сияқты ем. Содан қыздар жағы шулап, ұлдар абдырап, не істерін білмей дағдарған. Малтуды жақсы білетін жігіттер бір-біріне: «Сен түс, сен түс» деп тұрғанда, мен бір батып, бір шығып жанталассам керек. Сонда жүзуді жаңа үйреніп жүрген Байдос жалмажан суға түсіп, сабыр сақтап жайымен жетіп, қолым-

нан ұстамай, бұрымымнан алып, тартып жағаға әкеп, сыртқа шығарыпты. Көкпеңбек көкбақадай түрімнен қорыққан. Бірақ жүрегім соғып жатыр дейді. Көп су жұтып қойған екем, қолымды әрлі-берлі айқастырып қозғап, терең дем жасатып, іштегі суды айдағанға ұқсайды. «Міне, сен бақыттысың, Әсем!», «Енді көп жасайтын боласың! Құтқарушың – өзіңнің Байдосың. Ол өзінің махаббатын аман алып қалды, молодецтің «Енді тойларыңды жасаңдар, кешіктірмей!». Енді байқадым, мені мақтап, –өліп–талып жүретін жігіттің терең өзенге тепсініп түсуге жүректері дауаламаған екен. Дарияның ортасымен ағатын жері салқындау болатыны мәлім, тамыр тартылып, өздері де жазым болудан қорыққан. Сақтанған. Ол ағып бара жатқанда, менің жаным артық па деген. Ал Байдос жайы бір басқа.

Әрине, шын сүйгеніңді дәлелдеу үшін үнемі суға түсіп, отқа күйе қажет болмас. Бірақ өмір деген күрделі, оның адам ойламаған, адам күтпеген кездейсоқ оқиғалары, қиямет кезеңдері ұшыраса қалады. Соңдайда сені қиындыққа бермеген адам, жанын қиын арашаға түскен адам – шын дос қой. Сәл нәрсеге майырылса, сәл нәрседен пайда, зиян өлшесе, ол жолдас боп та жарытпас.

Мәңгілік бірге боламыз деген сезім Байдостың көңілін қырандай қалықтатып, көзі жайнап, шаттық сырын жасыра алмай келе жатыр. Ойында белгілі арна, жүйе жоқ, бірді айтып, бірге кетеді. «Бүгінгі күн қандай шуақты, аспан біздің көңіліміздей тап-таза» дейді көкке шалқалай қарап. Бірде – «ГЭС-қа осы бастан уақыт тауып дайындалу керек шығар» дейді оқу есіне түсіп. «Жә, әуелі үй болу емтиханынан оңай өтіп алсақ, аман-есен...» дейді ойға шомып. Сөйтіп: «Ертең менің әке-шешем – құдалар құда түсіп, алдарыңнан өтуге барады» дейді ең басты әңгімені ұмытып кеткендей. Бұл нешінші қайталауы екенін құдайым білсін. Әлденеге толқи ма, жоқ осында бір өткелең сыр бар ма, ауық-ауық айта береді.

Ол мені үйге дейін шығарып салды.

20 март, сенбі. Қазіргі жастар өте ақылды, білімді, бәрін «білгіш» дейді. Ол рас. Бәрін іштен біліп туады дейді. Ойын-шыны аралас дегенмен уақыт солай. Заман солай. НТР заманы. Ғылыми-техникалық революция дәуірі: бесіктен белің шығысымен техника «тілін» үйренбесең далада қаласың дейді. Сондықтан уақыт талабына сай құлшынамыз. Жаңа дәуір жасап жатырмыз. Біз құрылыс отрядтарында еңбек етіп, қажетті жерге қала саламыз. Біз дәстүрге де берікпіз. Бізді ешкім мақау, көрмедік жастар дей алмайды. Әсіресе, қара тілге келгенде алдымызға жан салмаймыз. Өмірмен, қоғам дамуымен байланысты мол теорияларға, қағидаларға жүйрікпіз. Жаттап аламыз. Таптырмаймыз. Бізде қаласа, бір оқулық кітапты бастан—аяқ жаттап алып (үтір, нүктесіне дейін), емтихан тапсыратын студенттер бар. Жеті жыл қатарынан жоғарғы оқу орнына түсе алмаған бір абитуриенттің физиканың үш кітабын бір әрпіне дейін қалдырмай термелегенін өз көзіммен көргем: Кім білсін, ондайлардан келешекте әйгілі физик шыға ма, шықпай ма! Ал құр жаттандықтың ұзаққа апармайтыны аян. Тіршілігімізде делитанттар болмаса дейміз. Игі дәстүрлерді, жақсы салтарымызды сақтасақ дейміз. Сол әдет-ғұрпымыз бойынша бүгін кешке біздің үйге Байдостың әке-шешесі, жақын туыс достары кеп маған «құда» түспек. Менің ата-анамның алдынан өтіп, рұқсат сұрамақ, маған «ен салып», сырға тақпақ. Бұрынғының ескі салты жоқ, өздері бірін-бірі ұнатысып, уәделескеннен кейін, бас қосып, семья болуды ұйғарғаннан кейін қыз жағы мен жігіт жағының қуаныш, қызықшылық үшін өзара жасалатын «формальный» құдалық жолы дейді мұны. Солай екенін біз жастар жатқа білеміз. Талай-талай естігеміз. Бірақ шындап келгенде, бастан кешпеген соң, терең мән беріп араласпаған соң көп жағдай түсініксіз.

Бүгін де солай. Байдос екеуміз біртүрлі қобалжимыз. «Құдалық» қалай өтер екен деп іштей тебіреніп, жан жүрегімізбен толғанамыз.

Үлкендер бірдеңеге келіспей қалып, біздің келешегімізге кесірі тимесе екен дейміз. Ұялғаннан бетіңді жауып бір жаққа қашып кеткің келеді. Бірақ қайда қашасың. Өзіңнен-өзің қаша аласың ба?.. Біздің үйдің дайындығы жаман емес. Стол жасалып, дастарқан үсті сықиып, әртүрлі тағамнан белі қайысып тұр. Мұндай ықылас-бейілге Байдос жағы риза болар деп ойлайды, біздің жақтың кісілері. Әкем сырттай салмақты болғысы келеді. Бірақ іштей қобалжулы. Үйге бір кіріп, бір шығады. Жиі-жиі сағатына қарап қояды. Әлі ерте. Сенбінің кешіне қарай, сағат алтыларда келмекке келіскен. Қазір уақыт үштен жаңа асты. Шешем байғұста үн жоқ. Елудің жуан ортасындағы жасына қарамай, етшең мол денесін елемей, барлық шаруаға араласып, жүгіріп жүр. Жайшылықтағы аяқ-қолының ауыратынын да ұмытып кеткен. Өзге құда күтушілер – жақын көрші-қоландар мен қаладағы ағайын-туыстар.

Байдостың ел-жұрты қалаға таяу орналасқан көпке белгілі «Бестөбе» колхозында. Әке-шешесі, апа-ағалары, іні-қарындасы көп көрінеді. Үбірлі-шүбірлі семья болса керек. Апалары тұрмысқа шығып, ағалары үйленген. Өз алдыларына бір-бір отау. Қарттар мектепке баратын кенжелерімен бірге жеке тұрады. Көкесінің қызметі – колхозда завгар. Анасы – үй шаруасында.

Сағат алты. Күтім, әзірлік толық бітіп, қазан-аяқта жүрген жастар да қол қусырып қалған. Жұрттың бәрі дыбыс күтіп, қайта-қайта қолдарындағы сағаттарына қарайды. Әркімнің ойында: «Неге кешікті? Неге кешігіп жатыр?» «Ойбай-ау, жолдың аты – жол. Сәл кешіккенде тұрған не бар! Келер қазір-ақ...» деген шыдамсыз сауал-сұрақ. Бұл менің өз тағатсыздығым ба әлде?

Есіктің қоңырауы тыз етті. Мен көрінбей оңаша

бөлмеге қаштым. Дабырлап кіріп, самбырлап сөйлеген дыбыстары естіліп жатыр. «Ассалаумағалейкүм!» – «Уағалай-күм-әссалам», «Қош келдіңіздер!», «Аяғымыз құт болсын!», «Қанеки төрлетіңіздер, жоғары шығыңыздар!». Есіктен сығалап қарадым. Бес-алты адам көрінді. Төрде кейкиген арық, ақ сұр кісі отыр. Байдостың әкесі болу керек. Қасында ұзын ұршықтай қағілез кемпір. Екі қолын тарақтап ұстап мұздай боп қалыпты. Болашақ құдалар бір-бірімен атын атап, түсін түстеп танысып жатыр. Бәрі сыпайы, бәрі биязы. Бүгін алғашқы танысу, алғашқы сынасу, алғашқы әсер. Осыдан-ақ біраз қыр-сыр аңғарылмақ. Бұл, әсіресе, аз сөйлеп көп бақылаған күн. Әрине, қыз айттырғалы жақсы тілекке кеп отырған соң, кім-кім де болса өзін көңілді, ақ жарқын, кең жейде ұстауға ұмтылар. Біздің туыстар да сөйтер. Сөйткенмен әдет-ғұрып, жөн-жоба арасында барлық түсінік бір жерден шыға бере ме? Бізге салса – Байдос екеумізге салса, араларынан еш қылау шықпаған жақсы. Көңіл шіркіннің өстіп байыз таппайтын әдеті.

– Ал енді қалғаны болса, тамақ үстінде тағы да таныса жатармыз. Дастарқан жасалған бөлмеге барайық! – Бұл менің әкем, көпшілікке ас жабдығы жасаулы тұрған қонақ күтетін бөлмеге шақырған.

Үлкен бөлмеге он бес-жиырма адам түгел жайғасқандай. Бір-екі орын тіпті артық та. Қажеті боп қалардың шарасы. Бәлкім, біз Байдос екеуміз отырармыз. Әй, қайдам, бүгін бізге жол жоқ қой. Үлкендер бәтуаласып, бітім тапса болғаны. Байдос әлі үйге жете алмай жүрау. Кісілер жайғасып, дем басылған соң келуге тиіс. Уәде солай. Өйткені бүгін келін түсірейін деп отырған күн емес, «құдалық» басталғалы отырған күн. Сондықтан күйеу жігіттің алда жүруі жарасымсыз, әйтсе білгірлікке жатпайды.

Дәм-тұз татып, қолдар қыбырлап, ауыздар, жақтар

қимылдап сый-құрмет қошеметі басталған әредікте әкем сөз алды. Біріншіден, өзін таныстырды. Туып-өскен жерін, ата-тегін, қазіргі істеп жүрген амал-кәсібін, үй-ішін, бала-шағасын. Қысқаша жіпті казықбау шалып байлағандай екі орай салды. «Қош келдіңіздер! Қадамдарыңыз құтты болсын!» деп шарап құйылған фужерді қолына алды, көтерді, жұрттың ықылас білдірген шыныларымен қағыстыра бастады. Әкемнің маңғаз мәдениетіне қуанып кеттім. Кәдімгі шетелдік қонақтарды қабылдаған, киноларда көрсетілетін банкеттердегідей. Сыпайы.

Өзі бүгін тіпті мұнтаздай. Кенжесін құтты жеріне қондырудың зор қуанышы ма, әлде кісілік биігін, кісілік үлгісін көрсетпек пе, соншалық жарасымды қимыл-әрекет.

Кешікпей Байдос келді. Күйеубала! Саңылау қалдырып, жартылай жабылған мен отырған бөлмеге кірді. Жымы білінген жоқ. Жайымен күлімдеп, болар-болмас, мені құшағына қысып қойды. Қуанғаны. Еншіл, оралымды өзі, дегенде. Бір-бірімізге сүйсініп қарадық. Одан қатты кетуге болмайды. Жүректер дүрс-дүрс, дем іште. Енді Байдостың көзінше қонақ бөлмеге қатты құлай ден қою, қимыл аңдып, сөз тыңдаудың орны жоқ.

Екі жақ әлі сыпайы. Ду-ду желік байқалмайды. Ондай бүгін болмас та. Қазақ үшін құдалар аса қасиетті қонақтар. Бұдан асқан қонақ болмайды. Әркім өз қасиетін сақтауы керек. Әркімнің шыққан тауы биік болуы керек. Сыр білдірмеу керек, ар-намысты ойлау керек. Біз Байдос екеуміз үлкен үйден бөлінгендей оңаша отырмыз. Ол бұрын біздің шаңыраққа келіп-кетіп тұратын. Менің уәделесіп, достасып жүрген жігітімнің барын білген соң әкем анда-санда араласып, қатысуға рұқсат еткен. Былай қарағанда, бұл орыстардан келген дәстүр дейді. Қазақ қызы басы кесікті қалыңдық аталмайынша жігітті үйінің маңына ұрып келтірмеген

ғой. Онысы қасиеттілік пе, қаталдық па, — кім білсін. Көшеде қаңғырғаннан гөрі үйді білу сенімдірек сияқты. Қасиет — қара шаңырақ емес пе! Бастан өтпеген соң не ұғасың?!

Біз Байдос екеуіміз әрқайсымыз өз ойымызбен үнсіз отырсақ та көңілдеріміз, есі-дертіміз — үлкен бөлмеде. Бір кезде жарқын-жарқын дауыстар шығып, бізді орталарына шақырды. Таныспақ, көрмек. Бақытты жүзімізді байқап қарамақ шығар. Әлде жай әдет-ғұрып үшін бе. Білмеймін. Бас көтеруге мұрша жоқ, екі бетім оттай боп алға аттай бердім. Қолтығымнан бір жеңгем ұстап алған. Бас иіп амандасқан белгі көрсеттім. Байдос та сөйткен болуы керек. Ол да қайбір ұялмай жетісті дейсің. Қабатыма кеп тұрды. Жанында аулынан келген өзінің бір жеңгесі.

— Ой, рақмет!..

— Бәрекедді!

— Көп жасаңдар!

— Бақытты болыңдар!

— Мақсаттарыңа жетіңдер! — деп саңқылдаған, сампылдаған қуанышты дауыстар естіліп жатыр. Өзің додаға түскен аттай боп тұрғанда не тыңдайсың.

— Ал, Ханзия, қызыңның құлағына сырға сал! — деген дауысты құлағым шалып қалды. Ақ қағаздай жұқа, әдеміше келген, ұзын бойлы әйел — болашақ енем болуы керек, — құлағыма алтын сырға салды. Қолдары дірілдеп, сәл қобалжығандай. Толқығаны, қуаныштан болар, іштей босағаны көрініп тұр. Мен сырға салған анаға басымды идім.

— Енді балаларға арнаған көрімдіктеріңді беріңдер! — деді біреу.

— Ой, бәрекедді, дұрыс, дұрыс!

— Қызға да, жігітке де көрімдік қойыңдар!

Енді бұдан кейін сыйларың осымен бітті дегендей жеңгелеріміз қайта оңаша бөлмеге алып кетті. Уһ!

Иығымыздан бір жүк түскендей, бір сынақтан өткендейміз. Бәрі ойдағыдай жөн-жөнімен келе жатқандай еді.

Келіспеушілік күтпеген жерден болды. Қазақтың байырғы дастарқан сыйындағы құдаға, не ерекше қонаққа бас тарту, мүшелеп сүйек сыйлау, ішіп-жем салты аяқталып, енді әртүрлі шай тағамдарына отыра бергенде: «Қой-қой, оны неғыласың! Ой, болмайтын әңгімені айтады екенсің. Намазқұл аға» деген кеу-кеу әңгіме естіліп қалды. Намазқұл – Байдостың әкесі. Шошып кеттік: не болды екен? Байдостың өңі бұзылып барады. Әкесі туралы ештеңе айтпайтын. Сонда қуанышқа кеп отырып, бір шатақ бастамақ па? Неге? «Тегі, қоймаймын, неге қоям. Айтуым керек» дейді. Сол кісінің даусы. «Біздің қартқа не болған! – деді Байдос. – Мұндайы жоқ еді». Абыржып, құты қашқан. Өңтүс жоқ. Сонысына қарағанда әкесінің сырын жақсы білетін болуы керек. Тек менен ыңғайсызданып тұр. «Құдайдан жасырмағанды адамнан жасырмаймын» деді жақсылық ниетпен келіп отырған кісі, болашақ қайын атам. Сонда не айтпақ, нені жарқыратып жайып салмақ, қандай әңгіме болды екен? Дәл бүгін ортаға салмаса болмайтын не шындық екен ол? Жұрттың бәрі аң-таң. Біз үлкен бөлмеге, үлкендерге құлағымызды тігіп қарап тұрмыз. Есікті жартылай ашып, сығалап қоямыз. Шай жөндеп ішілмей қалған, көпшілік бастарын төмен салып ойда отыр. Суып, бабы кеткен шайды болар-болмас еріндеріне тигізіп ермек етеді. Манадан бергі үнсіз тыныштықты менің әкем бұзды.

– Хош, Намазеке, бүгінгі жастар ниетін қолдаудан басқа, алып келген арнайы әңгімеңіз болса әрине жасырмағаныңыз мақұл. Қажет деп тапсаңыз айта отырыңыз. Алда-жалда жөн-жосығы жоқ десеңіз өзіңіз біліңіз. Олай болса, шырқ бұзбайтын, керісінше айрандай ұйитын әңгімеге көшелік.

– Рас–ау бәсе! – деп қалды Байдостың шешесі араға түсіп. – Мұны қойыңыздаршы, аузына кішкене арақ тисе, бет алды бұра тартып, бүйректен сирақ шығарып отыратын әдеті. Айыпқа бұйырмаңыздар! – Даусы дірілдеп кешірім сұрады. Қолына бет орамалын алып бет–аузын сұртті. Бұл талай зардап, талай тепкінің бір ғана ұштығы ма, кім білген. «Атамыз қандай адам болғаны!..».

– Жоқ, – деді ол мәнсіз бейберекет. – Айрандай ұйитын әңгімем жоқ менің. Ортақ сөз... Жүргізе беріңдер. Жастар бақытты болсын... Мен бәріне қосыламын. Алдарыңыздан өтейік деп келдік. Өтіп жатырмыз... Сыйлап жатырсыздар... Рақмет! Жастар өздері келіссе, біз не дейміз. Олар бірін-бірі ұнатса, бізде тұрған не бар! Құдай ынтымақтарын берсін!.. Алдарынан жарылқасын! Үлкендерде, ата-ана сорлыда билік жоқ қазір. Бүгінгі жастар әке-шеше алдындағы парыз дегенді білмейді. Үй болған соң өзімен-өзі бет-бетіне кетеді. Көмектесу, қарасу деген жоқ Оны қойшы, күшік күйеу боп: қыздың үйіне кіріп алатындарды қайтерсің! Бәрін өздері шешіп, өздері қояды жастар. Мейлі, сөйтсе – сөйтсін. Заман солардыкі. Құданы құдай қосады деген бұрынғылар. Қосқан шығар... Қосайын деп отырған шығар...

– Ойбай-ау – деп қалды біздің жақтан аузы жүйрік бір әйел бұдан әрі шыдай алмағандай. – Сіз тіпті, құда түсіп келіп отырып, әлденеге қиналып таусылғаныңыз қалай? Біздің елден адам алмақ ойларыңыз бар екен, кім сөйлейді, не сөйлейді – келісіп, уәделесіп шықпаған екесіздер де, әуелім, – деп сөз аяғын жұмсартып, күлді. Бұл көкемнің: «Жарамды, сөзшең» келінінің бірі. Тілі – айыр. Бүгін үлкен ізет, сыпайылық жасап, ұзамай тоқтағаны. Әйтпесе...

Екі жақ та бір мәуріт ойланып қалған. Әңгіме дәл осы жерде қажеті шамалы арнаға бұрылып кетіп бара жатқандай еді. Жөн білетін, тура жолға салып жіберетін ешкімнің шықпағаны ма...Қап, әттеген-ай!

Байдостың әкесі сөзге қайта кірісті. Сөз бастаған әйелге қадалып:

— Жоқ, құдағи, жоқ, — деді айтысқа түсетін адамдай жігерленіп. — Олай емес, сіз түсінбей қалсаңыз керек. Біз бәрін ойласып, уәделесіп шыққанбыз. Келіскеміз. Сіздер қорықпаңыздар... Бәрі оңды болды. Жай әшейін. Көңілде тұрған зат... Қашып құтыла аласың ба одан! Менің болашақ құдам Асекең — Асылхан сауда саласында істеймін деді ғой, жаңылмасам. Рас па, Асеке, — деп көкеме қиғаштай қарап қойды.

— Рас, Нәке, — деп көкем оның сауалына тез жауап қайырды.

Рас болса, сіз басқаша ойлап қалмаңыз, оның сізге еш қатысы жоқ... Мен, мен, сол сатушы, саудагер дегендерді ұната қоймаушы ем. Суқаным сүймейді. Тазалығы аз. Халықтың тиын-тебенін жеп ашкөзденіп тұрғаны. Бетпақ.. Қолына дүкеннің кілтін алысымен мұрнынан есекқұрт түсіп шыртияды. Ілуде біреу болмаса! Біздің ауылдың өзінің жаман магазинінде жылына екі сатушы ауысады. Баяғы да... — деп енді бір ұзақ желіге көшпекке оңтайлана беріп еді:

— Жә, болды, қой енді, айтарыңды айттың! — деп енеміз зекіп тастады. Мұндай қатты соққы, зор айбат болады деп күтпеген отағасы басқа ұрған малдай қайқаңдап қалды. — Осы бір тентек су-ақ адамның ішіне барған соң, жатып алып, абыройдан абырой қоймады. — Бірінші рет көріп, бірінші рет танысып отырған кезде күлкіге айналып, қадірін жойғалы тұрған мүшкіл халді жуып-шаймақ сияқты. Қайтсін! Біздің жақ сабырлық көрсетті. Талай сөздерден есесі кетіп бара жатса да, сыр берген жоқ. Тілдерін тістеп қалды. «Әйел жолы жіңішке» деген сол. Өз қолын өздері кессін бе!

«Қыз айттырып» алдынан өтіп, сырға тағып, қазақтың ырым-кәделерін жасап, құдалар кері аттанарда көкем бірауыз сөз айтты.

— Қадірменді құдалар! Біз енді жақсылы-жаманды уағдаласып, бата жасап, балаларға жол болсын айттық. Той жағына да келіскендейміз. Біздің тойымыз елде өтеді дедіңіздер. Оны өз жағдайларыңыз біледі. Ал біз осындағы ағайын-туған, дос-жаран, қызметтес жолдастарымыз бар, бәрін үйге шақыру қиын. Бір қоғамдық тамақтандыру орнына той өткізбек ниетіміз бар. Кенже баламыз ғой, бетінен қақпай өсірген. Осы кездің сән-салтанат қызығын жасамасақ, ел-жұрттан ұятты... Ауыл арасы жақын, хабарласып тұрамыз ғой, — деп көкейінде ұстаған жай-жағдаятты айтып, сонан соң жымыып өзінен-өзі күлді. — Назамқұл құда, ақкөңіл кісі екенсіз, қайбір ойларыңызды жасырмай айтыңыз. Оған өкпе, сөгіс жоқ. Ішімдегіні тап деп жымыып тұрғаннан, ақтарып салған да дұрыс. Күн көріп бала-шағаны асырап жатқан бір-біріміздің амал-әрекетімізді, то есть, мамандығымызды мақтайық, даттайық, ұнаттайық-ұнатпайық ол әркімнің өз еркі ғой. Жұмыс болған соң, адам болған соң барлық жерде жіптіктей бола бере ме, бес саусақ бірдей емес деген де бар ғой... Мен сізге ренжімеймін. Қисық, қиянаттық сөз айтты деп көңіліме алмаймын. Тағдыр қосқан құда ғана емес, ынтымағы жарасқан дос болайық Бәрі балалар үшін ғой!..

Көпшіліктің көңілдеріндегі әртүрлі ала бұлттар түгел тарап, арман аспаны шайдай ашылып кеткендей. Екі жақ құшақтасып, сүйісіп, достасып тарасқандай. Біз Байдос екеуміз қуаныштан ба, әлде күні бойға шиыршық атқан жүйкенің босағаны ма, көзіміз мөлт-мөлт етіп күле бердік...

24 март, сәрсенбі. Тойымыз болатын күнге бір ай қалды. Күн деген мектептің үзіліске шақыратын қоңырауы сияқты, көңілді, үйге берген тапсырманы бес саусақтай білетін кездегідей қас-қаққанша өте шығады. Біз Байдос екеуміз бір-бірімізді бір күн көрмесек тұра алмаймыз, өлердей сағынамыз. Тәулігіне екі-үш қайталап, әйтеуір,

қайткен күнде желеу тауып кездесу қажетсіз деп, өзіміз өзара келісіп, тыйым салғанбыз. Шарт, келісімге қол қойғанбыз! Уәдеміз темірдей қатты. «Кездесуге сылтау іздеу, өзге уақыт кестесін бұзу іңкәрлік, ынтызарлыққа салқынын тигізеді. Сезімді де қадірлей білген жөн, бағалай білген жөн. Есепсіз лепілдемей қуанышта да өзінді ұстай білген дұрыс. Әйтпесе көбелек боп кетуің кәдік».

Адам дүниеге келген соң неге өмір бақи қуанышпен өтпейді екен? Миллиондаған жылдардың жеке адам тіршілігіне тән бір қас-қағымдай сәтін не себепті шаттыққа бөлеп, уайымсыз өткізу мүмкін емес. Бұл шешімі жоқ сауал. Қалайша деп түсіндіруді талап етсең, өмір деген өте күрделі нәрсе ғой деп бұлдыр жауап қайырудан арғыға тереңдегісі келмейді. Бос пәлсафадан не мүйіз шығады дейді. Адамның мәңгі қуанышты болуы деген сұрақ бос пәлсафа ма екен? Ал біз тіршіліктегі ең бақытты күндеріміз семья құру кезіндегі екі-үш айды әсерлі мол қуанышпен өткізуге көзсіз батылдық жасай алмаймыз, әлденеден қорқамыз, әлденеден күдіктенеміз. Кездейсоқ бір жағдай, кездейсоқ бір себеп кездесе қалып, сүйіспеншілігінің желкесін қиып кете ме деп қауіптенесің. Бұл жастардың еркін сүйіспеншілік қатынастарына сұғанақтық, қас күнем қараниет ой қаптап жүр деген сөз емес. Жағдай, ықылас, бейіл бар. Бірақ, сол қаншалықты таза, адал? — Тайлақша тайраңдамай, парасат пайымдылықты ұмытпа, естен шығарма деген сөз ғой.

Тіршілік деген табаны қызса, тоқтау бермейтін бір тұлпар — тізгінді қатты тартып ұстамасаң болмайды деп үйретеді өмір көргендер. Дұрыс қой, дұрыс айтады. Солай етпеске лаж жоқ. Артық ақыл бас жармайды.

Арамыздағы әңгіме осы тақырып, — Байдос екеуіміз қол ұстасып, қаланың әсем, сәнді көшесімен келе жатырмыз. Жаңа ғана «Жас жұбайлар салонынан» шық-

қан бетіміз. Той киімдерін алуға күніне бір-екі рет соғамыз, әзірге көңілдегідей заттардың қисыны келмей тұр. Той күні киетін көйлекке жапон ақ жібегінен сән ательесіне сұраныс жасағанбыз. Матаны бүгін-ертең қоймадан аламыз деп тұр. Енді әдемі ақ туфли керек. Ол болмай тұр. Әрі-бері жан-жақтан іздеп жатырмыз. Әзірге уақыт бар, табылар. Шешем бір шебер тауып, сәукеле жасаттырып жатыр. Әдемі үкі керек. Байдосқа әзірге қолға түскені — туфли ғана. Костюм мен көйлектің тәуірін күту қажет сияқты. Осының бәрі бір қарағанда майда-шүйде. Сол уақ-түйектен адамның тіршілік дүниесі, көңіл күйі құралады. Адамның айтқаны бола бере ме, мәңгі қуаныш жайлы ойлаудың өзі артық шығар, жалпы. «Күтіңіздер, келеді» деп алдарқатады. Әзірге алты күні кетті, енді тоғыз күні бар. Тоғыз күннен кейін «іздегендерің ұшыраспаған екен, жарайды, тағы да он бес күн қосып берейік» демейді. Барымен — базарлаңдар деп шығарып салады. Өмірде бір рет болар қуаныш-шаттығыңа осылай салқын қараса, оған қалай шыдайсың! Жастарға деген қамқорлықтың шыңы осы болғаны ғой. Жоқ, бұлар ұсақ-түйек нәрсе емес. Басқа кезде көңілдерін аулап, арқаларынан қақпай-ақ қой. Неге осы ұлы той, ұлы думан сәттерінде ақ жарылып сый-сияпат, дос бейілдерін көрсетпейді. Салонға күніне екі рет бас сұғасың; тас беттеніп: «келіп тұрыңдар» дейді. Байдостың әкесінің сөзі анау қай күнгі «Жастар өздері шешіп, өздері қояды. Ата-анаға қарамайды, бақпайды. Жігіттердің бәрі бүгінде күшік күйеу боп кеткен...». Ал мықты екенсің, ойланбай көр. Ал шыдамды екенсің, сабырлылық жасап бақ! Ақылды болсаң осыны өлшеп-піш те, дереу шаттық шымалдығыңды желбірет! Не ойлап келе жатқанын өзі біледі, Байдос үнсіз. Қабағы салыңқы. Ішінде не барын кім білген! Бәлкім ол да той жабдығы жайында толғанып келе жатқан шығар. Қитығым ұстады. Неше күннен бері «қой, қой» деп ішіме

сақтап, айтайын деп айта алмай жүрген затым бар еді. Бір есебін тауып тиіскім келді.

— Неге үндемей келесің, Байдос? — Даусымды қаттылау шығардым.

Ол маған жалт етіп бір қарады да:

— Не деуім керек, Әсем? — деді сыпайы, өзіме қарсы сұрақ қойып.

— Әңгіме айтсаңшы, бір...

— Әңгіме көп қой, қандайын...

Байдостың әдеті осы. Сұраған сұрағыңа ғана жауап береді. Өзінің шешкісі келген ішкі шері болмаса, қысқа қайырады да отырады. Мен оған үйренгем. Жанын, жан сырын барлап болғамын. Сөзбен әуестігі жоқ. Білмеген адам еш нәрсені жақтырмайтын, жабырқау жан деп ойлап қалуы ғажап емес. Кейде ол мінезі маған да ұнамайды. Бірақ қайтесің. Ол кейпінен бас жарылып, көз шығып жатқан жоқ.

— Сен ренжіме, Байдос, — дедім. — Білдірмей-ақ қояйын деген едім. Болмады. Жұрт мақтанады: «Ішіміз — капуста секілді, қатпар-қатпар құпия, сырлар жата береді» — деп. Менің сенен жасырар сырым жоқ. Менің ішім капуста емес. Осы сендерде бір келіспеушілік бар-ау деген күдік көкейімде қонақтайды да тұрады. Көкең, немесе, қай күнгі сөздерді неге айтты? «Осы күнгі жастар ойына келгенін істейді, ата-анасымен келіспейді» деп? «Сатушы, саудагерді жақтырмаушы едім» деп. Тойға сараңдық көрсетіп отырған жоқ па? Осының баршасында бір қыңырлық, кесірлік, тіпті қарсылық жатыр ма деп қорқамын...

Байдос күлді. Тегінде ол шыңдап айтылған ойына шыңдап жауап қайыратын. Көңіліне жақпаған сөзді қашыртпалап кететін. Бұл жолы күлді. Онысы маған ұнаған жоқ.

— Неге күлесің? — дедім.

— Жай, әншейін...

– Жылжытпалайын деп тұрсың ба? Оның болмайды, шынындай айт!

– Шынымды айтпаймын, бұрын-соңды мен сені алдаған жерім бар ма еді?! Әсем, ренжімеші, жаным. Сен уайымдайтындай әзір ештеңе бүлінген жоқ – деп оң иығымнан алып қапсыра құшақтап, қысты. Бұл – жұбатқан түрі. Ал мен сырын ақтармай уанбақ емеспін.

– Қой, қарағым, – дедім, өкпемді жасырмай. – Тәлкек қылмай ақтар көкейдегіңді. Бала емеспін мен, басынан сипағанға басыла қалатын. Ол қипыжықтап күмілжіді.

– Ой, осың-ай, – деп қалды. – Не керек сол...

– Бірбеткейлік дейсің ғой. Иә, жақтырсаң да, жақтырмасаң да турасына қол қоятын дағдым. Көнсең де, көнбесең де, өз еркің.

– Көнем, айналайын, жаным сол, көнем. Көнбей қайда барамын...

– Қойшы енді, айтшы! Ол кісінікі не қыжыл?..

– Иә, – деді Байдос ауыр күрсініп. – Бастапқыда өзім де ал-дал аңырап қалып ем. Үйге барған соң ұрсып кеп берсін бе, бастырмалатып. «Менің жағдайыммен неге санаспайсың» дейді. «Қалай той жасамақсың, қалай үй болмақсың». «Менің саған бөліп берер малым жоқ, қаржым да жоқ осыны ойладың ба, сен кеше» дейді. Әйтеуір айтпаған сөзі жоқ. Ақыр бұрқ-сарқ етіп басылды. Қайдан тапса да бір мың сом тауып тойға қоспақ болды. Менде әкеме айтар уәж жоқ өтірік солқылдап жыламадым ба – «Көке сен кешір, қанша ұрыссаң да көтеремін. Ондай қыз жер бетінде жоқ, тойымызды осы апрельде жасамасақ одан айырылып қалуым ықтимал, себебі тұзақ салып соңында жүрген жігіттердің саны жоқ» деп еңірегінде етегім жасқа толды.

– Бәрекедді, батырым, – дедім. Байдостың шындықты қалжыңмен жеткізіп тұрғанын сезіп. – Сонымен сөз жасыңды көрген екендей болгеннің әкесі Базарбай

құсап ақ батасын бермесе қайтер ең? Оны да қатпар-қатпар ішіңе түйіп қалар ма ең?

Байдос сыңқылдап күліп жіберді. Қайта-қайта күлгеніне қарағанда жан сарайы жадырап, жарқын секілді. Сөзінде қапы, жүрегінде жалғандақ болмауы кәдік. Сенген ләзім.

— Бұл күнде Базарбай секілді әкелер «Барсакелмеске» кетіп тынған болар. Оңдай қауіп-қатерді санадан сылып тастайық, жаным, жарай ма?!

— Әй, қайдам, — дедім әлі де сеніңкіремей. — Ол кісі неге өйтеді, сөз жүйелерінде ықылас, мейірімнен гөрі бір еріксіздік, қыжыл, өлексе өштесу ме, сондай пәлекет бар сияқты. «Күшік күйеуі» несі, «сатушыны суқаным сүймеуші еді» деуінің мәнісі не?

— Қойшы енді, Әсем, — деп Байдос жалыңды. — Араққа кішкене қызса, қайдағы-жайдағыны айтып, жұртқа соқтығатын әдеті бар. Әшейінде моп-момын. Қой ауызынан шөп алмайтын сыпайы кісі.

— Білмедім... Жарайды. Әлденеге бірақ жүрегім орнығар емес.

Жолай келе жатып бас қатырған беймаза ойдан құтылайық деп киноға кірдік. «Кекшіл кедей» деген француз детективі екен. Тарсыл-гүрсіл, алыс-жұлыс, өртеу-қиратудан миымыз қатып, бос қаңылтырдай, қаңғырлап сыртқа әзер шықтық. Ой жоқ, мән жоқ, әйтеуір бірдеңе. Осындай фильмдерді не үшін көрсетеді екен? Шетелдің кейбір бостекі дүниелерін көруден-ақ жалықтық.

Сайрандап сергиміз деген ойымыз сәтсіз болды. Күндегідей серпілу орнына сергелдеңге түстік. Әлденеден шаршадық па, дене, тұла бой құрсау. Төмен қарап, үндемей келе жатырмыз екеуіміз де. Ерік аяқтарда ғана қалған. Біздің үйге келе жатқан сияқтымыз.

Міне, көрдіндер ме, адамның мәңгі шат болуы деген қандай қиын. Біз, жас жұбайлар, ең болмаса бір

ай толық шаттық тілеп, қайтсек те әр күнімізді еш ренішсіз өткіземіз деп келісіп едік, қандай бір қиындық төбесі көрінсе де, оған мән бермей өте шығамыз деп ек. Өздеріңіз көрдіңіздер ғой, уәдеде тұра алмадық. Қабақ шыттық, қақтығысып қала жаздадық. Салоннан, кинодан келген кикілжің, келеңсіздікті ескергенде, сенің сезіміңді өзіңнің туған ата-анаң түсіне бермейді ғой. Кейде қасақана әдейі түсінгісі келмейді. Намыс, абырой деп баз бір кездерде оңды жолын аңғармай теріс құлайды. Ондай қырсықты басқа салмасын! Басыңа түсті дегенше, сенің шаттық сезімдеріңе, таза ауадай пәк ниетіңе семсер сілтенді дей бер!!!

29 март, дүйсенбі. Бүгін – «Ғылыми коммунизмнен» мемлекеттік емтихан. Кейінгі күндерде той жабдығының барлығын асырып жинап қойып, күш-жігерді соған салғанбыз.

Сұрақтарды толық оқып шыққан болдық. Ал мида не қалғанын, бір жазмыштың өзі білсін. Билетті қолға ұстап ойлағанда еске түспесе, әзірге еш нәрсені талдап, жіліктеп болмастай.

Емтиханға студенттер түгел жиналып қалған екен, әлі бастала қоймапты. Бізді көріп, әсіресе қыздар қоғадай жапырылып жүгірді. «О, Қозы мен Баян!», «Ромео мен Джульетта», «Бақытты болыңдар! Махаббатырың берік болсын!». Құшақтап, жаңа көргендей беттерімізден сүйіп жатыр. Жігіттер жағы байсалды: «Тойларыңа қашан шақырасындар, ей?», «Қай күнге белгіледіңдер?», «Неке сарайына арыз бергендерің рас па?», «Құттықтаймыз ей!» деп жымың-жымың күліседі. Қысқы сессиядан кейін кейбіреулерімен кездесіп тұрғанымыз осы. Студенттер бірін-бірі сағынысып қалған: жарқын-жарқын дауыстар, шақ-шақ күлкі.

Емтихан қабылдаушылар орын-орындарына жайғасты. Біз алты студент ішке кірдік. Билет алып жатырмыз. Бетін бүркеп, «үш сұрақты ішіне бүгіп қуланған

тілдей ақ қағаздың бірін қолыма ұстадым. Он үшінші билет. Жауаптарын жақсы білетін болған соң көңілім көтеріліп кетті. Бір бұрышта шұқшиып отырған Байдосқа қарадым. Ақ қағазды жеп жіберетіндей тесіліп қалыпты. Басын көтерді. Маған қарады. Ым қақтым: «Қалай?» деп. Көзін қысты. Мәз емес-ау, шамасы. Енді иек қағып: «Сен қалайсың?» деді. Мен жымыып қуанышымды білдірдім.

Расында, Байдосқа қиын билет келген екен... Мен «5» алып шықтым, ол «4»-ке қанағат етті. Қуанышымыз мол, қуаныш – ортақ. Әсіресе менің көңілім шат. Жоғары баға алғанымға қуанатын сияқтымын. Және оңай сұрақтар келгеніне риза сияқтымын. Қиналмағанымға, жеңіл өткеніме мәзбін. Көрдіңіздер ме, адам дегеннің құлқы қалай? Оңай, жеңіл болса, қиналмасақ дейміз. Бақ басымызға өзі кеп қона қалса дейміз. Бақ қону үшін қанша қиындықтардан асу қажет екенін ойламаймыз. Бәлкім, «5» деген баға ауыр сұрақтар келген Байдосқа лайық емес пе еді. Кездейсоқты жоққа шығарсақ – сыбаға сонікі ғой. Оған өзімшілдік деген бәле жібере ме. Өз көйлегің өз денеңе жақын. Сонда да болса сыртқа шыққан соң мен өзімшілдікті омырып: «Байдос, «5» деген бағаны маған емес саған қоюы керек едің дедім. Оның бетіне қан жүгірді, қуанып қалды. «Жоқ, – деді ол. – Сенің білімің тереңірек менен гөрі». Ілтипат білдірді.

Бұл күні біздің қайда барсақ та жолымыз бола береді. Жас жұбайлар салонына келіп едік: Байдосқа әдемі костюм кездесті. Ақ шатырдай көйлек. Киіп, өлшеп көріп еді – Құйып қойғандай екен. Байдостың өңі құлпырып сала берді. Алмастың жүзі секілді. Айна алдына барды. Таранды. Қалың қара шашы тым сәнді еді. Өзіне-өзі сұқтана қарады да, сосын біртүрлі қысылды. Мен көзімді тайдырып әкеттім. Бұрын алған қара туфлиі бар. Сонымен Байдос тойға әзір. Жол-жөнекей сән ательесіне соқсақ маған көйлекке деген жапон ақ жібегі келген екен. Тамаша болды. Алақай! Шеберайым

келіншек таңдап жүрген фасонымызға қарап дереу өлшеп пішті. Бойымды, белімді, кеудемді, мыңынымды еппен ұстап, құлағыма: «Фигураңыз қандай әдемі!» деп қояды. Көңілімді көтергісі келген жоралғысы болар. Әйтсе де дене бітімімнің жақсы екенін өзімде сезем. «Рақмет, сізге!» деймін мен ықылас танытып. «Көйлегіңіз он-он бес күннен кейін дайын болады», — деді.

— Бір күнге осы орындалған істер де аз емес, Байдос, — дедім мен ательеден шыққан соң. — Енді дереу үйге баралық. Бізді не болды екен деп жандары тынбай күтіп отырған шығар.

Есікті шешем ашты. Жайнаған бет-ажарымызға қарап, құшақтап сүйе бастады. Бәрі ойдағыдай екенін ана жүрегі айтпай-ақ сезіп тұр. «Өте жақсы, жақсы» деп Байдос та, мен де қолдарымызды көтердік. «И-и, айналайын, көз қуаныштарым сол!» деп мәз боп қалды: «Жүріңдер, тамақтарың, шайларың әзір». Көкелерің түстікке келіп, сендерді күтіп-күтіп жұмысына кетті. Әсем жұмысына звонить етіп хабарлай сал. Айтпақшы, тойларыңның шақыру билетін жасаттырып біткен екен, кешке алып келмекші». Апамның жаңалықтары сондай көп. Күні бойы үйде жалғыз өзі болған соң, іші пыса ма, естіген көргенінің бәрін қалдырмай әңгімелейді. Құлақ қоймасаң, қабағын түйіп, балаша бұртиып өкпелейтіні бар.

Көкем шақыру билетіне «Союзпечать» киоскілерінде сатылатын жадағай, стандартты бүктемені алмай: «Тойды жасайтын» ата-аналар, олай болса балаларының қуанышын паш еткелі отырған кешке солар шақыруы ләзім. Біздің некелісіп семья құрған тойымызға келіңіздер, деп жастар менің қайсыбір өмірінде білмейтін туыстарымды, жекжат-жораларымды қалай шақырмақ? Және ол әдептілікке, көргенділікке жатпайды ғой» деп өз ойын дәлелдеп, соған келісуімізді сұраған еді... Сол билет дайын бопты. Тойдың боларына әлі жиырма

күннен астам уақыт бар. Шақырылатындарға алдын-ала толық, хабар жетіп, тойға кім келеді, кім келе алмайды – ертерек мәлім болады деген сөз.

1 апрель, бейсенбі. Барлық шатақ тойға осы кісі шақыратын жерден шықпасын деген ой келеді маған. Билет дайын болғалы екі-үш күннен бергі әке-шешем, жақын ақылшы ағайын, дос арасындағы дау-дамай, қызылкеңірдек талас сол төңіректе болып жатыр. Кафедегі орын аз-жүз отыз адамға есептелген. Шақырылуға тиіс кісілер өте көп. Әкемнің туыстары, жолдастары, қызметтес жолдастары, шешемнің төркіндері. Байдос екеуміздің студент, оқытушыларымыз, «құдалар» – жағынан және неше жылғы жақын отырған тату көршілерміз. Менің мектепте бірге оқыған құрбы қыздарым... Осылай еске алсаң табыла береді. Жалпы есебін алудың өзіне бір күн кетті. Барлығы 258 – жанашырға жарайтын жан бар екен. Шақырсаң – бәрі бұл кім демеі, құшағын ашып қуана келетіндер. Міне, байқадыңыз ба, біз қандай кеңпейілміз! Қазақ қандай мейірбан? Және бұған қазақтың бұрыннан келе жатқан игі салты: «Той дегенде домалайды қу бастарын» қосыңыз. Әкем жұмыстан келгеннен кейінгі түннің бір уағына баратын керіс осы төңіректе. Біреулерді сызады, біреулерді қайтадан жазады, біреулерді қосады. Әзірге жүз отыздың аулы түгілі қарасы да көрінбейді...

Байдос келді. Әдеттегідей қымсына басып кіреді, қымсына басып жүреді. Қайтсін, байғұс, бес минутсыз күйеу ғой. Ішімнен күлем. Кейде өзіне әзілдеп те қоямын. Қалжыңға жоқ, езу тартады бар болғаны.

Үйде көп бөгелмей, сыртқа шықтық. Әрқайсымыз кейінгі күндерде, кездеспеген сағаттарда жиналып қалған жаңалықтарды айтып келеміз.

– Адам өмірде теңін табу қиын ба десем, одан той өткізу қиын екен ғой, – дедім кейінгі кезде түйген пікірімді ортаға салмаққа.

Бүкіл тауқыметті бастан бірге өткізіп жүрген Байдос:

– Иә, айтары жоқ, – деп салғаннан келісе кетті. Бірақ лезде жөнге көшіп: – Қиындықсыз қуаныштың бағасы бола ма, Әсем, – деді мені жұбатқалы. Қапаландыру әдетінде жоқ.

– Сендер жақтан тойға қанша адам келмек, Байдос?

– дедім. – Көкем он-он бес адам жазып отыр.

Ол жөн-жосығы жоқ әлденеге жымыып күлді:

– Біз жағынан ба, біз жақтан мен бір өзім ғана болатын шығармын.

– Неге?! Ол қалайша? – Мен жөн-жосықсыз жауаптан шошып кеттім.

– Сен не айтып келесің, Байдос? Шының ба?!

– Әзір солай боп тұр, Әсем. Біздің әкей жөнсіз турашыл кісі ғой: «Мен тойға қаржы беріп, үлес-сыбаға қоспаған соң оған масыл боп бара алмаймын» деді емес пе, бір күні отырып-отырып. Сөйтті де түнеріп, қабақ шытқан күйі үйден шығып кетті. Түсіндіріп айтып, дәлелдеп ұқтырып жатырмыз: «Ойбай-ау, отағасы-ау, құдалар өзінің әлпештеп өсірген қызына ұзату той жасап бермек. Ол қазақта бар дәстүр. Біздерді сый қонақ ретінде шақырып отыр. Солай да солай, оның еш ерсілігі жоқ» дейміз. Жоқ, баспайды. Өзінікі өзіне дәлел. Біз шешем, ағайындар боп көндіреміз деп әлек, ал ақсақал көнбей әлек. Сөйтіп, әрі тарт-бері тартпен жүріп жатырмыз. Мұны сен өзің ғана біл. Көкең мен анаңа айта көрме. Жағдай қиындап кетер.

Мен неге екенін өзім де білмеймін, жылап жібердім. Көзімнен мөлт-мөлт жас ақты. Мұндайды күтпеген Байдос қатты састы. Абдырап, алақтап не істерін білмей састы.

– Қойшы, Әсем саған не болды? Қой, жылама, – дей берді. Сосын бір шақта қарқылдап кеп күлді. Жалт қарадым, Шыны-ау деймін, ішін ұстап шиқылдап мәз боп күледі. – Пай-пай Әсем-ай, бүгін бірінші апрель емес

пе! Мен бүгін сені қалай алдасам деп келіп ем... Соған да сендің бе? Бала екенсің ғой өзің, — деп құшақтап, әлі сүртімеген бетімнен көз-жасымды сүйді.

— Пәлі, сен де!.. Басқалай алдайтын ештеңе таппадың ба? — деп күліп жібердім.

— Өзгесіне сені нандыру оңайға түспес еді.

— Буынды жерің осы болғаны ғой сонда.

— Қайтеміз енді... «Күлсең — кәріге күл» деген ғой. Бұдан кейінгі сөздердің көп аса қызығы болған жоқ. Сандалып жүріп-жүріп тарастық.

Көрдіңіз бе, күлуге, әзілге арналған бір күннің (бірақ күн!) өзін сыпайылап мәдениетті, күле алмаймыз. Қалжыңдаймыз деп — қынжылтамыз. Ойнаймыз деп — ойрандаймыз. Күлдіреміз деп — бүлдіреміз. Көңілдендіру орнына — келеке, мәз ету орнына — мазақ етеміз. Әдемі, адамның жанын семіртетін күлкіге әлі үйрене алмай келе жатырмыз. Абай атамыз айтқан: «Жігіттер, ойын — арзан, күлкі — қымбат. Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат» деген өсиет, ақыл сөзіне жүз жыл өтсе де әлі ол қанымызға сіңген жоқ. Француздар: «Күлкісіз өткен күн — босқа өткен күн» десе, ілгергі өткен Хакім Лұқпан: «Әр жақсы өткен күнімді бір жылға балап, мың жасадымды» айтып кеткен. Тіршіліктің кикілжіңіне беріле бермесек қой, әрқайсымыздың өміріміз әлдеқайда шаттыққа шомылар еді!.. Адам бірін-бірі аяса ғой, бірін-бірі сыйласа ғой!

Соны орындауға не кедергі, кім кедергі?

20 апрель, сәрсенбі. Тойға төрт күн қалды. Кешегі қыруар шаруа (басыңдағы шашыңдай) біртіндеп біткен сияқты. Бірен-саран олқы-солқысын есептемегенде, тегіс көңілдегідей. Киім-кешек жағы қараған жұртты бір елең еткізетіндей сенді-ақ. Әсіресе менің көйлегім, ақ туфлиім, сәукелем... Бірақ үкісі онша болмай тұр. Туысқандар енді үкіні зоопарктен іздеп жатырмыз дейді. Әзіл шығар, кім білген.

– Қане, айналайындар, киімдерің толық дайын болса, киіндерші, көрейік, – деді көкем.

Біз тез киініп келіп, қатар тұра қалдық. Бет-жүзіміз алабұртып қуанып тұрмыз. Әке-шешеміз де іштей сүйсінулі. Аса қадалмай, сұқтанбай, елеусіздеу, байбайлап, зерттеп қарайды. Қамқор ата-ананың мейірбан көзқарасы. Жандары елжіреп тұр-ау, бірақ оны лап еткізіп сыртқа шығарғысы келмейді. Кім білген, үлкен кісілерге сол қасиеті жарасар. Ынта-шынымен ұзақ қарады. «Жақсы, жарасымды, енді құтты болсын!», – деді көкем. Анамның көзіне мөлтілдеп жас келіп, боталағалы сәл-ақ қалды. Ең кенжесін құтты орнына қондыратын күндер жақындаған соң соған толқи ма, әлде өзінің де бір кездегі келін боп ақ босағаны аттағаны есіне түсті ме екен?!

Байдосқа көз қиығымды салып қарап қоямын. Ол менен қарыс сүйем ұзын, бойшаңдау. Сөлекет ерсі биік емес. Қара костюм, ақ көйлек, ақ жолақ қоңыр галстук, мейіздей жалтыраған қара туфли. Ұшатын қаршығыдай қатып тұр.

– Бәрекелді, бақтарың ашылсын! Алдарыңнан өмір бақи күн шықсын! – Екеуі ақ баталарын беріп бетімізден сүйді. «Қасиетіңнен садаға кетейін, ата-ана, сендердің қадірлерінді жете бағалай бермейміз-ау, осы! Біз үшін отқа да, суға да түсесіңдер. Ал біз өзімшіл, өр көкірек жастар сол туған әке-шешені аямайтын, аяй білмейтін бәтшағалармыз, өңкей. Ойлағанымыз орындалмаса, ал өлемін деп ойбай саламыз! Не деген сұмырайлық!». Көкем мен анамның мойнынан кезек-кезек құшақтап, іштей алғысымды жаудырдым. Біздің дүниедегі бірінші қарыздар адамымыз – ата-ана!

Мұнан әрі шыдап тұра алмай, Байдос екеуміз ұялғаннан оңаша бөлмеге қарай зыттық. Жүректер барабанша соғады, қуанышта шек жоқ. Байдос мені құшақтап, тамағымнан иіскеді. Сосын:

– Сен кешір, Әсем – деді. – Мен бір нәрсе айтайын, соған ақыл қос. Танданып, әрі қызығып бетіне қарадым. – Біздің қарттар тойға толық араласа алмағандарына ұялып жүр ғой. Әлі де кеш емес шығар, сол керек-жарағының бір жеріне жаратар деп менен мың сом беріп жіберді. Соны қалай ұсынудың ретін таппай тұрмын.

– Өздері әкеп, бермеді ме?

– Азсынды, қомсынды.

– Әңгіме көңілде емес пе? Шын бейілін білдірсе, аз-көбінде тұрған не бар?

– Мен де солай деп қанша айттым. Түсіндіре алмаған соң, қалтама сала салдым. Енді қалай ілтипат жасаудың мәнісін білмей дел-салмын. Сенің өзің бір амалын таппасаң...

– Жоқ, Байдос, менің араласқаным ерсі болады. Өзің бір жөнін ойластыр. Менің дәнекерлігімнің қисыны жоқ бұл жерде.

Ол тәуекел деп шығып кетті де, тез қайта оралды.

– Не болды? – дедім жан ұшырып, бірдеңеден шошығандай.

– Ештеңе болған жоқ. Бәрі дұрыс. «Жарайды, өздеріңе кейін керек болады, бір жерге сақтап қойындар» деп арқамнан қақты да: «Тойдың ішіп-жем, жайын ойлап, сендер бастарыңды қатырмай-ақ қойындар» деді. Ләм-мим демей, жалт бұрылдым.

Әкем бұл жерде де сыпайылық сақтапты. Асып-тасып жатқан байлығы жоқ еді, тек сыр білдірмейін деген ғой. Әйтпесе, осы күндері той өткізу оңай ма: сән-салтанаты бар. Дастарқан мәзірі бар, ойын-сауық думаны бар – бәріне жаның қалмай жүгіруің керек. Өзге де, өзің де бір мәз болатындай жақсы өтсе деген ниеттен ғой.

Көкем «дастарқан мәзірінің тамақтарын таңдауға бардық, бірақ ақшасын ертең бір күн кұямыз», – деген сияқты еді. Байдостан ақша алуға ұялған ғой. Оның

үстіне әуелден-ақ: «Кенже қыздың қызығынан аяйтын ештеңе жоқ» деген еді-ау. Ауыр тиіп жүр, бар шаруаға өзі жүгіреді. Туыстар, достары көмектесіп жатыр ғой, сонда да салмақтың ауыры өзінің иығында. Көкемнің айтқанын орындайық, мә, сақтап қой деп Байдос конвертке салынған бір мың сомды маған берді. Мен біртүрлі қисынсыз көріп алмап едім, қоймады, еріксіз қабылдап апама тапсырдым.

Дастарқанға қойылатын салқын тамақтар ішінде қазы, қарта, ет жағы болмай жатыр, деп көкем қобалжып жүр еді. Тапсырған кісілері табылатын болды деп телефон соқты.

Әдемі қауырсындары ұлпілдеген ұзын екі үкі де келді. «Зоопарктен алып келдім» деді күлімдеп жақын бір ағайынымыз. Қалындық пен күйеуді серуенге алып шығатын машиналар керуені де толық ойластырылған.

Байдостың ата-анасы тойға он шақты адам боп келеміз депті. Оны маған өзі айтты, әке-шешеме де білдірді. Шақырылатын кісілер саны да сай.

Сонымен, өмірдегі үлкен қуанышқа жан-жақты әзірміз деп айта аламыз. Енді тек ешкімнің қабағы шытылмай, аман-есен, ойдағыдай болса деген тілек!

27 апрель, сейсенбі. Алшын ғұмырда жалғыз-ақ мәрте болатын тойымыздың тас-талқаны шықты. Одан бері де үш күн өтті. Қолға қалам алудың өзі қиын. Жаның күйіп, өзегің өртеніп, қан жылап отырғанда қолға қалам алатын жазушы емеспін ғой. Күнделігімді оқитын адамға сырымды айтып, енді ақ қағаздың үстінде өзім егіліп, ішілген ұды, сарғайған сананы сәл де болса сейілтсем деймін. Күнделік жазған не теңім, жайыма қарап тек жүрмей! Бұдан әрі қарай жалғыз сөйлем де жалғастырмай жыртып-жыртып лақтырып жіберуге болар еді. Не қажет деймін өзіме-өзім. Жастықтың қайнаған ыстық күндеріндегі мөлтілдеп аққан өзенге шомылғандай рақат сезімге бөленер күнделік жазатын

шығармын деп ойлап ем, әуелде. Өмір әрқашан сенің айтқаныңа көніп, сүйреген жетегіңе жүре бермейді екен. Соны ұғып, соны түсіне бастағандаймын. Күнделіктің енді бұдан былайғы жағы өзім үшін емес, өзгелер үшін сияқты. Қолына түсіп оқыған замандастарыма аз да болса пайдасы тисе, онда іштегі шерімнің тарқағаны, қанатымның майырылып қалмағаны.

Дұрыстап, лажы болса, жеке бастың күйкі, мұңына беріліп кетпей, өткен оқиғаны баяндап көрейін.

Байдос той болатыннан бір күн бұрын үйіне барып келмек боп кеткен. Ата-анасының көңіл күйін, тойға қалай, қашан бағыт алады, біріншіден соны білмек. Екіншіден, ауылда өтетін той-томалақтың жайын байқамақшы. Дайындық, әзірліктері қанша — көзімен көріп, қолдан келсе, оны-мұны жетпей жатқан шаруаларына көмектесіп, көңіл демдеп қайтпақ. Бұдан да бұрын талай барып жүрген. Қолсозым жердегі ауыл. Бір сағаттық қана жол. Неге екенін қайдам, Байдостың осы сапарынан жүрегім әлденеге секем ала берді. Біртүрлі қобалжып аландаған секемшіл үрейлі сезім. Әрлі-бері ойланып, іштей толғанамын. Еш алаң, еш күдік жоқ сияқты. Барлық үргін-сүргін ақыры сәтімен аяқталып, кештің тамаша боп өтуіне ешбір шүбә жоқтай. Сөйтіп себепсізден-себепсіз алаңдаймын. Бұл уақыт жақындаған сайын сүйгенің әрқашан қасымда болса деген өзімшіл тілектің түйсігі шығар деймін. Әйтпесе, елегізіп шошитын не бар... Байдос келіскен уәде бойынша күйеу-жолдастарын ертіп түскі сағат он екілерде қызды алуға келеді. Біз біріміз — достар, жастар, туыстар боп үйде күтіп отырамыз. Күйеуді үйге кәдесін жасамай кіргізбей, есік алдына арқан керіп, олар ебін тауып өтіп кетуді ойлап, у-ду болып, ақыры күйеулер тобы мойынсынып, жөн-жоралығын жасап, қалыңдықтың қасына жетеді ғой... Сосын қыз аттандырудағы сәлем-сауқат, дастарқан, ақ тілектер айтылып, ағайын достармен тағы

да қоштасып, тағы да құшақтасып, үлкен болашаққа бақ тілеп, ересектер әйел-аналар көздеріне жас алар да, жиырма жыл жайлаған босағадан енді алтын босағаға қарай бет түзейсің. Түскі сағат бірде Неке сарайына барамыз. Болашақ арманымызға заңды мөр бастырып, махаббатқа берік болуға куәлік жасаймыз. Бұл да бар өміріңде жалғыз рет болатын қызық дәстүр! Толқыны, толқуы ерекше... Қазіргі шақтың салты бойынша жер қайысқан керуен машиналарға мініп, қала аралап, мәңгілік от, белгілі ескерткіштерге гүл шоқтарын қойып, сәулетті жайларға қуанышты көңілмен және бір көз саласың, серуен құрасың. Сөйтіп, кешкі сағат жетілерде думан тойың басталады...

Сағат тілі 11-ден асып 12-ге қарай жақындап келеді. Жүрек аттай тулайды. Әне-міне дегенше Байдостардың төбелері жарқ ете қалмақ. Қалай боп киінді екен? Қалай боп көрінер екен? Қуаныштан жүрек жарылардай лүп-лүп етеді. Күйеу күткен көпшілікте ес жоқ, қатты әбігер, Балалар құлын-тайдай шапқылап, қайта-қайта далаға шығып қарайды. Еш алаңсыз, қаперлеріне түк кірмей. «Жоқ, көрінбейді» деп оралады. Мұның бәрі менің жанымды шыбықпен ұрғандай. Келіскен уағдалы мезгіл де соқты. Бірақ Байдостар жым-жырт. Сағат 12.30 болды. Мен ғана емес (құр сүлде мендегі), көпшілік те қобалжи бастады. «Апырмай аман-есен болса екен!». «Сонша кешігіп не болды?», «Осы күні жол жаман ғой, құдай пәле-жаладан сақтасын!», «Қойындаршы, не болса соған шет-шәлекей болмай, келіп қалар, жолдың аты — жол... Өлшеп, бағдарлап не керек! Ақ еркемнің қабағына қараңдар!». Мұндайда адамдар ойға келген күдігін ұстап тұра алмайтын әдеті. Жақсы да, жаман да көпсіп кетеді. Оларкісі көңіліне қалай тиетінін бажайлап, не сенің жай-күйіңмен есептесіп неғылсын! Сағаттың әр соққан тілі де шекені шытырлатып, жүйкені қырқады. Не телефон сылдырамайды. Екі сағат кешікті. Бұл қалай? Қандай

жорамал жасап, қандай бір амал табуға болады? Төрт-бес жас оңаша бөлмеде отырмыз. Тойсерік құрбы қызым Сәуле. Сосын Үміт пен Серік, Айгүл мен Болат – бірге оқитын достарым. Сәуле онсыз да дегбірсіз, шошақай қыз. Ешкімге жаманшылығы жоқ, өзінің жаратылған мінезі. Кіріп-шығып мазасызданған үстіне мені қайта-қайта құшақтай береді. Жұбатқан, сабырға шақырған көңілі. Қалғандарында көп үн жоқ. «Сені кішкене толқытайын деген шығар, Әсем. Бірақ қорқытайын деу қаперіне келмес» деп байсалды ой танытқысы келеді. Сөйтсе де, іштері қуыс. Байыз таппай жүр. Машиналар керуені шашақтарын, шашбауларын желбіретіп, қаздай тізіліп тұр. ЗАГС уақыты да өтті. Неғыламыз?! ЗАГС-ы бар болсын! Ол қашпас. Азамат аман болса етті! Некелесу кейін жасалса да оқасы жоқ! Үрейім ұшқан мен сорлы енді осыны тіледім. Ең болмаса, той басталғанша жетсе екен?.. Келіскен уәдеге сай қаланың әсем жерлерін аралайтын мезгіл таяды: күйеулерден со бойы хабар-ошар білінер емес. Тағат, шыдам таусылып барады. Серікті шақырып алдым: «Обл. ГАИ-дан жайлап сұрап, біліңдерші, «Бестөбемен» екі арада жазымға ұшыраған жан жоқ па?» деп. Ол сөзге қалай аузым барып айтқанымды өзім де білмеймін. Дереу тексеріп оралды. Аман-есен. Кешелі бері ол жолда қауіп-қатер болмапты. Қапылыста ой тапқыш, уайым, қайғы деген ада-күде, бір жаз дидарлы жігіт Болат болатын. Неге екенін кім білсін, ол да бүгін жарқырап, оң қабақ сездірер емес. Ерекше жайбарақат, қаннен қаперсіз. Үрейленген, мазасыз да дегбірсіз сұрқай жүздер, жаутаңдаған мұңлы көздер оған ешқандай әсер етпеген сияқты. Машақат осылай басталарын ол күні бұрын аңғарған адамдай. Бір кезде ұйқыдан оянып кеткендей селк етті. Сөйтті де:

– Жолдастар, жолдастар! – деп айғай салды. – Ауыр ойға тереңдей берудің қажеті жоқ. Міне, былай болады, былай жасаймыз. Маған бір идея кеп тұр. – Отырған-

дар: «Мынау не демекші сонда?» — деп елең ете қалды. Есіткенше ынтық — Жоқ, Байдостар бәле-жаладан дін-аман, оның тойға үлгіретініне күмән жоқ. Менің жүрегім соны сезеді. Әсем де, сіздерде анық жақсылық нышанға сенесіздер. Олай болса жақсылық үстінде жүдемейік. Менде бір ұсыныс бар. Мынадай: көңілімізге еш секем алмай, жастар үйден сәнімізбен шығып, машиналарға отырып, қаланың көрікті мекен-жайларын аралап көретін дәстүрді сайранға жүре берелік. Күйеу жігіт орнына — жолдасымыз, Байдостың егіз сыңарындай жігіт Серік бола тұрады. Оған әрине, келіншегі Үміт қызғаныш білдіруден аулақ. Біз серуеннен қайтқанша, Байдостың ауылына бір іздеуші жіберілсін. Ұзақ жер емес қой: бір сағат әрі, бір сағат бері. Оның жазымға ұшырап қалуы мүмкін емес. Бүйтіп сарыуайымға салынып торыққаннан ештеңе шықпайды.

Бұл идея жұрттың көкейіне қонды ма, қонбады ма, онда Болаттың шаруасы жоқтай. Жалма-жан жастарды қолдарынан тартып, орындарынан қозғап, өз еркіне үйіріп алып бара жатты. Біз аң-таң боп тосылып тұрмыз. Мұндай жағдайды кім бұрын-соңды бастан кешкен! Күйеусіз қалындықтың қала шарлап, жасағымен серуен құруы қалай? Ақылға сыя ма? Байдостар келіп қалса не дейді? Күте-күте шаршап, сосын осылай ұйғарғанымызды қостай ма, жоқ па? Ұға ма, ұқпай ма?! Ойыннан от шығып жүрмесін. Үйдегі үлкендер жағы не айтарын білмей дағдарып тосылған. Жастар болса, көзімен, көңілдерімен Болаттың идеясын мақұлдайтын секілді. Анама қарадым — жаны егіліп, көзіне жас кеп тұр. Маған ақыл айтар халі жоқ.

Осы кезде тойдың мәселесінің соңғы әзірлігімен жүрген әкем келе қалды. Мән-жайға, қиын хал үстіндегі жастар шешіміне тез қанықты да, жарқырап кенет күлімдеп: «Дұрыс онда, жабырқап тұрғанша, сейіл құрып, жадырап қайтыңдар, ол оңды ақыл екен, мен

қостаймын», – деді. Жігіттер мен қыздар ду көтерілді. Бұл не?! Қуанарымды, яки жыларымды білмеймін. Түсіну қиын; аттаған сайын алдыңнан сан қилы сұрақ шығады. Кейде соны өзіңше тыстап, аударып қарауға мұршаң болмайды. Менің қас-қабағыма қарап, көңіл күйімді ауламақ бәрі. Іштей қамқор дос-жаран, ағайын-туғаннан айналасың. «Мейлі, кеттік олай болса! Күйеу жігіт қуып жетер, кеудесінде жаны болса!», – дедім мен еңсемді көтеріп. Ойнап-күліп машиналарға отырдық. Той керуені тартып кетті...

Бәрібір бірақ еңсеміз көтеріліп жарыған жоқ. Дуылдап шулаған жастар өз әзіл-қалжыңдарының жалғандығына қысылатын секілді. Бірер сағат «думандатып» қайтып оралдық. Байдостардан хабар білуге кеткен кісі келіпті. Қуанышты хабар жоқ. Байлауы аз, баяны кем; біреу: «Көрдік, бала кеше кешке үйінде жүрген: әкесі таңертең гаражда болған, тойға бармақшы еді ғой, соған кеткен шығар» десе, біреулер: «Той жабдығымен шапқылап жүрген сияқты еді, бүгін байқай алмадық» деген әуре сарсаңға салар сөзден өзге жүректі тоқтатар көзайым хабар жеткізбепті. Үйінің есік-терезелері жабық: майда, уақ балалары да көзге түспеген. Көршілері айтқан: «Бағана түске таяу түгел, бала-шағасымен бір «газикке» отырып кетіп бара жатқан сияқты еді, қалада өтетін баласының тойына тартқан болар» деп. Не ойлауға болады? Тиянақты жауап кім берер? Күйген жүректің арашасына кім түсер? Есеңгіретіп, әлді жеген мұндай да шым-шытырық оқиға болады екен ғой!.. Тұла бойым отқа салғандай өртеніп, басымның орнында қаңғырлап қауақ қалғандай. Кешегі «ақылдымын, жұрт білгенді мен де білемін» деп көкірек көтеретін қайсар Әсем қайда? Саған не болды? Басыңды көтерсеңші? Енді не айла, не әрекет? Тойдың басталуына бір сағат қалғанда, жоғалған күйеу мен күйеу жолдастарды іздеп, сабанға тастаған инені құрмақсың ба? Қаперімде топан-

ға түскен кілт табыла ма? ГАИ-дан сағат сайын мәлімет алып отыр: «Бестөбе мен қала аралығында кешелі-бүгін ешқандай қақтығыс болған жоқ» деп магнитофон лентасына жазғандай, жаттанды жауап. Басқа қандай қақтығыс болуы мүмкін!.. Әйтеуір осы Байдос екеуміздің бақытымыздың арасында бір қақтығыс, бір қырғиқабақ барын әуелден жүрегім болжағандай еді. Сол ақыры қатыгез қырсыққа әкеп соқпаса еді? Қазіргі сағаттардағы арман-тілегім осы.

Тойға адамдар жиналып қалған. Тарқатуға болмайды. Ал тарқатса ше? Біз төрт-бес құрбы үйде отырмыз. Есіл-дертіміз, көзіміз, құлағымыз — сыртта, сауық-кеш өтетін жерде. Хабар жоқ. Сағат жетіден асып барады. Бір кезде жағы суалып, өңі қуарып әкем келді. Қабағынан қар жауғандай. Менің сыңайымды аңғарған соң түсін жылытты. «Не істейміз енді... Қарағым-ай» — деді жаныма отырып, иығымнан құшақтап — Бұл тегін емес, бұл жерде бір сыр бар... Авария жоқ, ел аман, жұрт тыныш... Сонда оларды жер жұтты ма, қайда кетеді?! Беу дүние-ай! Байқамаған екем, мән бермеп ем!», «Неге, көке?», «Жай қарағым, оның бұған қатысы жоқ болар, бәлкім...».

Әуелі аңдағанмен, кейіннен мән бергім келмеді. Ойдың қазір бір орында тұруы қайда, сан-саққа жүгіреді. Күйеу жігіт ауырып, соқыр ішек боп қалыпты, тойды кейін жасаймыз деп тарқатса, қайтер еді? Жұрт тарқар-ау, бірақ қанша тамақ рәсуа боп, текке күйеді-ау әкем байғұс. Қанша шығын... Желге шашар, қара сумен ағызып жіберер адамның артық дүниесі көп пе... Қанша дәм, қанша ас ысырап. Көкем: «Шығындансақ шығынданармыз, тойға келгендерді жағдайды айтып тарқатамын» деді ызадан жарылардай. Өзін-өзі әзер ұстап тұр. Қабырғасы қайысып, жігері күм болған... Не айту керек: «Көке, — дедім — көкежан, көкетайым менің! Егілмеңізші, көке! Былай етейікші? Әңгіме бұл рет-

те шығындану, шығынданбауда емес. Жұрттың бәріне ұқтыра алмайсыз: сөз көбейіп кетеді. Екі рет өтер тойды өмірімде тілемеймін. Тілегім де жоқ. Өтініш сұрарым сол: мынадай төбеден ұрғандай халде тойды жүргізген жөн, жүргізе берген орынды!». Бұндай шешімге қалай келгенімді өзім де білмеймін, еңіреп жылап жібердім. Көкем аң-таң, естігенде қайран қалды. «Мүмкін бе? Сол дұрыс па! Ол қандай той болмақ?!». Состиған, селтиген жандардың көңілдерін өзім бастым: «Болады ондай той!.. Ештеңе емес, оны да көру керек! «Күйеу» мына отырған Серік болады!.. Біз келістік. Үміттің жұбайын төрт-бес сағатқа ғана сұраймын көпшілік алдында. Қарсы болмас. Қабатымызда өзі отырады ғой!..». Үміт ұялып қызарақтап басын изей берді... Көзінен жас мөлтілдеп, құшақтап, мандайымнан сүйді...

Той басталған! Той жүріп жатыр! Тамада сырттан шақырылған, кешелі бергі кешкі әңгімелерден бейхабар. Желөкпелеу жас жігіт екен. Байдос екеуміздің бақытымызды, махаббатымызды үлде-бүлдеге орап, лавр мен гүлдерін төгіп-шашып, арасында өлеңдетіп сөз беріп жан салуда. Тойдың жөні көңілді ду-ду, өлең мен қику деп ұғатын жас пері! Мұның өзі бір жағынан көпшіліктің өзге ойларға алаңдамағанына жақсы. Оған да шүкір. Бірақ адам өзінен-өзінің жан күйінен қашып құтыла ала ма? Жоқ, құтыла алмайды екен. Әрбір тілек білдірушінің: «Екі жас Әсем мен Байдостың бүгін ұлы қуаныштары...» деп басталатын әрбір сөз жүрегіңді шымырталып, жаныңа инедей қадалатын секілді. Байдос қайда?! Бұл тағдырдың қандай қорлығы! Не деген мазығы! Күлесің бе, жылайсың ба? Ал той жүріп жатыр... Сонда да кейбіреулер әр жерде алақ-жұлақ, бастарын төмен салып күңк-күңк, пыш-пыш. Бір кезде қанға сіңген қасиет тез арада кете қойсын ба? «Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге кетеді» деген ғой олар. Көз қиығыммен қарап, оқта-текте

құлағымды түріп қоямын. Сықтыртып жатыр. Көздерін бақырайтып, беттерін шымшығандарды да байқап қалдым. Әсіресе есік жақтағылар. Не шықса да, біздің ағайындардан шыққан болуы керек. Өйткені кешеден бері өтірік жаны ашыған боп, қоса жыласып қабырғасы қайысқандай көрінгенмен бірін-бірі түрткілеуі жаман еді. Көзіңе мұңайған үлескендей, бірақ өзара саңқылдасқанына қарағанда «шоқ-шоқ, бәлем, сендерге сол керек» дейтін тұрақсыз мінездер. Не дейсің мұндай жандарға, жеткен жері, санасының қаймағы сол болса!.. Іш күйеді, қан жұтасың. «Қайда жүрсің, Байдос? Саған не болды? Кеудеңде шыбын жаның тірі болса, келсеңші, жетсеңші өлтірмесейші мені тірідей! Жалғанда сенен басқа сүйерім де, серігім де жоқ деуші ең ғой, ақырың ғана ешкімге естірмей. Шын айтқан екенсің, аяқ-қолың сау дейін, «Бестөбеден» еңбектесең де жететін уақытың болды ғой!..

Қайда жүрсің мені сонша қайғы-шерге батырып! Іші қуыс көп дұшпанның күлкісіне табалап!.. Менің махаббатымды сынайын дедің бе? Мұндай күйдіріп сынаған кімді көрдің? Бес жыл бірге жүріп, жан-күйімізді толық ұғынысып, сосын сөз байласқан едік қой. Бес жыл сүйретіп, соңынан сүмеңдетті деп жазалағаның ба бұл! Егер мені шын қаламаған болсаң, сонша уақыт несіне әуре болдың. Жігіттен гөрі махаббатқа қыз берік болатынын білмедің бе? Жоқ, сен бұлай алдауың мүмкін емес. Сен бізді бүйтіп қайғы-зарға көмбе, жаным. Қолыңа қанат байлап ұш! Ұш та мынау мазақтан, қорлық, азаптан құтқар бізді, ақиығым. Тез жет! Жет!..». Жалыныш-тілегімнің ақыры сандыраққа ұласып бара жатқандай. Күбір-күңіренісімнің шетін Серік есітіп қалды-ау деймін, қолымды қысты. Тағы да сабыр сұрады. Айтыңдаршы, қалай сабырлы боламын, қалай құрап қойған қуыршақтай күліп отырмақпын. Мен де адам баласы емеспін бе? Байдостан келер қырсық емес бұл?

Ол мені мәңгі сүйген, ол мені судан да алып шыққан. Оның адалдығында, тазалығында шек жоқ. Өмірі ажырамасқа ант еткенбіз...

Той күні басымызға бұлт үйіріледі деп кім ойлаған.

Ең үлкен бас иесінің бірі жоқ, жазықсыз, жартылай жалған тойдың жүріп жатқанына бақандай екі сағат!... Жайшылықта ашып-жұмғанша ғана уақыт. Ал мен үшін, менің әке-шешем, шын жанашыр бауырларым үшін ай, жылардың азапты азығына татырлық. Сол ауыр уайымға танылып үлкен үзіліске шықтық. Би. Ойын-сауық. Ән-күй. Күйеу жігіт пен қалыңдықтың жеке биі. Айнала анталаған көздер! Қасіретінді бөліп ішіп, жүрегіңді жұлмалаған азап-дертті емдейтін шын достарыңның дару көздері!.. Жаны жалған қайысып, жөнсіз есіркейтін, бірақ бет-жүзіңді аңдып, сұғын қадар жылт-жылт еткен жылан көздер!.. «Мұжылып, бор кемік болмайын дос-дұшпанның алдында» деп езілме ойлардан ажырап, өзімді-өзім бекіттім, қайрат жидым, күш алдым. Санамды сараладым. Қайғыны қуып тастап, жүзімді жылытуға тырыстым. Жүз грамм жұтып алғанда да теріс болмас еді! Оған енді қайырылып баруға жол жоқ. Арақсыз да таудай тауқыметті айдап шығар жігер табылар, менің атымның Әсем екені рас болса! Менің атымды әкем расы Әсем деп қойса!.. Музыка.

Би. Тіршіліктің шырғалаң, күйгелектігін бір сәт ұмыттыратын желкідеген отты-күйын биіне бастық!.. Сәні, мәні де бар – жынданған адамдай бос аласұру емес әдемі, ырғақ, асығыс екпін. Топырлап, жапырлап билеп жатырмыз. Жастар көп. Көңіл кұстар самғатпақ. Асыр салып мәз болдық. Басқа неше алуан билер. Құрысқан денелер, тырысқан шекелер жазылып, өне бойға жібек самал құйылғандай еді...

Үзіліс бітіп, жұрт ыстық тамаққа отырды. Жабырқаулық жүгі мысқал да болса азайып, басым жеңілденіп сергіп қалған секілдімін. Бірақ көңіл күз желіндей маза-

сыз. Алаңдаймын. Байдос жетіп келердей әр дыбысқа елең етемін. Ал сөйлеушілер, тілек білдірушілер әлі жақтары тынбай Байдос екеуімізге мәңгілік бақыт тілеп, екеуіміз құрған отауымыз оның шаңырағы, босағасы, балашағамыз, немере-шөбереміз, ақ сақал, сары тісімізге дейін түк қоймай, жақсылықты жаудырып жатыр. «Тық деген тауыққа тиеді». Мұндайда, кім білген, адал ақ тілек те жаныңа тікендей қадала ма деп ойлаймын. Әйтеуір әлдекім «ащы, ащы» деп тасыраңдаған бағасыз, нәрсіз айқайға баспаса болғаны. Сол-ақ екен бір тұстан екі-үш қиқу лап берді де, су сепкендей тез басылды. «Қыз ұзату тойында орыстың ырымына жол болсын!» деп біреу тиын тастағандай. Бұрынғылар айтыпты ғой мұндай кезде: «Ой, Алла-ай, енді көрсетпегенің осы еді!..», – деп.

Қонақтардың көпшілігі масайып, тойды сән-салтанаты ортасынан ауып, шырқау биігіне жеткен шақта, маналы бері шын күйеусіз өтіп жатқан құпия-сыр қалың қауымға толық жайылып біткен еді. Сөз де бітті. Сөйлеушілер де қыршаңқы жауырдай қиқаңдап, мінгірлеп қалған... Одан гөрі екеуара, үшеуара гу-гу әңгіме. Тілектен гөрі ойын-сауықтан гөрі енді сол қызық сияқты. Зал жаздағы араның ұясындай: «Не болған? Қалай болған? Тойды осылай ету орынды ма?». Бұның арты қандай бақыт болмақ? Әлеуметті алдағаны ма, бұл қалай? Бір шақта қарасам, әкем сыртқа шығып бара жатыр екен. Теңселіп барады құр сүлдері. Басым айналып, көзім қарауытып кетті. Серік сезіп қалды да, жалма-жан су ішкізді, есімді жидым. «Қой, халайық, осы шаттық та жетер, енді мына тойды тоқтатпаса, болмас! Айыптайтыңдар айыптасын, түсінетіндер – сөге жамандамас. Қолынан келсе, қостар, мақұлдар. Той иелерінің жазығы не? Әкем далаға кетіп еді, не болды екен? Жүрегі қысылып, мынау әлекке төтеп бере алмай, бір қатерге ұрынып қалмасақ игі еді!». Өз ойымнан шошып кеттім. Сорлы ата-ана біз сені қашан аяған едік!

Біз қашан қадірлеген едік! Осыдан өлмеңдерші, аман қалыңдаршы, әйтеуір. Мәңгі бақи қабақтарыңа көлеңке түсірмей өтейін! Алақанымға салып әлдилейін.

Далаға шығып кеткен әкем бір кезде қарасам Байдосты қолынан жетектеп алып, залға кіріп келе жатыр. Өз көзіме өзім сене алар емеспін. Орнымнан ұшып тұрып бақырайып қарап қадалып қалыппын. «Байдос... Байдосым... бұл сенсің бе, жоқ әлде сен емес, басқа біреусің бе?! Көкем жаныма әкеп қолынан ұстатқанда, құшағымды жайып, мойнына асылып, құлай кеттім... Ол да белімнен құшақтап қатып қалыпты. Түсі құп-қу, өң-сөл жоқ. Түрмеден шыққандай титықтаған, жүдеген сақал-мұрты өскен. Адам аярлық. Еш сұрық қалмаған. Аймалап, құшақтап басынан, шашынан сипап жатырмын. «Нағыз күйеу енді келді, жолдастар! Қуаныңдар, сүйініңдер менімен бірге, менің шын жанашырларыммен!». Ал шын жанашырлар бізді – екі мұңлы жасты айнала қоршап алып, шетінен көздері мөлтілдеп жылап жіберер еді. Әр жер-әр жерде состиып тұрған топтар да аз емес. Олар бағанағы пыш-пыштасып мәз болған, «мұндай ғажап» тойды, «керемет» тойды бірінші рет көріп рақатқа бөленгендер. Енді аяғында сол қызықтары баянды болмай желге ұшқанына опынулы, өкініш күйігіне батулы. Төбелеріне жай түскендей. Біз үшін жаңа басталар шынайы тойдың аяғы оларға бір детективті кинофильмнің тіптен күтпеген, сан соқтырған финалы тәрізді еді. Неге өкінгендерін өздері де ұқпай бармақ тістеп қалғандай. Солардың ойлағандарындай тамамдалса, оны өмір бойы сөз етпек. Кісінің қуанышына қуана білмеуден асқан қорлық жоқ! Нағыз мерекелі тойымыздың қоңырауы енді ғана соққандай. Бес жыл бір курста оқыған аяулы достар, құрбы-құрдас, жора-жолдасар ақ жайық жандарын ашып салып, шын думан-сауықты бастап берді. Өмір бейне шаттық нұрына шомылғандай. Байдостан қандай

жағдай болғанын, нендей сұмдыққа ұрынғанын сұрап едім. «Жаным-ай, оның бәрі үлкен әңгіме, кейін айтамын, жеткеніме шүкір» деген соң, тепкіленіп түйінделген жүрек одан әрі қазбалауды қаламады. Қойшы, аман-есен келді ғой, әйтеуір! Таң атқанша билеп, тоғандалып тұрған ойын-күлкінің тиегін ағытайық...

Үш ұйықтасаң да ойыңа кіріп-шықпайтын той-спектакліміз осылайша аяқталды.

Бестөбеге барып келін боп түсіп, ауылдың той-томалағы өтіп, елдің алғысын алып қайттық.

Әкем екі күн үйде жүрегі ауырып жатыпты да, ақырында болмаған соң, ауруханаға түсіпті. Таңертең келісімен кідірмей көкеме қарап жүгірдік. Бізді көріп көзіне жас алды. Маңдайымыздан сүйді. Қалжырап жатыр. Сөзге құлқы да жоқ. Айналып-толғанып арқамыздан сипай берді. Емдеуші дәрігеріне жолығып едік, «Жағдай онша емес», – деді ол. Қабағында жылу жоқ. Шошып кеттік. «Кең тарамды жүрек инфарктісі!». Тәуекел!...

28 апрель, сәрсенбі. Өткен оқиға Байдосқа да оңай тиген жоқ болар, мен оны «кейін айтамын» дегеннен кейін еш қолқалаған жоқпын. Есін жинасын, өзіне-өзі келсін. Өтер іс өтті. «Ер-азаматтың миын жеп сымпылдай беру – әйел жамағаттардың үлкен қатесі» – деп жиі айтатын шешемнің сөздері есімде. Сол қағиданы мен де ұстанбақпын. Көңілі келіп, ойы орныққан соң өзіңіңаған күйікті жасыра бермей, жайып салар...

БАЙДОСТЫҢ ӘНГІМЕСІ

«Бұл адам дегенді қойсаңшы, — деп бастады ол сөзін. — Қиын... қиын..., Ұқпайсың, түсіну қиын. Өмір мың тарау, адамдар да әр қилы. «Білеміз, Назарқұл арамзалығы жоқ, кейде аздаған тоңмойын қырсықтығы болмаса, жаман адам емес» дейтін ел. Мен өз әкемді бес саусақтай білемін, ол кісінде мен байқамаған құпия сыр, жат мінез жоқ деуші едім. Сөйтсем, олай емес екен, бәрі бекер екен. Қатты қателесіп жүргенімді кеш аңғардым. Ең үлкен айыбым осы. Бала екенбіз, мән бермейміз және өз әкесін кім жек көреді. Әке болған соң айғайлайды, ұрсады, қояды — еркі бар емес пе. Бірбеткей, қиқарлығын ескермесең, қызыл көз, қаныпезерлік жоқ деп жүретін, анам да... Сөйтсек... айтуға адамның аузы бармайды...

Жүрегім алып-ұшып ауылға жетейін. Асығып, қуанышым қойныма сыймай үйге кірдім. Іні-қарындастарымның беттерінен бір-бір сүйіп, шешемді құшақтадым. Әлденеге жүзі жабырқау екен, мені сезіп қоймасын деп айналып-толғанды; үстімдегі келісті киімдеріме қарап сүйсініп, тәңіріне тәубе айтып жатыр. Бәрібір ол ризалығын ұзаққа апара алмай, көзіне жас алды:

«Әкең, оңбаған әлі қасарысып, көнбей жүр, — деді. — Мен қарсымын, мен ондай саудагермен құда болмаймын, тойына да бармаймын. Айтатыны осы. Қаласам, ауыл тойын жасап беремін-дағы, күшік күйеу боп қайын атаңның қолына тұра бер, — деп айдап шығамын. Саудада істейтін адаммен құда болмақ түгілі құдай босағасынан аттатпасын деп жүргенде, мына шірік ұл өзі байлап берді ғой мені... Иә, тапқан екенсіңдер ақымақты! Саудагерсіз де таңым атып, тауығым шақырады!», — деп баяғы құдалықта бастаған гөй-гөйіне кірсін дейсің!.. Құдай салмасын, әлек-шәлегімізді шығарды. Үй іші, бала-шаға болып былай ұқтырамыз, былай ұқтырамыз. Жоқ, еш ымыраға келмейді. Араға дуалы ауыз жақсы кісілерді де

салып көрдік. Жын ұрғандай бет бақтырмайды. «Өзім білем. Жұмыстарың болмасын менде! Кіммен кұда боламын, тойға барамын ба, бармаймын ба, — онда сендердің шатақтарың не!». — Мұндай қарғыс атқан қыңыр деп қырық жыл отасқанда ойыма келмепті ғой. Сөйтіп шерменде күйде елге, жұртқа күлкі боп отырған жайымыз бар. Өзіңнің келгенің, жарығым, жақсы болды, ақырындап сөйлесіп көр, жалынып-жалбарынып бағайық. Мен тіпті аяғына жығылайын... Жүрегі болса жібір.

Жоқ әкейде жүрек жоқ екен, жібімеді. «Көрмегенім сауда қызметкері босын! Сырын айтайын, — деді, — соғыстан соңғы жылдардың бірі. Жас, аңқау кезім. Тұтынушылар қоғамының дүрдей бастығы ауыладағы дүкенді қорықпай қабылдап ала бер, кем-кетігі болса кейін көрерміз деген. Соған сеніп, «күп болады» деп, құлшынып іске кіріспейін бе. Екі-үш ай өтпей, комиссия келіп қыруар ақшаны «ішіп қойды, жеп қойдың» деп мойныма іліп кетсін. Содан арты дау-дамай боп сотқа ұласып, ақыры адалдығым үшін абақтыда отырып шыққаным бар... Білем мен ол мұттәйімдерді! Жыныма тимесін. Мен жайлап түсіндірмек боп ем, одан еш нәтиже шықпады. «Саудада талай қарапайым, адал адамдар істеп жүр. Бәрін бір тізімге қосу қате» деген пікірім құлағына кірген жоқ.

«Ертең оқу бітіріп, диплом алған соң біз де сауда мекемелеріне қызметке тұрамыз. Сонда қалай қызметке кірісіп, күнделікті тіршілікке араласқан күннен біз де қап тесер тышқан боп шыға келеміз бе, сіздің ойыңызша!». — «Алдарыңа шығып көргем жоқ өздеріңнің ар-намыстарыңа байланысты ол. Сенің сол оқуға қалай түскеніңді... Менің қалай жібергенімді...», — деп, басын тұқжитып төмен қарап отырды да, әлдене есіне түскендей айғай салғаны: «Сен шешеңмен екеуің әлден-ақ осы үйдің бар тапқанын құдалыққа тасып жатыр

екенсіңдер». Жақ жүні тікірейіп шыға келгені бар емес пе. Шешем екеуміз де шошып қалдық. «Тойға қосыңдар» деген ақшаны апам біреуден қарыз алып берген еді. Ел арасы қарап жатқан ба, соны сезіп қойса керек. Ал тағы да бақырып, шақырып есті шығарсын. Жығылғанға – жұдырық. Болмаған соң шынымызды айтып, ұялғаннан жасалған әрекет екенін ұқтыруға тырыстық. «Осыдан тойға бармақ түгілі аяғыңды қия басшы!» деп апам шүйілді. Сонымен не керек түс қайтқаннан ел жатқанша, еш мәмлеге келе алмадық. Таң атсын, ашуы басылар деп дәмелендік. Бірақ түнімен ұйықтамаған ба, ертеңгілік қарасақ, түрі жаншошырлық, қап-қара боп түтігіп кеткен. Не ойлағаны белгісіз. Ешкіммен сөйлеспейді, әрлі-бері сұстанып, қабағынан қар жауып жүріп алды. Түске таяу бір-екі жүз граммды тастап алып, жүзі жадырап: «Жарайды, сендер жеңдіңдер! Тойға баралық. Бірақ айтпады демендер, құда бұл жолы да мені елемейтін болса, сол той үстінде-ақ, көпшілік қауымның көзінше быт-шытын шығарып төбелес саламын!.. Қазір жиналыңдар. Әй, сен! Балаларды киіндір. Директордың «Газигі» келеді. Мынау «Қоғалыдағы» құдам – Насырханнан семіз бір мал ала кетейік. Атымыздан ұят! Жаңа құдаға жалаңдап, құр қол барғанымыз жарамас!». Сенер-сенбесімізді білмей бақырайып қалыппыз. «Неге тұрсыңдар? Көзге ілінер киімдеріңнің бәрін киіңдер!». Шешем, іні-қарындастарым қуанғаннан естері шығып кеткен. Жайнаңдап күліп, дабырлап жүріп, тез киініп болдық. Өзі де шырттай. Мұртын қайта-қайта қайырып жымыып күліп қояды. Шешемді, балаларды машинаға жайғастырып болып, мені оңаша шақырды. Үйге кірдік. «Ұмытып бара жатыр екен, көмектесіп жіберші, – деді сосын – Насырхан құданың бәйге атына алып, балалардан жасырып қойған сыйым – құранды ер бар еді, соны погребтен алып шыға қойшы, балам. Жолдан бере кетіп, қуантайық, «Сыйға – сый, сыраға – бал» деген

ғой. Малың дайындап қол қусырып тұрғанда, құр алақан соқпайық. Жөні кеп тұрған секілді. Түс те алып шық. Кіреберіс оң жақтағы темір қазықта ілулі тұр». Жүрегім дүрсілдеді. Бұл не пәле тағы да. Біртүрлі... сенімсіздеу... «Немене, үстім былғанады деп тұрсың ба? Онда былай кет...». Қолымен қағып ысырмаққа ыңғайлана берді. Мен шыдап тұра алмай, погребке түстім. Әлсіреп электр шамы жанып тұр. Сол кезде әлдене тарс ете қалды. Жанталасып жүгірдім — погребтің қақпағы жабылған екен. «Ертеңге дейін тойыңды осының астында тойларсың, күшік!» деген дауысы анық естілді. Айғай салдым... Сыртта «Газик» гүр етіп жүріп кетті... Бұл не ғаламат! Шынымен-ақ қамап кеткені ме? Төбемнен жай түскендей тұрып қалдым. Содан тез есімді жидым да, жоғары ұмтылдым. Погребтен сыртқа шығатын еденнің қақпағы тарс жабық. Қимылдамайды, көтерілмейді. Үстіне үйдей жартас қойып кеткендей. Бұл не сұмдық? Адам ойламаған хұқай бола береді екен-ау! Не істеу керек? Не істеу керек? Ең алдымен басқа келген ой осы: Айғайлап, шыңғырып мейірбан жандардың қол ұшын берулерін сұрасам ба екен? Олар арашаға түсіп, сауға сұрар. Бірақ үй айналасы жымжырт, еш дыбыс естілмейді. Бос далбалақтан дабылдап елге күлкі болмайын. Әкем алжасты екен деп менің шатасуым білгендік бола қоймас. Осылай аузыма құлып салуға тура келді. Қайтесің өз қолыңды өзің кесесің бе! Арпалысып, жанталасқаннан пайда жоқ, сабырлық жасап, бұл тас қамаудан шығудың жолын қарастырайын дедім. Қапаш-құпашта жасалған қастандыққа мұндайда шапшаң шаралар ширығып шығады екен. Погребтің бір қуысында жатқан кетпен, күректі алып, кешке дейін көртышқандай ін қазып, бір жерден тесіп шығу керек! Кісі бойындай жер қаза алмаймын ба төрт-бес сағат ішінде. Бұл, әрине, оңай өткел емес. Жұртты жәрдемге шақырсам, көрдегі даусымды кім естиді? Шадыр мінез

әйелдің қылығын көріп, бүкіл ауыл күлмей ме: «Ертең келін түсірейін деп отырған үйдің нарқына қараңдар» деп. Сосын кісі бетіне қалай қарайсың. Өмір бойы бетіңе таңба болсын! Бұл қия жар – қиын жол. Погребтің қақпағын сындырсам қайтеді? Темір сүңгіні сілтей берсем, быт-шыты шығып қирамай ма? Сол – дұрыс. Басқа айла-амал жоқ. Тамаша әдіс тапқанымға қуанып кеттім. Қиялап кеп темір сүңгімен қарағай қақпаны қойып жібердім. Ашу-ызамен ұрғылай бердім, ұрғылай бердім. Қураған ағаш қақ-қақ айырылды, жаңқалары шытынап, жарылып түсіп жатыр. Иә, сәт! Бір нәтиже шығатындай! Ақыл-айла тапқанымға ризамын. Бір кезде темір сүңгі бірдеңеге барып дүңк ете қалды. Ол не?.. Үйде іргеде тұратын үлкен қара сандық болатын. Мені тәрбиелеген әжемнен қалған көз.

Сонымен бастырып кеткен екен ғой. Жүрегім су ете қалды. Осы шаңырақтың киелі қара сандығы!.. Бала кезімде ішіне тығылып талай жасырынбақ ойнағам. Соны көлденең қойып кетсе, олай да, бұлай да сырғыта алмайсың. Қабырғаларға тіреліп қалады. Құр әуре боп, бос сілікпеге ілікпейін. Енді күрек, кетпенді алып үйдің бүйірін асықпай үңгіп қаза бастадым. Әуелде нағыз жер қазғыштардай ісім тез жүрді. Қосаяқ тышқандай талай топырақты атжал ғып тастадым. Бұл қарқынмен екі-үш сағатта-ақ метро болмаса да, тунель салып тастайтыным айна қатесіз. Костюм-шалбарды бір шетке іліп қойғамын. Дене қызған. Қолдағы күрек шахтердің қайласындай. Қара терге малынғанмын. Ақыры, не керек, өлдім талдым дегенде күн батпай үйдің іргесінен тесік, жарық дүниенің саңылауын көрдім. Жұрт көзіне түспей-ақ қояйын, ымырт жабылсын деп отырдым. Терімді бастым. Тескен үңгірге тепкішек салып сыртқа шықтым. Үйдің есігін тартсам – қара құлып.

Қараңғыда алып-ұшып үлкен жолға қарай бездім. Ендігі арман – кешікпей қалаға жету. «Не боп жатыр

екен онда?». Соны ойға алып, бір сәт елестетудің өзі – сұмдық ақырет? Мана ғой, қайтсе де далаға шығу өлермендігімен ештеңе еске алғам жоқ. Қазір, міне, қос өкпем қолымда – пора-порам шығып жүгіріп келемін. Жүгіріп келе жатып менің кесірімнен күйіп жатқан жан азаптарыңды, қайғы жұтып, у ішкен халдеріңді елестетем. ЗАГС. Қызды үйден алып шығу салтанаты, қаланың қасиетті орындарын сайрандау... Ал тойды айтсаңызшы, ол қандай күйде?!

Үлкен жолға шықтым. Машина күтпекпін. Бүгін сенбі. Ағылып жатқан әдеттегі транспорт жоқ. Шаруашылықтар мен қоғамдық ұйымдардың көліктерін тізгіндеп тастайтын күн. Үлкен жолда жарық жоқ, тас қараңғы. Анда-санда қара түнді тіліп машина сәулесі көрінеді де, қол көтергеніңе қарамай, қасыңнан құйындатып өте шығады. Жеке меншік «Жигулилер». Иттердің жүргіші-ай!.. Бірі тоқтамайды. Енді еш алаңсыз жаяу тарттым. Күні бойы жер қазып кұр сүлдері қалған адамның жүрісі өне ме... Әйтеуір қыбырлап жылжи бердім... Сөйтіп ертеңнен аш құрсақ жадап-жүдеп, азып-тозып өз тойыма өзім зорға жеттім-ау!..

Алдымнан шыққан қайын атам Асылхан болды. Қайын атам деймін-ау, шын әкем деуім керек қой!..

30 май, жексенбі. Күнделікті күнде жазуды азайттым. Уақыт жоқ. Және бәрін жиып қойып, қолыңа қалам алып отыра қалып сырғытатындай жаныңды толқытар қаныңды қыздырар жаңалық көп емес, шамалы. Әрине, сарқылған жоқ. Адам ойы ешқашан сарқылмақ емес. Әр күн сайын тіршіліктің алыс-жұлыс қызығын, қызық әрекетінде жүргенде адам басынан неше алуан қымқиғаш сезім өтеді ғой. Қуанасың, ренжисің. Күлесің, құрысасың. Жақсыны көріп шаттанасың, өмірге күштарлығың артады. Пендешілікке, екіжүзділікке жолығасың. Ондайда ызаң кеп, әлденеге қатайып ширығасың. Адам өмірі күнделікті түсірер осындай шым-шыты-

рық шиеленіс, қым-қиғаш күрестен тұрса, ол тіпті де аз әңгіме емес. Тек уақыт жоқ деп, бар кінәні уақытқа жабамыз. Жоқ, олай емес, алдымен қолға алған шаруаға құлық болсын деңіз.

Әркім өз жан-күйінің барлаушысы ғой. Сезесің. Түсінесің. Байқайсың. Күресу керек. Енді сол күресуге келгенде өзіңді-өзің аяйсың. Енжарлық, немкеттілік үстемдік құрады. Оның арғы жағы басқаның қайғысына бас ауыртпау, жан ашымаушылық... Жай ғана мысал: әкемнің төсек тартып әлсіреп жатқанына айдан асты. Бұрын өмірінде бір күн басы ауырмаған адам. Енді неге ауырады, қалай ауырады, қазіргі хал-күйі – шұбап барып жатқан ағайындар аз. Шұбасын демейміз. Бірақ «Арма деген – әлге қуат», бір айда бір сағат уақыт табуға болады емес пе?! Жүгіріп жатқан – үй іші біздер, сосын жақын достары ғана. Бүгін де жанында көп отырып көңілін аулап қайттық. Басын көтеріп сәл ғана отыра алады: тәй-тәй басқан балаша жайлап жүреді. Соған мәз. «Бір ажалдан қалған шығармын. Енді тәңір жазса, тез сауығамын деп өзін жұбатады, жігерлендіреді. Ауруға қарсы жігерленген жақсы. Ауруға берілмеген абзал. Әкем мұны жақсы біледі. Мен тек сол кісінің сөзін қайталап отырмын. Қайсарлығына қызығамын: Қашан да өр. Уайым, қайғыға берілген кезін көргем жоқ. Кешегі біздің үйлену тойымыздан кейін ауруханаға түскенде өліп кетеді-ау деп ойлап ем. Әзір, шүкір, аман. Бір үлкен соққыны көтерді. Ақыры қайырлы болар. Сауығып бұрынғы қалпына келер. Көзінен күлімдеген нұрдың ұшқыны қайыра шашыла бастады. Мейірімді қой көздері қандай әдемі, жылы ұшырайды. Өмірінде бір жанды жамандап, сыртынан ғайбат сөз айтып көрген емес. Жұртты жақын, алыс деп талғамай сүйе білетін. Дастарқан үстіндегі әңгімеде кейбір туыстар жайлы: «Қойшы соны, күпілдейтін өсегі бар, пасық адам» деп қалсаң, «Адам туралы үзілді-кесілді үкім шығармау

керек; жауыздың өзінде де бір жақсылық болуы ләзім» дейтін. Сөйтіп ауруханада тәуір боп, бері қарай бастаған сергек бір күнінде көкеме сұрақ қойдым: «Өкпелемейсің бе, көке! Бір нәрсе сұрасам», — дедім. «Сұра, жаным, сұрай ғой. Неге өкпелейін, білмей жатып!». — «Сосын өкпелеп қалмасаң?.. Онда жарайды, кейін сұрармын». — «Жоқ, сұрай бер, балам!». — «Сіз осы Байдостың әкесін бір жерде ренжіттіңіз бе, есіңізге түсіріңізші?.. Ол кісінің өз қызығына, өз баласына тасбауырлық қылық көрсететіндей не ғаламат болды сонша? Сіздің мынау ауыр халге түсуіңіз де сол адамның кесірлігінен...». — Жә, балам, сабыр, — деді әкем тыныс-демін ауыр алып. Мен өткенге ыза боламын деп көкемнің сырқатын ұмытып барады екем. Тез тыйылдым. — Адам үшін алдымен сабыр қажет. Ашу-ызаға берілме, ондай пәледен аулақ жүр. «Ашу — дұшпан, ақыл — дос, ақылыңа ақыл қос» деген бұрынғы ата-бабаларымыз... Назарқұл құданы айттың ғой, жаңа. Оны неғыласың, қарағым. Қателескен шығар, адасқан шығар. Сол әрекетінен ел бетіне тура қарай алар дейсің бе! Біз көргендей егжей-тегжейлі болмаса да ел оның сұмырайлығын білген болар. Қыңырлар сөйтіп түзеледі... Ал мен Назарқұл ертоқымын мойнына алып тулайтындай, безінетіндей ештеңе дей қойғам жоқ. Бар айтқаным аттандырғалы далаға шыққанымызда оңашалап: «Назеке-құда, қазір заман басқа ғой, қазақтың ескі салтын қайтеміз, екі баламыздың бақытты болуына қарай әрекет жасайықта. Мамандықты да салыстырмай-ақ қоялық!» дегем. Арнамысқа тиетін бөтендей бір сөз болған жоқ. Жетіскен жоқ сол мінезден! Бармағын тістеп, ертең-ақ айыбын мойындап алдымызға келер. Адам қателессе, қатесін жете түсінсе, кешірген жақсы, балам!.. Осыны есіңде сақта!

Көздері күлімдеп арқамнан қақты. Сұрағыңа толық жауап бердім ғой, дегендей бейілденді. Нашар, сасық

ойларды айналасынан серпіп тастады. Мен қарапайым әкемнің ақылына таңғалдым. Міне, бізге осындай кеңдік, кешірімділік жағы жетіспейді. Кешкілік әкемнен арадағы әңгіменің түйінін Байдосқа айтып бердім. Ол біртүрлі қатты қуанып елжіреген сезімге бөленді.

18 июнь, жұма. Жас жұбайлар атанып, семья құрғанымызға да – ай жарым. Қазақта оны: «Отыз күн ойын, қырық күн тойы» дейді. Орыс халқында бұл уақыт – махаббаттың бал айы. Жазғытұрым келетін тырналар тізбегіндей құрулап ұшар қызықты ойынсауық үзілмеуі тиіс. Арасында оқу да керек. Жоқ, негізгі ниет институтты ойдағыдай бітіру ғой. Диплом жазуға міндеттіміз. Сүйкей салу емес, бір саладан тереңдеп талдап, ғылыми түйін жасау қажет. Талап сондай. Тілек те соның төңірегінде. Сондықтан оқу арасында думанды өмір кешсек дейміз. Оған кейде тіршіліктің тәттілігі тізгін бермей, тамаша қызықтар көбейіп, басты парызымызға уақыт жетпей жатады. «Студенттің бір күні жетпейді» деген мәтел содан. Жасыратыны жоқ, әсіресе институт бітіретін жылы білім шыңдауға мүрсат болмай кетеді екен. Көпшілік студенттер солай.

Міне, тұрмыс құрған бір жарым ай ішінде қыдырымпаз құрбыларымыздың құттықтауларынан жалығып қашуға айналдық. Әуелде бәрі орынды, жөн секілденді. Бейне дәстүр жаңалығындай қызық көрінген. Құшақ-құшақ гүл, ән айтып, би билеу!.. Ғажап сияқты. Бірақ аяқ жағы ішіп, мас болу, пәтуасыз бос сөздер.. Сайып келгенде, бұл әулекілік екен; алтын уақытты аямай табанмен таптау екен. Ал уақытты рәсуа қылудың жазасы кейін болмақ.

...Қоңырау сылдырлады. Есіктің қоңырауы. Байдос диплом жұмысын қарап отырған. Жүгіріп барып есікті мен аштым. Үміт пен Серік, Айгүл мен Болат және Сәуле. Сыралғы ең жақын достарымыз. Той өткелі әні келеміз, міне келеміз деп қолдары тимей жүрген.

Бәлкім, әзірше мазаламайық деген болар... Қолдарында гүл шоқтары. Құшақтасып, көптен көрмегендей сүйісіп, жаласып жатырмыз:

– Апа, Байдос, қараңдаршы, кімдердің келгенін!.. Молодцы, друзья, просто молодцы! Төрлеңдер, жоғары шығыңдар!

– О-һо, іздегенге – сұраған! Шақырып келтіре алмай қойдық қой сендерді. – Байдос та мәз. Жыл көрмеген достарын сағынғандай. – Ал енді ақ түйенің қарыны жарылды дей беріңіз. Апа-ау, апа, солай ма, сіз қалай ойлайсыз?

– Мен қалай ойлаушы ем, қарақтарым, сендер қалай ойласандар, мен де солай ойлаймын. Жайғасып отыра беріңдер, айналайындар, мен шай қойып, қазанға ет сала берейін. Бізді көріп апам да құстай ұшып жүр.

– Тамаққа әуре болмаңыз, апа – деді Серік сөзге араласып. – Біз жай келіп, жас жұбайлардың жағдайын біліп, сіздің қолыңызды ала кетейік деп кірдік. Осы тобымызбен ағаға барып, көңіл сұрап шықтық. Сөйтіп қос қоянды бірдей көздеген сонарлы сапарымыз, бұл апа!..

– Ә-ә! Солай ма? Көп жасаңдар, қарақтарым. Қалай екен өзі, жақсы ма? – Ас үйге бара жатқан бағытынан оралып, диванның шетіне кеп отыра қалды. Апам менің әзілдейтін әдетімді ұмытып кеткен. Алаңсыз, жайбарақат. Өзінің түсте барып, тамақ апарып келгенінде жұмысы жоқ. Серіктерді сұхбат құруын тосып отыр.

– Байқаған шығарсыңдар, – дедім қыздар мен жігіттерге қарап. – Апамның шалына деген махаббаты қалай, әлі жалындап тұрған жоқ па?

Қапелімде ойында түк жоқ, мұндай сөзді күтпеген кісі не істерін білмей қаупалақтап қалды. Орнынан күлімдеп тұрып:

– Кенже бала болған соң – ерке, менімен өстіп әзіл-

дей береді, — деп ас үйге қарай аяңдады. — Иә, күлсеңдер кәріге күлесіңдер!..

— Апа, — деді Болат айқайлап. Үндемей қалуға ұялған болуы керек. Ағатайымның денсаулығы өте жақсы екен. Кешікпей жазылып шығып, бәрімізді қуантады.

— Аузыңа — май, қалқам! Бақытты болыңдар!

Біз, міне, өз махаббатымызды тапқан үш қосақ отырмыз. Қатарларымыздың алды болмасақ та (мүмкін алды шығармыз), ақыры емеспіз. Көз майын тауысып оқып, аз күнде қолға диплом алуға таяп тұрмыз. Бақытты алыстан, аспаннан іздеген жоқпыз; күнделікті қарапайым ортамызда-ақ жүрген екен. Соны уақытында байқадық, жүрекпен таразыладық. Жар таңдау, әрине оңай емес. Бірақ бір жаман нәрсе, курста, не группада қоян-қолтық қатар лекция тыңдап, қатар емтихан тапсырып жүріп, неше жыл нан, суды бірге жеп, бірге ішсе де, қолдағы алтынға мән бермейтін қыздар мен жігіттер бар. Олар көп жағдайда қияли бақыт, қияли махаббатпен жүретін сияқты. Әрине, жүректерді арнайы нұсқау беріп жалғай алмайсың. Оның өз рецепті, өз емі болады. Адам жанының қыры-сырын ада-күде тану қиын ғой. Әркім өзінше бір әлем. Мысалға, мына арамызда отырған Сәуле құрбымыз. Сұлу десең — сұлу, әдемі десең — әдемі. Сәл жеңілтек мінезі болмаса, ақылсыз, парасаты жоқ дей алмайсың. Кейде тым тәкаппар.

Өзіне ол да жарасады. Жігіт көзін үйіріп-ақ әкетеді. Тәп-тәуір сырласып, қыдырыстап, жүреді-жүреді де, бір күні тайқып шыға келеді. Кім білген, құрбымыз тым міншіл-ау, сыншыл-ау дейміз. Сәуленің бір жақсы мінезі өзі жайлы жұрт пікірін естігенді жақсы көреді. Міне, соны манадан бері шай үстінде ортаға алып ойнап-күліп отырмыз.

— Иә, расында, — деді Болат күліп. — Сәуле десе сәуле ғой, шіркін! Маңдайы жарқыраған бір жігіт жолығар ертең-ақ... Қайда жүр сол...

— Лә-лә-лә! Рақмет, Болат, комплиментіңе! Өздерің ақ махаббаттарыңды тауып алған соң, жұртты осылай мазақ етесіңдер. — Теріс қарап бұртиып өкпелеп қалды. Сонсоң ұзамай бұлттан шыққан күндей күлімдеп, күліп жіберді. — Жарайды, алдымен сендер бақытты болындаршы, біз бір бұйырғанын көре жатармыз...

— Қойшы, сен, Сәуле, — деп тұйық мінез Айгүл араласты әңгімеге. — Ен таққан жігітің бар ма, былай, біздей достарыңа шыныңды айтсайшы?! Қашанғы жүре бересің. Диплом алғанша, тойыңды тойлап кетейік. Бұйырған деген сөзді өз басым қаламаймын.

— Айгүл дұрыс айтады, — деп оның ойын Серік қостады. — Бұйрық деп, бойжеткен қыз сүймеген адамына шыға салуға болмайды. Әркім өз махаббаты, өз бақыты үшін күресуі керек.

— Сонда да тағдырдан асып кете алмайсың. «Бұйырған — кетпейді, жүгірген — жетпейді» деген бар...

— Не десек екен?— Манадан үндемей отырған Байдосқа да тіл бітті. — Сәуле, бұл сөзіңді жүрек шайлығып, махаббатқа түңілгендік десек пе екен, жоқ әлде тоғышарлық десек пе екен? — Бәрің ортаға алып, мені ашуландырғалы отырсыңдар ғой? Жоқ мен бүгін ашуланбаймын. Ренжімеймін де. Осыңдай достар талқысын көптен бері сағынып жүр ем: ал, айтыңдар, көңілдегілеріңдегіні түгел сарқыңдар! Мен соңыңда бірақ жауап беремін. — Сәуле айнала баршамызды тегіс шолып қарап шықты. Мұндай уәж күтпеген біз кенет абыржып, дағдарып қалдық. Арамызда көзі алақандай болған әсіресе, Байдос. Ойыннан, кейде байқамаса, отшығып кетпейтін бе еді.

— Жә, көп отырдық, кеш боп барады. Кейін жалғастырайық... Бүгінге осы да жарар, — деді иіні жұмсақ Серік әлденеден қаймыққандай.

— Жоқ, қашпайық енді... Бастаған нәрсені аяқсыз тастамайық!— Бұл Үміт. Тілінің қышымасы бар: отқа май

құйып тұр. Неге күлгенімізді білмейміз, күні бұрын ойласқандай түгел шу етіп күлдік. Сәуле де қосылды. Достар арасындағы ақ жарқын, ашық сырды жібек жел желпігендей. Сөйтіп сыршыл да көңілді күлкі басылған кезде Сәуле:

– Жарайды, онда, – деді байыпты қалыпқа түсіп. – Мен жайында одан әрі тереңдегілерің келмейді екен. Байқаусызда жан жарасын ашып аламыз ба деп, қорқасыңдар ғой. Қорықпай айта беріңдер десем де – әлденеге күмілжіп қалдыңдар. Ай, достар-ай, достар-ай! Өздерің мейлінше шыншыл болмай тұрып, ақиқатты ашық айтпай тұрып, екінші біреудің ішек-қатпарын көрсеткенін жаратасыңдар...

Біз бұрын-соңды бұлай сөйлемейтін Сәулені бүгін көріп, есіміз шығып таңырқап отырмыз. Әрі-беріден соң, енді қай қырынан келуді білмей мінгірлей бастадық.

– Сәуле, Сәуле! Сен қатты кетпе? Біз әншейін, қарап отырғанша, қалжыңдап былай..

– Жоқ, жолдастар, не керек, саспай-ақ.

Айтылған сөз – атылған оқ кейін қайтарып ала алмайсың. Күнде сырласып, пікір таластырып жатқан біздер жоқ, бір кешке шыдайық. Шымылдықтырың желбірей тұрсын! Асықпай, мені тыңдаңдар? Сұраймын.. Өтінемін..

Диспутқа түскендей тамағын кенеп, бір мәрте жеткірініп алды.

– Сендер ғой Сәуле жеңілтек, шошақай қыз деп ойлайсыңдар. «Жігіттермен жүргіш, күнде – бір жігіт. Жоқ күнде бір жігіт болмаса да әртүрлі жігіт. Бірер ай танысып жүреді де, сосын сынаптай сырғып кете барады. Неге олай? Жігіттер жаман ба, әлде біздің құрбыларымыз ба?» – деп. Ол ойларың дұрыс, орынды. Мен сендерді солай ойлады деп ешқашанда жазғырмаймын. Праволарың бар. Өйткені заманы – бір, тілеуі – бір жастармыз, одан қалса достармыз. Иә, мен томырықтар сортынан

емеспін. Жігіттер жанай келгенде бүріспеймін. Ашық жүзбен қымсынбай қараймын. Қымсынатын кемістігім жоқ. Қызға қысылған, қызарған жарасады дейді. Жоқ, ұялатын жерде ұяламыз, қызаратын жерде қызарамыз. Әр нәрсенің өз орны бар. Қазақтар: «Әйел жолы — жіңішке» деп әйел балаларын қорғаншақ, жасқаншақ қып өсірген. Оның сарқыншағы әлі де бар. Майдан қыл суырғандай инабаттық, биязылық қыз атаулының құны. Ол өте-мөте орынды тәрбие. Бірақ жіңішке деп аяқ-қолын буын тастап тұқырту — қате. Менің принципім — адам өзін-өзі тұқырта бермеуі керек: көңілді, күндей жайнап жүруі керек. Сонсоң мен еркіндікті, ақ жарқын ашық жүзді болуды қалаймын. Еркіндікті ерсілікпен шатастырмаған жөн. Мен де өзіндей адаммын деп талай қиын өткелдерден өткен үлкен кісілерді елемей, сыйламай тасыраңдап, не жақтырмай тас беттеніп қалатын құрбы-құрдастарымыз бар. Олар өз правосын ғана біледі, өзгенің правосында шаруасы аз. Менің ашықтығымнан әлгіндейлердің пасықтығы жаман-ау деймін. Иә, маған талай жігіт сөз айтты. Ғашықтығын сездіріп жүректерін ұсынды... Мен де олардың адамгершілігіне, ой-парасаттарына үңілдім. Кездесеміз, сөйлесеміз, сырласамыз. Сонда менің байқайтыным — оларды өзіне әуелі тартатын менің сырт сымбатым, кескін-келбетім. Одан мін таба алмайды. Сосын мінезіме үңіледі, одан да мін таба алмайды. Жеңілтек, шошақайлық сырт көзге екенін аңғарады да сабырлы қалпына түседі. Бәрі ойынан шықты. Енді сездірмей менің ата-тегімді, тұқым-тұяғымды зерттей бастайды: Әке-шешем кім? Қандай қызмет жасайды. Туған-туыстарым қанша? Олардың атақ-дәрежесі қандай? Әрине, бас-көз жоқ ақай-тұқай емес, анда-санда, елеусіз сөз арасында. Мен не дейін ондайда? Жалтаң-бұлтаңы жоқ шынымды жайып саламын. Жалғыз кәрі шешем бар. Бір мекеменің түннен таңға дейінгі бастығы

деймін. Түнгі күзетші десең, тіпті шошиды ғой. Содан телміріп сүйдім-күйдім деп келген талай «ғашық» тепеңдеп, теріс айналып кете барады. Ұяты барлары бірден сырғымай, іздерін сипалап, аз-кем уақыттан соң, менің қабағымды байқап жалт береді. Бүгінгі күні, міне, осындай бір «қалыңдық емес, қайын іздеген» серілер шықты. Армандары оңай олжа, зор бақытқа бірден қол арту, жан қинамай, ұялмай әке-шешенің жинаған-тергенінен өмір құру... Осы дұрыс па?

Сәуле сәл кідіріп бағанадан шымырлап шыдамы кеткен шампанды қолына ұстап, немқұрай ғана бір жұтты. Сол кезде Сәуленің сөзіне көңілдері толғандай сүйсініп Болат пен Байдос қатар тіл қатқан еді:

— Ойларың, пікірлерің ұнап барады, Сәулетай! Айта түсші?..

Білем деген адамыңды бір пұт тұз жесең де толық білмейсің деген осы. «Кейде субъективті пікірлерің де сезіліп қалды.

— Тым тереңдей бермесек қайтеді. — Бұл Серіктің сақтығы баяғы.

Сәуле қай жігіттің сөзіне жауап берерін білмей тосылғандай ойға шомып біраз тұрды. Ол бұл кезде өзін құлақ қойып тындап отырған жолдастарының сыншыл сұрақтарына қарамай, манадан бергі ішкі толғанысты пікірлерімен әлек еді. Мына үш жігіт қолпаштағаны ма, жоқ әлде кекесін сөзбұйдалары ма, жүйрік толғауға бөгесін жасады. Мейлі, Сәуле қазір не де болса аянып, аңтарылғанды жөн көрген жоқ.

— Ондайларға... — деді Сәуле қолындағы фужерді үстел үстіне қойып, — ондайларға өзіміз жағдай жақсаймыз. Біздер, замандастары. Киген киімдеріне, жүрген жүрістеріне қызығамыз. Тегі, еліктеп, қостап кететіндеріміз де бар. Әке-шешелері болса-болмаса да, саналы не санасыз түрде сол өзіміздіктерің айтқанын істеп, әлдилейді. Жастарға тізгін беруден гөрі оларды

әлдилеушілер кездесіп қалады. Мен қоғам, еңбек тізгінін айтып тұрмын. Масылдыққа мәңіретпейік ондайларды, деймін. Дүниеқоңыздылыққа үйретпейік жастарды деймін. Балаларының өмір жолын «сызып» беріп, бақыт «мәуесін» қолдарына тізіп беріп, ұрпағымыз өзіміз құсамай еш қиындықсыз өмір сүрсе екен дейтін, ата-аналар жоқ емес. Сондайлардың кейбір сүмелек ұлдары, әлгі «жақсы жердің, дөкейлердің кызын» іздейтін, соңына түсетін. Ал ондай ата-аналардың да өз есебі бар: терезесі тең, керегесі кең орындарды жоспарлайды. Керек болса бәрін қолмен қойғандай етеді. Сәуле ашынған, ызалы көңіл басу үшін бөгелгендей. Пікір де тұжырымдалып келе жатқандай. — Кейінгі кезде арамызда байқала бастаған бұл жексұрын кеселді дәмеленіп, бізді іштен іріткелі жүрген бір қиырдағы шетелдік өсекшілерінің ауыздарын жапсақ дейміз ғой... Бұл менің көктен тапқан жаңалығым емес, жолығып қалып, сезіп, байқап жүрген жайлар... Ойларыңды бір ортаға салшы, деген соң айтқаным. Дәулеті мол, қарағайдай қайысып тұрған туған-туысым жоқ, үстіме киген киімімде де жаңалық жоқ, сұлулығымды ашпайды, сән-сипаты кем. Бүгінде ондай қызға көп жігіт көз қиығын салмайды. Өтірік деңдерші, осыны, қане? Міне, маған бозбалалардың жанасқыштығының да, тұрақтамауының да сыры... Бір бұйырғаны тұрған шығар, тағдырдан асып кете алмайсың деуімнің мәнісі осы. Менің тойыма сөйтіп әзір асықпаңдар, бауырларым!..

— Өте орынды, — деді бұл жолы Болат шындыққа тоқтап. — Заманымызға жараспайтын жағымсыз әдеттерді өте орынды айттың. Өршіп етек алмаса да әредік ұшырасатын жайттар ғой. Бірақ сондайларға өзіміз жол береміз, күресу жағы жартымсыз. Айтамыз да қоямыз. Сөзі жүзінде ғана... Мұны қауым боп қолға алу керек қой...

Біз, Сәулеге, Болатқа біртүрлі бүгін көргендей сүй-

сініп қайта-қайта қарай бердік. Ниет, мақсат, ортақ болғанына қуанып, іштегі кірден тазарғанымызға рақат сезім оянған еді.

Бұл кезде апам буы бұрқыраған үлкен табақ ет алып келген. Біз қол жууға орнымыздан тұрдық. Серік апама жақындап, көкемнің сәлемін айтып жатты...

Жолдастарды күліп-ойнап аттандырып салған соң, біз Байдос екеуміз ертең қорғайтын диплом жұмысымызды қайта қарап, пысықтауға отырдық. Уақыт түнгі бір жарым болатын.

26 июль, дүйсенбі. Жолдама алған жерге жұмысқа орналасатын күн. Институтта үздік оқыған соң әуелгі тандауды өз еркімізге беріп, екеуміз де үлкен қалада қалғанбыз. Мені қалалық сауда басқармасына, ал Байдос – республика сауда министрлігіндегі кадрлар бөлімінің қарамағына қалды. Кешегі диплом алып, оны дүрілдетіп жуып, сонсоң бес жыл оқыған жолдастармен қимас қоштасулар, қалтада – диплом, енді бір жерде бейне алып тұлға боп көк тіреп тұра қалатындай өркешті ойлар, менменшіл сезімдер бәрі артта, бүгін еңбек жолын бастайтын таңды кірпік қақпай атқыздық. Жүрек лүпілдейді, аламан бәйгеге түсетін адамдайсың. Жуынып-шайынып ақ борықтай болдық. Ертеңгі ас та жөндеп ішілген жоқ, батпады. Сөйтіп мұнтаздай боп киініп, значокты тағынып, сыртқа шықтық

Күн қайнап тұр. Тигеннен шекені қыздырады. Көңіліміз хош. Байдос жолда министрлікке қалды да, мен қалалық сауда басқармасына тарттым.

Сағат тоғыз болмай-ақ бастықтың қабылдауына жұрт толып кетіпті. Дефицит товардың кезегіне тұрғандай. Иә, дефицит кісі дефицит товардан кейін бе – кезекке тұрдым. Түске таяу әзер жетіп, алдына барғанда қампайған бастық көкеміз бір ауыз сөйлесіп, ізет, емеурін де жасаған жоқ, шекесінен бір қарады да, жолдамаға бұрыштама соғып басын изеді. Бес жыл

бейнеттеніп алған қызыл дипломға мәу де демеді, сар топан қағазға қол қойып, тұғыжыңдап қала берді.

Кадр бөлімінің бастығы орта жастағы қағілез, ашық жүзді кісі екен. Қолыма ұстап кірген документтерімді алдына жайып сап, әбден үңілді. Дипломды, оның қосымшасын, кадрдың ақпары, паспортты түгел-түгел ыждаһатпен қарап шықты да, мойнын бұрып енді маған көз салды.

– Демеуова Әсем... Асылхановна... – деді өресімді термелеп, әлденені ойына түсіре алмайғандай. – Солай ма қызым?

– Солай, көке, – деп басымды ізетпен идім. Күлімдеп, бетіне қан жүгірді. «Көке» деген сөзді көптен естімеген адам секілденді. Таңғалды. Қарсы үстелде жұмыс істеген боп, біздің барлық қимылымызды, сөзімізді бағып отырған иленгіш ақ дәке көйлегі бар қыз да телміріп көз тастайды. Манадан бері түрегеп тұрған мені үлкен кісі жаңа байқағандай:

– Отыршы, қарағым, – деді орындық ұсынып. – Отыршы? Осы сен көзіме жылы ұшырап бара жатсың, қалқам, әлгі «Айдынкөл» гастрономында товаровед боп істейтін Асылхан Демеуовтың баласы емессің бе? – Мен басымды изеп растадым. – Ілгеріде осы басқармада бірге қызмет жасағамыз. Кристалдай таза адам-тын. Қызын ұзатқанда бір тауқыметтермен инфаркт боп ауруханаға түсіп, кеселге ұшырап қалды деп еді... Қазір қалай екен?..

– Рақмет сізге, ұмытпағаныңызға, жағдай сұрағаныңызға? Бүгін тура үш ай болды жатқанына. Кеселдің басы қайтқан сияқты, әлденіп, тәуір боп келе жатыр, – дедім бір сөзбен.

Сондай ризалық бейілмен маған жаутаң-жаутаң қарап, жылтыр қасқа маңдайындағы бұршақтаған терді сүрте берді. Жаның бір зор мейірім тербегендей.

– Менен сәлем айт, қалқам. Орынбасар деген бір кездегі жолдасыңыз көп-көп сәлем айтып жатыр де.

Иә, ұмытпа, жаным! Ондай адамдардың аман болғаны жақсы! Ал енді қызмет жайы болса, сендей жақсы оқыған балаға қайтсек те табамыз. Әкеңе тартсаң сауда саласына оңды маман келді деп сенеміз. Ондай шындықты жасырмай айтқан жөн... Қалалық жеміс-овощ саудасы дирекциясында бір орын бар, соған жібереміз, — деп шымқай қызыл папкеның ішінен жарты бет қағазды алып, менің аты-жөнімді тасқа басқандай етіп жазды... Сосын жолдаманы қолыма ұстатып, арқамнан қақты.

Алғысымды айтып дәлізге шыққаным сол еді, соңымнан ақ марлевка көйлегі бар әдемі қыз бірге ілесіп келе жатыр екен.

Сізді бір минутке бола ма? — деп жанаса берді. Сүрмелі кірпіктері тікірейіп, көздері мөлдірей түсті. Тоқтадым. «Қандай шаруа?» — Айып ете көрмеңіз, құдай үшін. Мен сөздеріңізді есітіп отырған соң, іштегімді бүккім келмей, бір сырды сізге жеткізсем деп шештім. Егер Орынбасар Мизамович сізге шын жаны ашыса, қалалық базаның қоймашысы ертең-бір күн кетеді. Соның орнына неге сұранбайсыз? Бес айда-ақ байлыққа белшеден батар едіңіз. Бұл ақылымды менің тура түсініңіз... Сіздің пайдаңызды ойлағаннан...

Рақмет, — дедім жалма-жан аузыма сөз түспей. — Рақмет, мен сізді жақсы түсіндім. Реті келгенде мен де пайдалы ақыл айтып көмектесермін, құрбым.

— Жастар бір-бірімізді сүйемесек бола ма?

— Сүйеудің де түр-түрі бар...

Ақыл-кеңесін ала жүгірген қыз тар коридорда қабаттасып жүріп келді де, жоспарлау бөліміне кіріп кетті.

... Қалалық жеміс-овощ сауда дирекциясы шаһардың солтүстік жағындағы ескі, сырты ақталмаған екі қабат үйде екен. Ұзын бойлы, жылы жүзді қырықтағы директор орнынан тұрып ізетпен қарсы алды. Дереу үстелдің бауырындағы түймені басып қалып, секретарь қызды шақырды.

– Мәден Айболович келіп кетсінші, тез.

– Жақсы.

Қосарлы есіктен аюдай қорбаңдаған қызыл шырайлы, сәнді, қошқар тұмсық кісі салмақты жүріспен келіп, директордың әмірін тік тұрып күтті.

– Отырыңыз, отырыңыз, Мәден Айболович. Мына қыз бала, – деп маған қарады. – Басқармадан бізге жіберілген жас маман екен. Документтерін қарап шықтым. Тап-тұйнақтай жақсы. Бір ыңғайлы орын тауып бұйрық берерсіз, іске кіріссін!

– Жарайды, документтерін өзіңіз тексеріп, бізге сеніп тапсырсаңыз... қалғанын өзім нетем ғой, – деп әбес сөзін әдейі түзеткенсіп, жайғастырам ғой, – деді. Бұл ретте миығынан емес, мұртынан күлгендей болды. Намысым келді, бірақ бірден беттен ала кету қиын ғой.

Мәден Айболович қармақты алыстан тастады. Татарша:

– Бек қуаныштымыз, – деп өзінің ыстық кұшақ жаятынына дейін төгіп кеп: – Әрине, бар мәселе алдымен өзіңізге, тек өзіңізге ғана байланысты, – деді. Көзін мөлтілдетіп, әртістей емешегі үзілді. – Біз аянбаймыз, жас маманға бәрін үйретеміз. Көп жастар айтқаныңды аузыңнан қағып алып, лезде дөңгелетіп кетеді. Ондай қыздар... – деп барып, – ондай жастармен істесу рақат қой, – деді. Өтірік жаңылысқаны сезіліп тұр. Үйі ішін, семья жағдайымды сұрады. – Дұрыс екен... Ал енді саудада сыр көп қой, жаным... Теориялық білімің бар, дұрыс. Дипломды бәріміз де алғамыз. Бірақ тірлік пен теория әйел мен еркек секілді емес. Күнделікті тірлік басқашалау... Сауда, өзімізше айтқанда адамзат өңешіндегі өткелдің қақпағы. Сол қақпаны қалай ашамыз, қалай жабамыз – бәрі мына бізге байланысты. Үлкен сыр осында. Сауда мәдениеті деген осы жерден келіп шыққан. Алдымыздан күніне мыңдаған, он мыңдаған адам өтеді. Онда данышпан да,

даңғой да, ұлы да, – әйтеуір неше түрлі адам... Бәріне жағу керек, бәрінің тілін табу керек. Өйткені халықтың тілегін қанағаттандырсақ, еңбек қарқынына үлкен үлес қосамыз.

Ауа тазартқыш-салқындатқышы бар оңаша бөлмеде отырған кердең мінез кісі терезе жаққа қарап сәл бөгелді. Сонсоң, алдында жатқан жолдамаға қарап, негізгі әңгімеге еш қатысы жоқ сөз бастады:

– Иә, Әсем қарындас, Әсем десе Әсем екенсің. Ұнап барасың, минут сайын... Менің ақылымды тыңдасаң, жаман болмайсың, айналайын, Қолыңды – күнге жеткізем демеймін, ал жұлдызға жеткізерім анық. Ол үшін бір жеңнен – қол, бір жағадан – бас шығарарынтымақ болуы тиіс. Мен саған өте жақсы жұмыс бергелі отырмын, сондықтан... арғы жағын тәпіштемесе де айқын. Есті, ақылды бала көрінесің, айтқан сөзді емеуріннен танитын. Байқап отырмын, бағанадан. Тырсетпей тындадың. Жалпы, маған қатты ұнадың, жаным! Дұрыс па! – Шын сұрағандай қадалып қарады.

– Қайдам, ағай, – дедім қызарақтап сасып. Не жауап қайырғанымды білмеймін. Аузыма ойлап отырған сөз түспей:

– Қолдан келгенше, аянбаспыз, – дедім.

– Міне, дұрыс!.. Маған осы сөз керек, осындай уәде керек, – деп жерден жеті қоян тапқандай шаттанып, сыңқылдап күлді. Күлкісі әдемі екен, бір кездерде бұдан да әдемі күлген болуы керек. – Ертеңнен бастап Демеуова Әсем Асылхановна қалалық жеміс-овощ саудасы дирекциясының ревизир бақылаушысы. Бұл жан баласының қолы жетпейтін қызмет!.. Диплом жұмысының тақырыбында зерттеген мәселең екен. Біраз мәселе таныс болуға керек. Енді практика жүзінде көресің, Әсемжан!

– Бірден қалай, қиын боп жүрмесе? – деп шынына көштім.

– Жоқ, Әсем, қарындас, істі тура сол қиыннан бастаған жөн. Үйретеміз, Бәріміз де әуелде осылай сен құсап тартынғамыз. Бұл – шаруаның ұңғыл-шұңғылын тез біліп, тез араласып істескенге жақсы. Ничево, саспа! Жастарға үнемі сенім білдіруіміз керек. Міне, солай, ертең тоғыздан қызметке келіңіз.

Алғыс, рақметімді айтып, сыпайылық көрсетіп шығып кеттім. Мәден Айболович қандай адам? Бірден түсіну мүмкін бе. Тек бір ғана аңғарғаным – сөздерінде сыр көп.

Жолай ауруханаға соғып, әкеме көрген-білгенімді түгел айтып ем, ол бетімнен сүйіп:

– Әр затқа сын көзбен қарағаның жақсы, балам, – деді. Шешемнің қуанышында шек болған жоқ. Мені бір министр қойғандай айналып-толғана берді.

Байдос та қолымды алып, құшақтап құттықтады. Бірақ жүзінен әлдеқандай қызғаныш сезілгендей. Өзін сол министрлікке қалдырыпты. Мен оны бетінен сүйіп құттықтадым.

10 августь, сейсенбі. Алғаш еңбек жолының екі аптасы артта қалды. Бірінші күні бөлімдердегі қызметкерлермен Мәден Айболовичтің өзі ертіп жүріп таныстырды. Көпшілігі әйелдер екен (қазір кеңсе қызметін де әйелдер «билеп» алған ғой). Біреулері сыпайы жымып, біреулері таңдану, жатырқауын жасырмай қарасып қалып жатты. Мені үлкен көше жақтағы жоспарлау бөліміндегі бір үстелге отырғызды. Төбесі биік, ескі қарағай үйдің бөлмесі. Қара көлеңкелеу. Іші біршама салқын. Еденнен аздап сыз иісі сезілді. Бұрыштар мен терезелер алдына қойылған үстелдерде қағаздарына шұқшиып, есептеу машиналарын түрткілеп отырған қызметкерлер. Біреумен біреудің жұмысы жоқтай. Төрде – бөлімнің бастығы. Ауыр денелі қартаң әйел. Тиесілі үстеліме жайғасып, бұрынғы іс қағаздарымен таныса бастағанда, телефон сылдырлап қоя берді. Бастық әйел:

— Алло, алло, — деп, тыңдап болып: — Демеуова деген сіз бе? Телефонға шақырады, — деді онша қаламаған салқын үнмен. Келмей, таныспай жатып артынан қоңыраулатып жүрген қандай жан деу керек. Трубканы алдым. Қыз даусы: — Бұл мен, басқармадан. Орекең ағайдың қасында отыратын инспектор. Жағдайыңыз қалай, жақсы орналастыңыз ба? Мәден Айболович өліпталып құшағын жайып қарсы алды ма? Иә-иә, абайлаңыз, ол кісі ертең-ақ жүрегін ұсынады. Сақ болыңыз! Сау болыңыз! — Телефондағы дауыс бөгелді де, тілдесу сонымен тыйылды. Бөлім бастығына рақметімді айтып, орныма жайғасып, қағаздарымды аударыстырамын. Бірақ ойыма әлгі қыздың сөзі. Неғылған жан? Сәлемнің сыры неде? Сақтандыру ма, әлде арандату ма? Бәлкім, барып ол қыздың өзімен оңаша сөйлесу керек шығар. Әйтсе де сол қажет пе? Жоқ, қажет емес, басқа салғанды жұмыс барысында жол-жөнекей көре жатармыз.

Жұмбақ жайлар көп ұзамай көлбеңдеп көзге көріне бастады. Бір жылдың архивіне түскен кемшілік-олқылықтардың акті, шешім, кесім, бұйрықтармен танысып шығамын деген екі-үш күннің ішінде Мәден Айболович алдына жүз шақыртып, жаныма жүз келді. Тіпті ұят. Жоқтан өзгені сылтау ғып жүздесу. Әуелде мән бергем жоқ. Кабинеттегі қызметкерлер Мәден Айболович кірген-шыққан сайын көз астымен қарап, әр қимылды аңдып, жымыңдаса бастаған. Оның ештеңемен жұмысы жоқ, ештеңеге мән бермейді.

— Әсем Асылхановна, осы бір бақылаудың сыр-сипатына зер салыңыз! Керек болады, — деп жанымда қағазға үңілген боп біраз сипақтап тұрады. Сонсоң өзіне кетіп, жарты сағат өтпей болмашы желеумен шақыртады. Тегі, бір аптада-ақ мезі етіп, зықым шықты. Зорға шыдап жүрмін. Түсінбеймін, бұл адамға не керек? Бұл қандай тәртіп, қандай әдіс? Мұның менен басқа жұмысы жоқ па? Не істеу керек? Директорға барып,

мән-жайды түсіндіріп айтсам қайтеді? Басым қатты. Үйге де, Байдосқа да білдіре қойғам жоқ. Не керек әзір дедім, көрген білгенімнің бәрін айта беріп. Олардың сау бастарына сақина салып неғыламын...

Екінші аптада көкөніс, жемістер сақтайтын қоймалар мен сауда нүктелерін аралап, олардың бастықтарымен, сатушыларымен таныстық, әңгімелестік. Мәден Айболович оларды маған мақтап, мені оларға дәріптеп шыж көбелек боп жүр. Не үшін? – қапелімде түсіну қиын. Мүмкін сауда мәдениеті, сауда кәсібі адамдарға елпідеп, жалпылдап тұруды – жағымды, жұғымды болуды үйрететін шығар. Әр мамандықтың өз мінезі бар емес пе!.. Салғаннан қырсығын аңғару оңай емес.

Август айы – жеміс пен көкөністің көл-дария боп тасылып-төгіліп жиналатын кезі. Қарбалас науқан. Қаланың маңындағы колхоз, совхоздардан мықшыңдап келіп жатқан жүк машиналары. Қамбаларда да, магазиндерде де қызыл май боп еңбек еткен адамдарды көресің. Қайнаған күн астында жүріп жинаған байлықты рәсуә етпей халыққа тарату қажет. Шіркін, шашылып-төгіліп жатқан помидор, қияр, капуста, сәбіз көзге түседі. Бұл қалай?.. Обалын кім көтереді? Менің тың көзбен көп былықты байқап жүргенімді бастық та сезеді.

– Мәден Айболович, мынау іріп-шіріп жатқан тонна-тонна көкөніс үшін кім жауап береді? – деймін ішкі ыза-күйінішті ұстай алмай.

– Дұрыс сұрақ, өте дұрыс сұрақ! Ондайды байқағаның тіпті орынды! Алдымен таза қабылдап алған товарды ірітпей-шірітпей реализовать ету біздің міндетіміз. Оның бер жағында тез бұзылатын тағам, соның ішінде жеміс, көкөніске қойылатын белгілі дәрежеде скидка бар ғой... Шіру жағдайы ескеріледі ғой...

– Оны білем, – деп сөзін бөлдім. – Мынау жұрттың қолына жетпей, түгел шірігелі тұрған байлықты скидкаңыз жаба қояр ма екен?

– Қайдам, Әсем, бұл арасын кесіп-пішу қиын... Мәселе покупательдерге байланысты. Олар зор тәбетпен қомағайланып, тез арада талап әкетсе, біз қайтсең де аласың, деп ешкімді зорлай алмаймыз ғой...

– Сіз... сіз бесіктегі бала білетін қағиданы айтады екенсіз, – деп бірінші рет өзімнің келіспейтіндігімді сездірдім. Сөзімді жақтырған жоқ, түксиіп бір қарады да, үндемеді. – Мәселені бұлай қалдыруға болмайды.

– Сонда не істеу керек дейсіз, Әсем қарындас?

– Әзірге қандай әрекет жасау қажеттігін ойға алғам жоқ. Менің байқағаным – қолға берген байлықтың қор боп бара жатқаны: халыққа жетпейді, мемлекетке қыпқызыл зиян. Оперативтілік аз ба деп ойлаймын. Мәселен, Мәден Айболович, сіздер бұл істе тәжірбиелеріңіз көп, бұрынғы жылдарда да болып келген жағдай ма бұл, жоқ әлде биылғы ғана ерекшелік пе? – деп бар шыныммен сұрақ қойып, әлпетіне қадала қарап қалдым. Өзі сары адам, бетіне тез қан ойнайды.

– Биылғы ерекшелік қой... – деді екі ұштылау, сүйей салды. Өтірік айтты. Сосын жалтарды. – Әсем Асылхановна, расында өте қолайсыз көріністерге тап болдық. Бүгінгі жорығымыз қандай жақсы... Ойымызды жинақтап, директорға, басқармаға, тиісті орындарға мәселе қойып, дабыл көтерейік... Қалай қарайсың?..

Мен үндегем жоқ, иығымды жай ғана қиқаң еткіздім. Сонсоң каладағы барлық дислокацияны аралап, тексеріп шығайық деген ұсынысымды күп көргендей сыңай берді де, «әуелі, түстеніп алайық, тексеру қашпас» деді. Шағындау банкет залындағы шеткері үстелге дастарқан жасатып қойған екен. Дастарқанды жайнатыпты: жылы-жұмсақ дәмдінің бәрі бар. Қазақтың қазы, қарта, шұжығы, кара, қызыл уылдырық, теңіз жәндігіне дейін алыныпты. Үстел үсті майысып тұр дейтіндей. Екі адам емес, он шақты кісінің асы. Шампан, коньяк, арақ... Мәден Айболович асықтай жеңіл иіріліп қызмет етті.

Неден бастаймыз, немен жалғастырамыз деген жоқ, кәнігі қасапшыдай әбден үйренген кәсібі болу керек, дөңгелетіп ала жөнелді. Өзі де қарпып жеп, маған да еріксіз алғызып, әп-сәтте ыдыстар айнадай қалпына келіп жатты. Сонша сұғынған жоқ, сыпайы, әдемі-ақ жеп отырған секілді. Бірақ тістері комбайн шалғысындай ма, лезде орып жібергенін байқай алмайсың. Мұндай сұлу жегішті бірінші көруім. Арасында: «қайсысын қалайсыз» деген жоқ, маған коньяк құйып, менің жаңа қызметім, денсаулығым, бақытым үшін тост көтерді. Бүйірлі рюмкені бұйым ғұрлы көрмей сілтеп жіберді. Шыбын қонғандай әсер білінбеді жүзінен. Ішіне ел қонды-ау деймін, енді менімен айналысты. «Бір-екі рюмка коньяк ештеңе етпейд» деп жата-жабысты. «Түстің кезі, жұмыс уақыты, әлі аралайтын объектілер бар» деген себеп-сылтауларға құлақ асатын емес. «Осыдан бір рюмка коньяк ішпесеңіз, мен турасында сұмдық жаман ойда болғаныңыз» деді. «Мені кісі қатарына санамағаныңыз» деді. Өлердегі сөзін айтып жалынды. Бір кезде сұрланып, қызарды, ісінді. «Қой, құрысын! Мынаның сұрқы жаман, буынып өліп қалар!». Іштім. «Бір жұтым коньякте тұрған не бар!». Мәден Айболовичтің бет-әлпетіне өң кіріп, әйелі ұл туғандай мәз болды. Миығынан күліп, кеудесін керіп, денесін жинақтады.

– Иә, рақмет, Әсем қарындас! – деді елжіреп. – Сөзімді жерге тастамағаныңа мың алғыс! Осы күні адамдар бір-бірін қадірлеуден қалып барады ғой. Бәрі – кер-а-мат, бәрі құ-дай!.. Бірауыз сөзге келмей жағадан ап айқаса кетеді. Кісі боп жаратылған соң сыр, наз, әзіл деген шіркіндер іштей бір тістесіп, байқасып, қасынысып қалмаушы ма еді.. Ата-бабамыздың сол қасиетінен ада-күде айырылып барамыз ғой, – деп бір ойда жоқта сыр бастады. «Бұл философияның астары не болды екен?». Әрине, дәл қазір, бұл жерде пәлсәпа айтып жатуға уақыт аз. Сонда да... бірауыз! Мынаған

қараңызшы: қызмет, қызмет... жұмыс, жұмыс деп күндіз-түні шапқылап жүргеніміз... Сөйтіп, ала құйын боп, қос өкпесі қолында, саржеліске түскен бейшара басқа біреуді қойып, өз жаныңа үңілуге мұршасы келер ме екен?.. Сол аянышты!..

— Сонда, сіздіңше, қалай етпек керек? — деп бұйірден әңгімеге киліуге тура келді. Мұндай сауалды күтпеген ол қапелімде аузына сөз түспей, бөгелді де:

— Білмеймін, білмеймін, — деді. — Әр жағын ойлап көрген жоқпын. Бізде саяси тәрбие жұмысы әлі де болса әлсіз. Адамдардың жай күйіне үңілмейміз. Сөзіміз бен ісіміз үйлесе бермейді бар уақытта...

Маған мынау біртүрлі қызық адам көрінді.

— Кешіріңіз, Мәден Айболович, сөзіңізді бөлгеніме, — дедім.

— Артық болса айыпқа бұйырмаңыз? Сіз осы, бір жерлерден оқып алған жайларды қайталап отырған жоқсыз ба? «Сіздің тәрбие жұмысында неңіз бар? Оңай айтыла салған сөзден сескенуші ем. Бос жылтырақсыз бе деп қаламын. Иә, иә...».

— Ол қатты өкпелеп, баладай тұнжырап отырып қалды. Жалған сияқты. Бірақ сыр бергем жоқ, аңысын аңдиын дедім.

— Міне, көрдіңіз ғой, қарындасым, — деді ол бір қилы мұңайып. — Адамдар қазір бірін-бірі түсінуге тырыспайды, бірауыз сөзге бармай жатып, жағадан ала етеді деп, жаңа ғана айтып ем. Соның бір мысалы, міне... осы екеуміз...

Ол уәжден қайтсе де ұтпақ, бірақ мен оңай берілгім келмейді:

— Жоқ, Мәден Айболович, олай демеңіз, сыр бастаған өзіңіз... Сырттай сынағыштарды жаным жек көреді... Мен әзірге тындаушыңыз ғанамын...

— Дауласуым, жауласуым кейін деңіз...

— О, сіз «өнерлі» ғана емес, өкпешіл де екенсіз ғой!..

Бастық ағай ынта-шынымен қарқылдап күлді. Зор денесі жел қозғаған тал басындай солқылдады.

— Жарайды, Әсемжан, қаласаң, ол әңгіменің жалғасы бар дейік. Кейін ораламыз.

— Әрқайсымыз сөзден гөрі күніне бір жақсылық іс тындырсақ..

Орнымыздан тұрдық. Бастық әлдеқандай қысталаң, тығыз шаруасын еске түсіріп, кеңсеге кететін болды. Мен магазиндерді жеке өзім аралап, істің барысының ұңғыл-шұңғылын зерттеуге бет алдым. Жаяу-жалпы, автобустан автобусқа мініп жүріп, күн ыстыққа өкпені күйдіргенде не бары алты магазиннің жағдайын анықтадым. Қаланың шет жақтарында орналасқандары. Үйіліп, тау-тау боп жатқан көкөніс түрлері көп. Әсіресе помидор, қияр, картоп. Моншаның буындай қайнаған қапырықта помидор, капуста шыдар емес. Жаңа сарғайып, көкшіл кезінде үзілген дүниелік әжетке жарамай іріп-шіріп бара жатыр. Обал. «Қайран, нәпақа, ризық босқа езіліп бара жатыр», «Осыны елге таратудың бір оңай жолын неге ойластырмасқа!», «Жақсысын алдымен өздері пайдаланады». Магазин аралап жүріп, халықты тыңдасаң, өзара әңгімелесіп тұрып, осылай дейді тәртіпсіздікке наразы боп. Бұл сөздер менің жаныма шаншудай қадалады. Бірақ көпшілікпен бірден тілдесіп анықтауға батылым бармады. Ұялдым. «Ревизор-бақылаушы болсаң тіпті жақсы, міне, осындай-осындай сорақылар бар, шара қолданыңыз» деп кеуделеп кететіні даусыз. Содан ба, әйтеуір, ашық әңгімеден тайсақтамадым. Алғашқы адымым, тәжірибесіздігім шығар.

Ертеңіне мән-жайды түгел Мәден Айболовичқа баяндап бердім. Халықтың көңіл күйін сездірдім. «Әй, олардың сөзін қойшы, адам баласына өмірі жақпайсың» деді ол қолын бір сілтеп.

— Егер іс насырға шапса, қайтеміз? — дедім мен мынау керенау кісіні ақылға көндіре алмаған соң. Ол селт етпеді,

талай емітіп, құлағы сасыған болар ондай сөзден. Бір кезде орнынан атып тұрды: «Менің бастықта жұмысым бар еді. Ұмытып кете жаздаппын. Сен осында отыра тұр. Не өзіңе бара бер. Қажет болса...» деді. Сөзінде береке аз. Асығып-аптығу.

Бір сағаттан кейін коридордан әрлі-бері өткен Мәден Айболовичті ашық тұрған есіктен байқап қалдым. Кешікпей директордың алдында отыратын секретарь кеп: «Сізді Мәден Айболович шақырып жатыр» деді. Бұл — бастығымның соңғы уақытта тапқан әдеті. Әуелі менің орнымда отырғанымды тексеріп көрді де, сосын «келіп кетіңізші» дей салмақ арнайы «құрметпен» шақыртады. Ресми тәртіпке көшкен. Бардым. Манағы жабырқау ойдан жайдары қалпына ауысыпты.

— Директорға кешегі жорығымыздың жағдайларын айтып, алдына мәселе қойып шықтым, — деді көздері күлімдеп. — Сенің қырағылығыңды мақтап, орнына лайық қызметкер тауыппыз деген пікір тастадым.

— Рақмет.

— Жоқ. Әсем, рақметпен құтылмайсың. Бастықтың сеніміне бір кіріп алсаң, ол кісі еш уақыт ренжітпейді. Так что, жууың керек. Бір обед сенен... Жарайды, жұмысқа жаңа тұрып жатсың ғой, жақсы бастамаңды мен-ақ жуа салайын. Сен тек уақытын белгіле: бүгін бе, ертең бе?

— Әрбір басқан қадамды жуа берсек, онда қалтадан не қалады, — дедім әдейі. Менің аңқаусыраған әлгі ойымды түсінгендей:

— Бір тамағымызды тойдыра алмасақ неғып жүрміз, мұнда, Әсемжан-ау!.. — деді. — Ағаңның етегінен мықтап ұста, өмір бақи өкінбейсің. Ағаңның амандығын тіле...

— Ойнап сөйлесеңіз де, ойлап сөйлеңіз!..

— Сен шошыма, Әсем! Мен сені күннен-күнге жақсы көріп... дегбірім жоқ.. ұнатамын...

Қалай жауап берерімді, қандай сөзбен тұсауды білмей састым. Екі бетім ду етіп, кабинетті тастай қаштым.

17 август, сейсенбі. Ертеңгілік жұмысқа ертелеу кеп орныма жайғаса бергенім сол еді. Мәден Айболович іздепті. Келдім. Бір өзі екен. Мені көріп ұшып тұрып амандасты. «Бұнысы несі!». Тіксінген түрімді байқап:

– Шошыма, айналайын, – деді. – Ағаң сені шынымен жақсы көреді. Бөтен ой көңіліңе келмесін. Артық болса, мың кешірім сұраймын. Бірақ маған ең керекті сенің дұрыс түсінуің. Сабырлы, салиқалы мінезің екен... Ол өте жақсы... – Әңгімені айнала орағытқанда бұл кісі сонда не айтпақ? – Айтайын дегенім мынау... Әсемжан, өзің білесің, қазір үш апта болды сенің жұмысқа тұрғаныңа. Сол үш аптадан бері... қасымдасың, қасымда жүресің де, әсіресе сен үйіңе кеткен сағаттарда сені ойлап өле жаздаймын. Ұйқы-күлкіден айырылдым... Көз алдымнан кетпейсің – бейнең мөлдіреп, күлімдеп тұрады да қояды...

Мұнан әрі тыңдауға шыдамым жетпей:

– Сізге не болған, Мәден Айболович, айтып тұрған сөзіңізге мән бересіз бе!—дедім ашуланып.

– Мен кешірім сұрап тұрмын ғой, Әсемжан. Шынымды сездірмеске амалым қалмады. Өзімді-өзім ұстай алатын емеспін. Рас, рас... Күйеуің бар... Жаңа қосылғансыңдар, сүйетін шығарсыңдар бір-бірінді. Жоқ... оны білмеймін. Мен сені сүйемін. Сенсіз дүние маған қараңғы...

– Қойыңызшы!.. Не айтып кеттіңіз өзіңіз. Ұят қой...

– Әрине, ұят!.. Ұятты білмейтін мені ұятсыз ғой дейсің бе! Жас емеспін. Осы күнге дейін бір әйел заты ұнаған жоқ еді. Енді қартайғанда... Елуден асып барамын. Сүймесем, үйленбеймін деуші едім. Сол мендегі жоғалған махабатты сен тауып беріп тұрсың. Үш апта аузымды будым, мәңгі буайын деп ем... бірақ, ол мүмкін емес екен. Бір жылы сөз байқатпасаң, қор болып өлетін шығармын...

«Мынау масқара ғой, бұл кісіні кім деуге болады! —

деп бағанадан бір қырындап отырған мен енді туралап бетіне қарап ем: солқылдап жылап жас тамған Мәден Айболовичті көрдім. Сұмдық-ай!.. Бұл кім: жын ба, сайтан ба?! Жылаған деген не пәле! Елуден асқан еркек адам... Менің семьялы екенімді біле тұрып... Қалай түсінесіз... Не істеген жөн?..». Ақылым айран болды.

Мәден Айболович, осы әртістігіңіз де жетер... қойыңыз, — дедім кекесінмен күліп. — Жалған рөлде тәуір ойнағанмен, түбінде жақсы атаққа жете алмайтын сиқырыңыз бар екен.. Осы жерден тоқтағаныңыз жөн.

Ол басын көтермей еңкілдеп жылай берді:

— Қор болған жаным-ай, қор болған өмір-ай, — деді. — Өмірде бір адамды сүйген екем... О да ұқпады, жүрегімнен қанжар сұқты. Әйел деген осы ғой: өтірік айтсаң сенеді, шыныңды айтсаң қашады. Ал қаша ғой, сонда қайда барасың. Сенің анау үрпек бас, қуыс кеудең, жалаңаяғың алақанына сап, қадірлей, бағалайды деймісің... Ертең-ақ ажырасысыңдар... Қолдан соққан кең сарайдай үйім бар, ГАЗ-24 «Волгам» бар, гаражым бар, дачам бар... Жинаған дүнием, өлгенімше жетеді..

Соның бәрі — сенің алақаныңа түссе, аз ба? Жыл сайын демейін, екі жылда бір рет шетелдердің біріне қыдыртар ем...

Енді мен бұл адамның ішек-қарнын ақтарып, жан сырын білгім келеді.

— Мен сізге сенбеймін, — дедім. — Шын ниетіңіз емес, әшейін... ермек етіп аз ғана күн... Сосын алдап... Жайыңызға кетесіз.

— Табалама ағаңды, Әсем, — деді. — Суға итеріп көрейін, шыға алар ма екен деп сынағалы келесің... сынай түс, қай сыныңа салсаң да шыдаймын. Тек мәңгі бір болуға қолыңды бер? Ой, екеуміз қандай керемет өмір сүрер едік! Жағдайдың бәрін жасар ем. Бір жылда бөлім меңгерушісі, екі жылда сауда басқармасында, одан тағы өрлеу... бұған таныстарым, жолдастарым жетеді!..

Жақсы, Мәден Айболович, сіз мені енді сендірдіңіз ойланып көрейін. Дей тұрғанмен, сіз жұмыс кезінде жүрегіңді жайып сала бермеңіз. Бұл жерде көз көп қой...

– Онда... үй оңаша ғой... Қала сыртында өзі..

– Асықпаңыз, ағай!..

– Жарайды, алтыным, Әсемжаным!

Кабинеттің есігін жайымен жауып шығып кеттім. Есімді тез жия алмай әрлі-берлі сенделіп біршама жүрдім. Бұл не сыр? Мақсаты не бұл адамның? Түпкі дертін қалай білуге болады? «Мәден Айболович, сіз оңбаған жан екенсіз! Мен сізден жиіркенемін. Сізді көргім келмейді».

21 август, сенбі. 3 күн бойы оны көрген жоқпын, өз жұмыстарыммен жүрдім. Қаладағы барлық сауда орындарын аралап, жағдаймен толық таныстым. Кеңсеге екі-үш мәрте ғана соқтым. Қайда жүр жеп сұраудың қажеті де болған жоқ. Бір тапсырма берген шығар директор, не командировкаға кетуі мүмкін. Іздей әлек-шәлекке түсетін ділгір шаруа шамалы. Оның үстіне әнеүтүнгі «махаббат» мәслихатынан кейін көңілім жаман суып қалған, бетіне қарағым келмейді.

Бірақ бұл әңгімені Байдосқа айтуды жөн санамадым. Қызғаныш білдіріп, көңілінде кір ұстаса, бекер болар деп тосылдым. Залым адамның пасық пиғылы деп күлкі-мазақ ететін жайт. Сонда да көрген-білгеніңді тегіс күйеуіңе таси беру – естілікке жата ма?

Ал сауда нүктелеріндегі алармандар арасында естіген сөздерді айтып ақылдасуға тура келеді. «Сатушылар магазинге жаңа түскен жеміс, көкіністің жоғары сорттарын іріктеп алып, базарға саттырады». Осыны бақылап, анықтауға болар ма екен дедім Байдосқа. Ол ойланып қалды. Сосын тез ширығып: «Давай, көрейік» деді. Сонымен біз түнге қарай жұрт көзінен тасалау, магазиндерді анықтап алып, бақылауға шықтық.

Кісі аяғы басылған түнгі сағат 11–12 шамасы. Қала сыртынды оқшау тұрған бір-екі магазинді айналып

өттік. Жым-жырт. Аулада жәшік-жәшік помидор, алма, жүзім. Бір шетте үйіліп жатқан картоп, капуста. Күзетші көрінбейді, мөлтек бөлмеде көміліп ұйықтап жатқан болар. Ұйықтасын! Мазалап неғыламыз. Ілгері кеттік. Үшінші магазин де мүлгулі. Мылтығын беліне ұстап күзетші шал жүр. Төртінші магазиннің жанына кеп кідірдік. Қора ішінде жүк машинасы тұр. Әлдекімдер жәшіктерді сатырлатпай ақырын тиеп жатыр. Екі-үш кісі аула ішінде күбір-күбір, сыбыр-сыбыр етеді. Біз қора жанына, ағаш қорғанға ақырын тақап кеп, тыңдадық. Сығалап қарап едік, ешкімнің түр-түсі айқын байқалмады. Сыбырласып, сақ сөйлесіп тұрған үш адам. Еңзегердей ер кісі және қаншырдай қатқан екі әйел. Әйелдің біреуі осы магазиннің меңгерушісі ме деп қалдым. Еркектің тұлға пошымы... таныс па деймін. Жоқ, қайдағы таныс. Үні талып-талып естіледі. Сиқырлы, жымысқы үн. Бір жерден естіген жоқ па екем? «Қаладағы базар сымақты қойып, тура маңайдағы поселкелерге алып кету керек» дейді еркек. Бұл жолы даусын анық ажыратқандаймын. «Ой-бай!» Аузымды әзер жауып үлгердім. «Мынау Мәден Айболович емес пе!». Өз ойымнан өзім шошыдым. «Қой, жөні жоқ жосығы жоқ артық ойланып не керек! Ол кісі мұндай қылмысқа бармайтын шығар... Не көрініпті сонша!». Машина жақтауынан жәшіктер көрінер-көрінбестей тиеліп болды. Ақ арқанмен шырмап бекітілді. Шофер кеп «жолға дайынбыз» деген ишарат білдірді. Біз қоршаудың бұрышына қарай айналдық. Жайлап сырғыған мотордың үні қатты гүріл шығармай үлкен көшеге өтпекші. Нөмерін көрдік: «АПЛ-41-97». Кешікпей магазинді, қорғанның қақпасын жауып екі әйел мен әлгі еркек шықты. «Сол! Солар!». Сыбырлай сөйлеп, ішін тарта күліп, Мәден Айболович рақат тұңғиығына батқандай. Сонда да алаңдап жан-жағына қарап қояды. Енді бұлар қайда жол тартпақ? Іздеріне түссе қайтер еді. Енді не істеу керек?

23 август, дүйсенбі. Ертеңгілік өз бөлмеме соқпай,

бірден директордың кабинетіне қарай өттім. Секретары жаңа кеп жайғасып жатыр екен. Телефон шыр етті.

— Ал-ло! Иә-иә, тыңдап тұрмын. Иван Михайлович. Жақсы, жақсы. Түсінікті, — деп тұтқаны орнына қойып маған қарады. — Иван Михайлович қалалық басқармаға соғатын көрінеді. Келген кезде өзім хабар берермін..

Кешегі түнгі оқиғадан бері жүрегім өрекіп, қатты толқулымын. Басымда қым-қиғаш ой. Сауда қызметі.. Сауда мәдениеті.. Халық мүддесінің, халық тілегінің айнасы боп деп оқытты ғой бізді. Түпкі мақсат — сауданы таза, кіршіксіз жолға қою.. Ал сұғанақтар мен суық қолдар ше?! Олардың көзін қалай жоғалту керек? Ол үшін қандай шаралар лайық? Шешімі мың тарау, миың қатады. Сауданың сырлары көп, әлі бәріне үйренесің!.. деген кезде Мәден Айболович алғаш рет нені бағдарлады екен? Мұндай суайттар сауда орнына кіріп алып, талай ақ жаңдардың жүрегін лайлайды екен-ау! Сауда қызметкеріне осындай қылмыскерлердің жымысқы дүниеқоңыздығынан тарайды екен-ау! Саудагерге бір алданған адам екінші мәрте оған жолай ма!

Қағаз, қалам алып өзіміздің директорымыз Иван Михайлович пен мемлекеттік сауда инспекциясының атына жұмысқа тұрған бір айдан бергі тексерген, тапқан, ұстаған фактілерді мағлұмдайтын хат жазуға кірістім.

Тікелей бастығым Мәден Айболович шақыртты. Бардым. Көңілді. Көздері шоқтай жайнап, оң алақанын құшырлана қасып отыр екен. Оңай олжаның ырымы болды ғой. Орнынан ұшып тұрып қарсы алып, өзіне икемдеп құшақтағысы келгендей. Менің салқын қабағыма қарап кідірді. Жайғасып қайта отырған соң халімді сұрады.

— Жаман емес. Рақмет.

— Немене, жаным, жүзің пәс қой. Тыныштық па?

— Қайдан тыныштық болсын! Бір қарамай кеттіңіз, көңілдің хошы жоқ содан.

Бұл сөздерді естігенде, қуаныштан жүрегі жарыла жаздады. Не айтарын білмей қалбалақтады:

— Рақмет, рақмет, айналайын! Бәсе, менің үмітімді жерге тастамас деп едім. Ойлаған жерден шықтым ғой. Біз өмірдегі ең бақытты адамдар боламыз. Үлде мен бүлдеге ораймын сені... не қаласаң, бәрі болады...

Аюдай денесі қорбаңдап сыртымнан келе жатыр. Шап бермекші ме, қалай!

— Бұл не әрекет, Мәден Айболович! — дедім даусымды қаттылау шығарып. Кеңсе тәртібін ұмытып кеткесіз бе? Ұят қой мынауыңыз, тіпті... Мен сізге түнгі он екіде жорыққа шығып, қолтықтасып жүрер 112-магазиннің меңгерушісі емеспін...

Әуелде бұл сөздің ішкі мәніне түсінбей, ақырын отырғып қалды. Сосын есіне түсті-ау деймін, көзі бақырайып кетті. Айла іздеп тосылғандай. Аузы-басы түксиіп:

— Сіз не көкіп тұрсыз, Демеуова жолдас, — деп мені түтіп жеп жіберердей айғай салды. — Қайдағы магазин!.. Қайдағы түн!.. Меңгеруші деген не пәле тағы!..

— Сабыр етіңіз, Мәден Айболович, сонша айқайлағаныңыз қалай? Сіз мені жақсы көрмейтін бе едіңіз, сүймейтін бе едіңіз!.. Мынау әрекетіңізге жол болсын?! Мен айтсам, көзіммен көрген жайды айттым.

— Қайдағы жай, қалқам-ау, — деп үнін жұмсартты. — Біреумен шатастырған шығарсың, Әсем. Мен төрт күн жол жүріп бүгін таңертең келдім ғой. Ал, сен қарғам, қайдағы жоқты шатасың. Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле деген бар. Мен өзіңе үлкен... үміт артып... келешекте...

Күмілжіген күйкі сөзін бөліп жібердім:

— Сіз менен еш үміттенбей-ақ қойыңыз, Мәден Айболович! Қақпанға түсіріп қолбала ететін адамыңыз мен емеспін. Айла-шарғыңыздың шын сыры түсінікті болды.

Одан әрі тәжікелесудің қажеті шамалы еді. Есікті тарс жауып шығып кеттім.

24 август, сейсенбі. Түні бойы науқан кезінде кездесер саудадағы сырлар жайын айғақтайтын көлемді хатты жазып шығып, қалалық басқарма мен Мемлекеттік сауда инспекциясына өз қолыммен апарып тапсырдым.

26 август, бейсенбі. Әкемнің ауруханада төсекте шегеленіп жатқанына бүгін аттай төрт ай болды. Қашан сауығып шығатыны әлі белгісіз. Күнара көңілін сұрап барып, қасында тағы ұзақ-ұзақ отырамыз.

27 сентябрь, дүйсенбі. Арада бір айдан астам уақыт өтті. Кеңседегі гу-гу әңгіме басылған жоқ еді әлі. Әлсін-әлі қалаға да тараған ба деймін. Таныстар: «Қалай өзі, не болған, бара салысымен жүліктердің жағасынан алғасың ба?» деп сыр тартып, телефон шылдыратады. Қызметтес жолдастардың көбісі менің бұл әрекетіме ризалық білдіргендей сүйсініп, жарқылдай сәлемдеседі. «Көп жыл ұстатпай жүрген тұлкіге қақпан құрған-ақ екенсің, қадамың қайырлы болсын!», «Жас адам осындай батылдық жасап, тазалығын көрсетпесе, қоғамымыз алға жылжи ма! Жабұлы қазан жабұлы деген жарай ма!» деген сөздерді есітіп қалып та жүрдім. Шын жүректен айтылған ықыласты сезімдерді байқаймын. Сонда да әлденеге қысылып, екі бетім дуылдап кетеді. Елден асқан ерлік жасай қойған жоқ секілдімін. Бар болғаны екінің бірі орындауға міндетті азаматтық парызымды өтедім. Қызмет жөні солай емес пе. Бізді мемлекет мүлкін, халық қазынасын қорғай білуге баулыды. Мен сол адалдық тапсырманы атқардым. Бізде қоғам игілігіне көзқарас осылай. Менің орнымда болса, басқалар да солай әрекет ететіні анық. Әрине, «пәледен аулақ сау басымды саудаға салмай, тыныш жүргенім жақсы. Ондай жалмауыздарды түгел құрта алмайсың» дейтін де керенау, жаны ашымастар да табылады. Көзіңді бақырайтып қойып айтпағанмен, ондай сабазды емеурінінен, құлқынын тану оңай. «Әй, осы қаршадай қыздың қолынан не келеді. Айдап сап, қолдап отырған біреулер бар ғой!». Мұндай

кертартпа сөздерді де құлағым шалды. Әр жерден бір күңк етіп қалып, жігеріңді күм етпек. Бейшаралық. Қорқақтық. Шала-жансар, митың-митың өмір кешу – қоғамымызға оралғы. Оған де бейтарап, нем кетті қарай алмайсың.

Қалалық басқармадағы ақ көйлекті акылгөй құрбым күнде телефон соғады:

– Әсем, қатырған екенсің, – деген әуелгі жаңалық хабар естісімен. – Бөлемнің өзіне сол керек еді. Нахал! Сондай дандайсып кеткен... Өмірі ұсталмаймын деп жүрді ғой. Енді құтыла алмас. Сен алған бетіңнен қайтпа енді.. Қорықпа! Мұндағылар да тісін қайрап отыр.

Хабаршы құрбымда тыныштық жоқ, күнде бір амандығымды біліп, естіген жаңалығын жеткізіп тұрады. Қалалық мемлекеттік сауда инспекциясы мәселені түп-тамырына дейін қопарыпты дейді. Ұсталған жүк машинасының шофері көп сыр ақтарыпты дейді. Сөйтіп, Мәден Айболовичтің қызмет бабындағы қылмыстары түтел ашылып, істі прокуратураға берген құсайды. Енді мен аудандық прокуратурадан келген шақырту қағазын алып отырмын. Тергеу. Беттесу. Айыптау. Сот... Біртүрлі жүрексінем. Әлденеге үрейленем. «Көрмеген жердің ой-шұңқыры көп». Қалай болар екен? Немен бітіп, немен тынар екен? Қойшы, соншама дегбірсізденіп? Алда-жалда қылмыс жасаған мен емес қой. Ұрыны ұстап бердің деп ешкім жазғыра қоймас, тегі! Заң бар, әділетті ортамыз бар, тиісті басшы орындар бар, алаңдайтын, елегзитіндей жалғыз емеспін ғой. Қайратқа міндім, бекідім. Еңсемді көтеріп жігерлене түстім. Қоғам қазынасына қол сұққандарға кешірім жоқ. Олар тез арада тиісті жазасын алуы керек. Еңбекшінің маңдай терін аяққа басып, алшаңдап өмір сүргісі келетін мүттәйімдерге жол жоқ.

Мен ертең тергеу үстінде өзімді қалай ұстау, қалай сөйлеу керектігін ойландым. Соған іштей әзірлендім. Ширығатын тұс келді.

ҚОШ БОЯ, АЛЬБОМ!

Шілденің ми қайнатар ыстығы. Аспан астында емге талшық етер бұлт жоқ. Түбі тесік алып ақшыл қазан аударылып түсіп, соның алақандай тесігінен аптап жалын лапылдап, айналаның тынысын тарылтып тұрған секілді. Көз жетер жердің бәрі бұйра бас қара көк тал, жазықтығы тақтайдай боп түгел ақ, қызыл, сары гүл ашып жайқалып жатқан жасыл алқап, сап түзеп тізіле қалған ақ шаңқан үйлер алтын күннің сәлделі сары сағымына оранып, терлеп-тепшіп, ентігіп әлденеге елпелп ететін сияқтанады. Жоқ, бәлкім, елпідеп демігіп тұрған менің тынысым болар. Керімсал, аңызғақ жел кейбіреудің ауа жолын ауырлатып, екі иығынан дем алдырғанмен дәл мына маған көп әсер ете бермейді, ыстықта өн бойым жазыла түседі. Ауылға сондықтан жазда келгенді ұнатамын.

Оған таңғалатын дәнеңе жоқ, бұл менің туып-өскен ауылым, күнге күйген ұндай ұлпа ыстық топырағын бала кезде жалаңаяқ бұрқылдатқан жерім. Кейін оқу іздеп қалаға кетіп, одан сонда дәм-тұз бұйырып тұрып қалдық та, айында-жылында ғана елге сағынып келетін жағдайға ұшырадық. Концерттік бригада құрып, облыс орталығынан таяуда соққан бетіміз; әлі бір-екі совхозда да болып үлгергеніміз жоқ. Ымырт жабылып, ел аяғы басылған соң, шаруашылықтың бар тауқыметін мойындарына қамыт қып іліп жүрген еңбекшілердің көңілін көтереміз, шағын спектакль қойып, соңынан концерт береміз. Түннің бір уағына дейін сонсоң жұртты ән-күйге бөлеп кеш жатамыз да, ертеңіне түске қарай екінші шаруашылыққа кетеміз. Обалы не керек, «Әртістер келді» — деп, ауыл аянбай күтіп кұшақ жаяды, малын сойып, арағын суша ағызады. Біз де аянып көрген емеспіз. Ауыл әлі домбыраға қосылып терме айтқанды ұнатады, демдерін ішінен алып, қалың ойға шомып

тыңдайды, Әсіресе гармоньмен қосылып шырқайтын Нартай сазын қоңыр қаздай қаңқылдатып жіберетін маған ынтық. «Осы жерде өскен екенсің, осы ауылдың баласы екенсің, дауысыңды естиін деп келдік». Екі-үш ән айтып, иіліп, шұлғып құтылып кететін бұл қала емес, елдің өлшемі өзінше, өңешің жыртылғанша шырқап әрең құтыласың.

Ауыл атқамінерлерінің қолпаш, ізет құрметінен зорға ажырап, сыртқа шыққан бетім. Бір жағы соған да көңілім елпілдеп қуанып тұрмын, арқа-басым кеңігендей. Жұрт ыстықтан үйге тығылса мен сыртқа қашамын. Көп адам жиналып, ән тындаймыз деп гуілдескен соң бөлменің іші де тымырсық.

Екінші қуанышым және бар. Әлгіде үй ішінде ән кезегін жолдасыма ауыстырып, бет желпитін газет іздеп, шифоньердің үстін қарағанымда қолыма қалың бір дәптер іліне кеткен. Әрі-бері сермеп, желпуіш жасап көріп ем, оңды леп үйірілмеген соң парақтап ашып қарадым, әдемілеп өрнектеп жазған: «Қош бол, альбом!» деген шәкірт балалардың қолы. Оқи түстім, біртүрлі тартымды сыр, өзіне еріксіз еліктіріп барады. «Ыстықтадым, желдеп қайтайын» — деп, атып сыртқа шығуымның сыры сол.

Түс қайтып барады екен, лап еткен керімсал бағыт-бағдарсыз лекіп тұр. Саялы жер іздедім. Аулақта көркем талды қос иініне жайқалтып өсірген ағын сулы өзенше бар. Соған келіп көлеңкелеп, аяғымды суға салып қойып, әлгі дәптерді оқи жөнелдім. Бір класта оқитын жеті баланың үні екен. Сандыққа салып қоятын құпия сыр емес, көпшілік сынына түссін дейтін хикая тәрізді. Мұны неге ашық-шашық қалдырып тастап кеткен, неге қолжетпестей алысырақ жерге жасырмаған? Иелері қайда?

Жас адам арманға әуес. Жас адам шындыққа құмар. Адам арманы мәңгі сарқылмай ағатын бұлақ сияқты.

Екпіні кейде күн сәулесінен де жылдамырақ көрінеді. Сол арманның бір тарауы – өзіңнен кейін тамшыдай болса да із қалдыру. Бұл ой әсіресе, қанаттанып өсіп келе жатқан бозбала шақта жақұттай жарқылдап, алуан ұшқын шашар еді. Мектеп босағасынан алған бір қолтық білімімен тау асауға талпынар біздің геройларымыз да сондай өжеттік жасап, жастыққа тән ерлік, өзімшілдік, жалғандық атаулыға жиіркеніш, қиянаттыққа қарсы, әділеттік үшін алысып, шындық үшін шарт сынса, өкшемізді басып, көргенді ұрпақ келе жатыр деп қуанайық. Кигені мен жегеніне, тойғаны мен тайраңдағанына мәз мейірімсіз мақұлықтардан сақтасын!

Бұлар өзі бір кластан жетеу болып шыққан екен.

Жә, біз үлкендер, сәл қоя тұрып, мінбені енді жастарға берейік.

Жарас:

А р м ы с ы ң, а л ь б о м!

Осы Әділеттің шығармайтыны жоқ, қай-қайдағыны ойлап табады.

Оныншы кластың ортан беліне келген кезіміз. Бір күні әдебиеттен беретін мұғаліміміз: «Өзің жайлы, өмір жайлы толғап көр», – деген шығарма тақырыбын ұсынды. Қызық! Сасып, қысыла қызарып қалдық. Бүкіл класс төбесінен жай түскендей болды. Алдында өзімізше соқтауылдай жігітпіз, ержеттік деп кеудемізге нан пісіп қоразданып жүргенбіз. Бізден асқан ешкім жоқ, бізден күшті ешкім жоқ, бір мектептің басы болмасақта иығымыз. Сол иыққа мықтап табан тіреп алып, енді жақсылап қарғысақ қалаған қияға қыранша самғап, ұша жөнелетіндейміз. Тек ә дегеннен оңтайлы, сәтті екпін алсаң, болғаны. Сондай лепірген, тайраңдаған бозтайлақ көңілімізді мұғаліміміздің ноқталы да тауалы тапсырмасы, басты қасытып, кідіртіп тастаған. Дағдарып отырмыз. Балалардың біреулері үкінің көзіндей бақжиса,

қайсылары қорқақ қояндай бұғыңқы. Соны аңғарды ма Мұңайтпас ағай мырс етіп күліп жіберді. Сонсоң:

— Сендер қорықпаңдар, — деді. — Сендер еш абыржымаңдар. — Бұл үнемі мұртынан күліп жүретін биязы мінезді кісі. Класымыздағы балалардың бәріне ұнайды. Ернінен күлкісін жиып алып: — Тек ойланып, бағдарлап көріңдер, — деді, сөзін одан әрі жалғап. — Отыра қалып, тап қазір табан астында жүйткітіп жазыңдар демеймін. Уақытты да өлшеп, қысымдарым жоқ, бүгіндері біз үшінші тоқсанның бір айын артқа тастадық па, яғни айтқанда, ақпан айының он төртінші жаңасы. Осыдан сонау мемлекеттік емтиханға дейін қалай көсілсеңдер де мезгіл — көрпелеріңе жетеді. Қалай, қанша жазасыңдар, өз еріктерің. Тақырып аясы өте кең. Өзің кімсің, қабілетің қандай, арман, ой, қиялың, қиындыққа кезіктің бе, оны қалай жеңдің, жолдастарыңның сен жақсы көретін ерекше қасиеті, кімдерден өнеге аласың, нені жек көресің, болашағыңның жақсы болуы өз қолыңда, кім болғың келеді, қай мамандық жаныңа жақын, осыларды және жүрегіңді тербер өзге нендей сыр бар, соларды ерінбей-жалықпай жүйелеп жазыңдар. Көлеміне шек қоймаймын, бір дәптер, тіпті екі дәптер болар, жоқ сол ойды екі бет, үш бетке, мазмұны бай, тілі сай дегендей аз сөзбен жеткізсеңдер де, өздеріңнің еріктерің білсін. Бұл менің сендерді әдебиетке үйреткендегі еңбегімнің нәтижесі, жемісі деп ұқсаңдар да болады. Мемлекеттік емтиханда әдебиеттен жазар шығарманың еркін тақырып боп келуі де ғажап емес.

Мұғалім: «Сендерге тартар сый осы»,— дегендей, барлап қарап тұр. Біз енді ғана иығымыздан ауыр жүк түскендей жеңілденіп қалдық.

— Егер жаза алмасақ қайтеміз? — деп, бір бала сұрақ қойды.

— Онда еш зорлық жоқ. Әркімнің өз еркі.

Үзіліске деген қоңырау соғылды. Мұңайтпас ағай журналын жинап алып шығып кетті. Біз жиырма жеті ұл мен қыз класты басымызға көтеріп у-дуға түстік. Біреулер: «Несі бар, жазамыз» — дейді. Екіншілері: «Қиын екен, желкеміз қиылып, жұлынымыз үзіліп жүрмесін» — деп, жүрексінеді. Содан мықтылар іріктеле, сұрыптала келіп, жеті оқушы қолға қалам алатын болып келістік.

Бәріне ұйтқы болған — Әділет. Ойлы, отты жанары ұшқын атып жайнап кеткен:

— Ей, балалар, неге тайсақтаймыз сонша! Бізді «жазсаң да — жаз, жазбасаң да — жаз» — деп, алқымнан алып жатқан ешкім жоқ екен, олай болса өзіміздің естияр боп қалғанымызды көрсетейік. Азар болса, жөнді ештеме шықпаса, бетті сипап қоя салармыз. «Көз — қорқақ, қол — батыр». Көрелік. Мен бір ой таптым, тіпті аты-жөнімізді де дәл атамайық. Мысалға мен Әділетпін... болсын. Ол көкейдегіңді жасырмай айтуға жақсы. Одан да ештеңе өнбесе, бір-бірімізге арнаған жан сырымыздың ескерткіші болсын. Немесе бәріміз бірігіп, бір ортақ шығарма жазайық, бастан кешкен жайларды айтайық. Альбом жасайық. Ортақ альбом. Биыл он жыл бойы оқыған мектеппен қоштасамыз. «Қош бол, альбом!» — деп, ат қояйық шығармаға.

Көкейкесті байлам Әділеттікі. Бәріміз мақұлдастық. Бұл ойымызды имене қысылып, Мұңайтпас ағайға айтып едік, ол қабағын теңдеп көзін сүзіп біраз тұрды да: «Дұрыс екен. Жөн ақыл. Олай да болады» — деп, құптады.

Сонымен шығарма жазуға ұйғарған жеті оқушы шек салыстық. Бірінші кезек маған тиді. Мен бастауым керек, қалғандары жалғастыруы керек. Он жетіге қарай жол тартқан ес кіргелі бергі ойда қалғаныңды ине-жіпке тізе берсең, оған қағаз, сия шақ келмес. Аتكөпір шимай жасағаның кімге дәрі. Жаңа жауған үкілі аппақ қарға жалпылдақ шөптің мол күлін бұрқырата шашып жібергендей кесепат келін ісіндей қылық көрсең, таза

жаның бір тіксініп қалмас па еді. Сондай оқиғалар болғаны рас. Оны қалай жазбай тұра аласың.

Жиырма үшінші февраль күні болатын. Совет Армиясы мен Соғыс-Теңіз Флотының құрылған мерекесі. Бұл мейрамды соңғы кезде еркектерге еншілеп берді ғой. Әйелдер ер кісілерге сый-сыяпат жасайтын болды. Артынша әдейі қарымта қайтару үшін ойластырылғандай сегізінші март келеді. Мұнда енді жігіттер мырзалығын танытатын тұс. Аянбай шабылып, шама жеткенше шашылу әдетке айналғандай. Бұл жақсы дәстүр ме, жоқ, жарамсыз әдет, бос дарақылық па — ол арасын бізге сынау қайда, әйтеуір осы той мезіреті мектептерге де аш мысықтай мияулап кеп кірді ғой. Ең ақырғысы бірінші кластағы аузынан ана сүті ажырамаған бөрікті де, тұлым шашын жуа алмайтын құрбысына шоколад конфет ұсынады. Әйтпесе, керісінше, қыз бала кішкентай ұлдарға танауыңның суын сүрте жүр дегендей бет орамал сыйлайды. Ал орамалмен салыстырғанда біз жыңғылдай жігіт емеспіз бе, сегізінші март жақындағаннан магазиндегі әтір, сабын, айна-тарақтан түк қалдырмаймыз. Ауыл, аудан орталығындағы магазиндер жылан жалағандай күйге түседі. Осындай өлшеусіз сый-сыяпаттың арты жақсы боп, жұрт рухани еселеп өсіп жатыр дегенді әзір естіген жоқпын.

Класымыздағы он төрт қыз биыл не құрмет көрсетер екен деп жүрміз. Осы сұрақ бас көтеріп тыным таппайды. Жылдағыдай магазинде өтпей тұрған бір-бір жаман галстук беріп, қайыр қош дейтін шығар. Онда оңбады. Биыл мектеп бітіреміз. Сонсоң: «Ұлымыз ұлан асып, қызымыз қиян асып» дегендей, дәм тартқан жаққа кетеміз. Кетпесек те, бұрынғыдай күн сайын алты-жеті сағат қабат отырып, ойша сырласар, сабақ өткізіп, сайран салар заман жоқ. Есейген тірліктің өз әрекет, күйбеңі бас көтереді. Оны көріп жүрміз ғой.

Сондықтан да оныншы класта ұшырасатын әрбір мерекені естеқаларлық етіп өткізу арманның арманы. Есептеңіз: бес мереке екен. Сонда жыл он екі айдың бес күнін мейлінше көңілденер, сауықкеш жасауға болады емес пе.

Қыздар затында қу, түсінгіш халық қой. Жиырма үшінші февральға тұп-тура жарты күн қалғанда қолымызға бір-бір открытка берді. «Балалар, әскерлік мейрамдарыңмен құттықтаймыз. Соған арнап жасаған кешімізге шақырамыз. Күнімкүлдің үйіне, сағат жетіге келіңдер. Кластас құрбы қыздарың!».

«Балалар» деп, кемсініп басталған көңілімізге ұнамсыздау сөзді «қыздарың» деп сүйкентіп жібергені лезде ұмыттырғандай, кесімді мерзімге таранып, тазаланып қаладағы сияқты қаздып-қаздып жетіп бардық. Күнімкүл есікті өзі ашты. Есік ашқанда төргі бөлмеден қыздардың сыңғыр-сыңғыр күлкісі естілді. «Үйбүй, келіп қалды ма?» — деген, жіңішке дауыс та аңғарылды. Сыпайылық сақтап, әдеп көрсетейік десек те іштегі тұнжыр қуаныш жыбыршып, шапшып шығып, ерік бермей, бір-бірімізді жөнсіз итермелеп, «сен жүр, сен жүрдің түрткісіне салып, үйге кіріп жатырмыз. Қыздардың қыстыға ұялып шыққан күлкілері мамыражай көлдегі шабақ балықтың шолпылына ұқсайды. Таңертең көрісіп, түсте ажырассақ та:

— Сәлеметсіздер ме?

— Кеш жарық!

— Орта толсын, қыздар! — деп, сәлем сөздерді жаудырып жібердік. Әлденеге қысыламыз, әлденеге қуанамыз. Жүректерді лүпілдетіп, ақ нұр боп тербелген бір жайлы күй, ыстық сезім.

Қыздар бүгін ерекше әдемі, шеттерінен гүл шоғындай үлбірейді. Ұялып майысып, беттерінде ал қызыл қан ойнап, шын мереке сәнін көрсеткендей.

— Хош келдіңдер! Төрлеңдер!

- Мерекелеріңмен құттықтаймын!
- Әлә, сен кімнен ұялып тұрсың, ей?!
- Қысылмаңдар, жоғары шығып жайғасып отырыңдар.

– Жарас саған не болды шегіншектеп? Мейрамыңмен! – Бұл біздің кластағы Балқаймақ деген қыз. Балқаймақ десе дегендей ақ қайыңның жапырағындай жеңіл желбіреп тұратын сергек, сезімтал жан. Өзіне біздің мектептегі көп бала ынтық. Сол ынтықтарын білдіре алмай, бәрі сыртынан ұрлана көз тастап жүреді. Дегенмен олардың ешқайсысы да тура мен сияқты жан-тәнімен емірене жақсы көрмейді. Қайсыбір есерсоқтар кейде түртіп, шұқып ойнап, ит жыныңды келтіреді. Сондағы Балқаймақтың мінезіне толық түсіне бермеймін: бірде бұртиып ашуланса, бірде сықылықтап күліп мәз болады. Күлкісі жаныма түрпідей тигенмен, қолдан келер шара қанша?! Бұл не сезім, өзім де байқамай қалам. Әйтеуір оған шық жұытқым келмейді. «Қыздың қырық жаны бар» дейді қазақта. Қайсыбір мінездерін ұқпасам, барлай алмасам, ол тылсым тұңғықтың әлі ой көзі жете қоймаған тереңдігі шығар.

Бүгін Балқаймақ мен күтпеген балдай тәтті ерке қылық көрсетті. Дастарқан жайып, ас жабдығына көмектессе де, құрбыларына назданып күліп қараса да, жұртты үйіріп ән-биге шақырса да, бүкіл болмыс-бітімі ерекше қымбат қасиет танытты. Бақырайып, әлде көз сүзіп тесіле қарауға дәтім жоқ, айналадан ұяласың. Оның үстіне бозбаланың түйсігі – қарлығаштың қанатының дыбысын есітетін сезімтал сергек кез. Мысықша аңдымағанмен жалт еткен жалғыз көзқарас көп сырды аңғартып қоюы мүмкін жұртқа. Көпшілік білген сырдың күлкіге айнамай қалмайтын әдеті. Мазақ болғанды кімнің жаны сүйеді дейсіз. Сонда да жұртқа қарап мәз боп отырып, арасында Балқаймаққа көз тастап өтем. Оның да бүйрегі маған қарап бүлкідейтін секілді.

Кім білсін, бұл әлде өз жан күйімнің отты шарпуы ма, жүрек асаудай тулап алып ұшады. Неге? Білмеймін. Сүю деген ұлы сезімнің әлде әлсіз, балғын қанатын қаққаны шығар, қайдам. Мерекеге он төрт ұл, қыз жиналыппыз.

Жастар жайғасып, құрғақ дәм мен қара шайдың өзіне балқып, бұрын мұндай кездесуге бой үйренбегендіктен қысылып қымтырылу енді ұмытыла бастағанда, үйдің сыртқы есігі қағылды. Күнімкүл мен Балқаймақ елең етіп, күбір-күбір бірдеңе деді де сыртқа ұмтылды.

— Балалар, қарсы алыңдар, — деді екі қыз қабат тұра қалып қосарлана. — Ағай мен апай келді. Құрметті қонағымыз. — Екеуі екі жарылып қос кісі кіретін босағаға жол жасады. Ендігі сәтте сәнді киінген Мұңайтпас ағай әйелімен бірге жоғары аттай берді. Әлдекім әмір еткендей барлығымыз орнымыздан ұшып тұрыппыз. Таңғалу ма, ұялу ма, қорқу ма ненің күші екенін білмейміз.

— Жоғары шығыңыздар, ағай! — деді, Әділет бәрімізден бұрын.

— Апай, ілгері өтіңіз.

Қадірлі ұстазымызға төрден орын бердік. Бақсақ, қыздар бізбен келіспей, өздері ұйғарып, ағайды жиынға әдейі шақырған екен.

Шай алдына келгенде Мұңайтпас ағай отты қара көздері электр шамынан жалт-жұлт шағылысып, бәрімізді түгел шолып бір қарап шықты да:

— Ұялмаңдар қалқатайлар, бізден, — деді, ашық жарқын үнмен. — Мерекеге жасаған кештеріңе арнап шақырған екенсіңдер, оларыңа мынау апайларың екеуіміз рақмет айтамыз. Ержетіп қалдыңдар, ертең кәметке толасыңдар. Мен сендердің жақсы азамат болатындарыңа сенемін. Бәріміз де жас болғамыз, — деп, ақ сары әдемі келіншегіне қарады. Бұл ағайдың ерекше қасиеті адамды әрқашан өзімен тең қатар дәрежеге қойып сөйлеседі. Жайдары мінезімен алақанына

алғандай еркелете сырласқанын жаның сүйіп тұрады. Мұндай ұстаздың, мұндай көреген кісінің жолында өліп кетудің өзі шексіз бақыт дер ем мен!

Шай үстінде неше түрлі ән айттық. Көбіне Күнімкүл мен Балқаймақ бастайды, қалғанымыз көшке ілескен тайлақтай боздап еріп жөнелеміз. Көпшілігі осы күнгі «Елігім», «Нәзігім», «Еркем», «Сағындым», «Сағыныш», «Қайдасың», «Іздедім сені» деген көгілдір әндер. Айқайлауға да жеңіл, сыр байлауға да жеңіл. Ара-арасында туған жер, Отан, мектеп туралы асқақ, жарқын саздарды самғата шырқап кетеміз. Бірақ таразының басын жастықтың, желікпеліктің әуездері басып кетеді. Енді қайтеміз?..

Табақ-табақ ет тартылып, оны ұяла отырып жайлап жайғағаннан кейін, қол жуылып, бой жазып қайтадан өнерге кезек бердік. Жеке сайыс басталды. Жұрт алдын ала келісіп қойғандай бірауыздан Балқаймақты қауқаулады. Оның әдемі сырлы да ерке назды ашық дауысы бар, мектебіміздің аудан көлемінде жүлде алып жүрген жұлдызы. Сыңғырлаған таза үнінен балалық пәктік пен жастықтың асау екпіні егіздей өріліп шарықтайтын. Біз Балқаймақ өнерін бүкіл класс, мектеп болып мақтанып етеміз. Әуелде мектеп сахналарында жеке мондолин, баянға қосылып айтып жүретін кішкентай қыз бала ақырғы бірер жылда қоярда қоймай домбыра үйреніп, өзін-өзі сүйемелдеп шертетін тұсқа жетті; мектептегі домбыра оркестрінің пайдасы тиді-ау деймін. Әйтпесе, әке-шешесі ондай өнерден құр алақан, сауда қызметкерлері. Көпшілік кеу-кеулеген соң Балқаймақ қолына домбыра алды. Құлағын бұрап қос ішекті кезек шертті де, құлақ күйін саздап, ойлана елеңдеп дыбыс іздегендей, бота көзін алысқа қадады. Енді бір сәтте шыбын ызыңы естілердей біздің тына қалғанымызды шұғыл байқап, сәл қызара күлімдеп, өзінің ерке қылығымен иек қақты, ол ән бастаймын дегені. Ендігі сәт-

те домбыра шанағын қатты сабалап, ойнақы да екпінді жұлқынған халық әнін әуелете жөнеле берді. Жастықты, асау көңілді, гүл жарған сезімнің шалықтауын аңсатып, ерітіп, балқыта түскендей. Іштей ұйып, телміретыңдап отырмыз. Сұңқардай самғап шығып, садақша суылдайды, сөйтіп, қалқытып әкеп, әдемі қондырады. Жақұттай жалтылдаған алуан ашық ырғақта, әсіресе, көненің қоңыр бояулы кескіні мен мұңдалап бой беретін сәттері мол. Құшақтасып, қол берісіп серт үстінде шарт үзілген текті тілек бебеуі ме, қара заманның қорғасын құйып өрген қамшысына байланған қарындастың қошқыл иісті қос өрім бұрымы ма, әйтеуір асыл арманның өзекжарды күрсініс күйі жетеді жүрекке.

Ән тоқтағанда отырғандар тәтті ұйқыдан оянғандай селт етісіп, ерекше ықылас, сүйініш білдірді.

– Тағы бірін, жұп болсын, Балқаймақ, – деп шуласты. Ол келесі әнге дес бермей:

– Кезек ер балалардікі, Жарас жұп жасасын, – деп, ұсынысын да, қолқасын да қабат айтып, домбыраны маған қарай сырғыта берді. Бұл мен күтпеген тосын ырым еді. Күмілжіп абдырап қалдым. Бетім ду етіп, шоқтай қызарып, құйындай ыстық қызу өн бойымда лап етті. Қыз ұсынған өлең кезегімен бірге оның сырға толы жүрегі ендігі сәтте домбыраға айналып, маған қарай елпідеп өтіп келе жатқандай, арманды алақанымды жая бердім. Неден бастарымды білмей, жүрек орнықпай әр пернені бір басып, шертіп отырдым.

– Күй тартсын!

– Ән айтсын! – деп дабырласып жатыр достарым. Дегбір тауып, асау ойды тоқтатқаннан кейін бұрынсонды мектеп домбыра оркестрінде ойналмаған, бұл жиынға белгісіз бір күй тарттым. Мұны нағашы атамнан былтыр үйреніп, анда-санда жасырып шертетінмін. Ескі жұртта жасырынып қалған алтын жүзіктей әуес үн төгілетін сағағынан. Сол күйді бабымен орын-

дап шықтым, Балалар аң-таң: «Қандай, күй, кімнің күйі, кім шығарған», – деп жан-жақтан сұрақ жауып кетті. Шынымды айттым. Сонсоң алғашқы ұялыс, қысылу пердесі сәскедегі тұмандай түріліп, жүректі тербеп жүрген әнге бастым. Оңаша, ішкі жан сырды әннің әуезі, мұңы арқылы жеткізудің сәті келіп жеткен сияқты.

«Амал жоқ – қайттым білдірмей,
Япырмау, қайтіп айтамын?
Қоймады дертің күйдірмей
Не салсаң да тартамын.

Әлімше мен де ұялып,
Білдірмен дедім өлсем де.
Шыдар ем, күйіп мен жанып
Айында бірер көрсем де.

Шеш көңілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі – алданыс.
Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс».

Барша нақыш ырғағымен шеберлігім жеткенше төгіле шырқадым. Бұл тұма наздың кімге арналғанын, ән жолдарының бас иесі қайда екенін пайымдап үлгірген жұрт:

– Мынау қалай-қалай зарлайды-ей!

– Кімге арнадың мұны, Жарас?

– Татьянаның Онегинге жазған хаты емес пе! – деп қағытып қалжыңдап іліп әкетті. Мейлі, қанша қағытсаңдар да, мен өз айтарымды айтқан тәріздімін. Неге ұйғару әркімнің еркінде. Ал менің көңілім болса – Балқаймақ.

Күнімкүл орнынан атып тұрды. Байқаймын, мына әңгімені басқа жаққа бұрғысы келді.

– Ағай, рұқсат болса, енді биге ауыссақ.

Пластинка айналдырып, вальстің үйірме ыстық толқыны жас денелерді шарпи бастады. Қыз-жігіт боп оңаша бас қосып, жиналып, кеш жасап көрмеген тал шыбықтай солқылдақ бозбалаға ұяңдық деген де жіпсіз тор, ұлдар қипыжықтап, бір-бірімізді түрткілеп: «Сен шық, сен шақыр», — деп қоямыз. Сыбыр-күбірмен біріміздің артымызға біріміз жасырынамыз. Биді ағай бастап, онан соң Күнімкүл мен Балқаймақ дөңгелене жөнелді. Қулар қайдан үйреніп алды екен, бұл қыздарды қойсайшы, білмейтін бәлелері жоқ. Біз ғой ұлдар, қой жаюға ғана туғандай асықпай баяу жетілеміз.

Бар бітіретініміз өзара түрткілесіп, жыртқың-жыртқың күлу.

Музыка екінші рет ауысып басқа ырғаққа көшкенде Мұңайтпас ағай Күнімкүлді биге шақырды да, мен босап қалған Балқаймаққа ұмтылдым.

— Сені биге шақыруға бола ма? — дедім, ішкі қайрат, күшімді тізгіндеп. «Жоқ» десе, жылап жіберіп, есікке қарай ата қашатындаймын.

— Болады, Жарас! — деді, қыз жымыып назбен қарап.

Ықыласы ма, әлде бұлаңкүйрық па, есімім де қоса айтылды. Қалай билегенімді өзім де бүге-шіге андағаным жоқ, әйтеуір ұялған тек тұрмас деп тарпылдатып, лөкектеп шықтым, Бұрын ара-тұра Алматыдан каникулге келіп-кететін студенттерден көрген, үйренген шоқырағым бар еді, қарап тұрмай тисе терекке, тимесе бұтаққа деп, соны тарсылдаттым. Сақал сипап қарап тұрғаннан жақсы ғой.

— Ничего, жақсы билейді екенсің, Жарас! Қайдан үйрендің? — деді би аяқталғанда.

— Ел ішінде өнер жата ма, рақмет! — дедім мен де қыз әзілін түсініп. Өкпелетіп аламын ба деп сезіктенсем де, тіл ұшына келген сөзді тартып қалмадым. Балқаймақ тағы да:

— Ничего! — деді. Бұнысына түсінгенім жоқ.

Түн ортасы ауғанда Мұңайтпас ағай әйелін ертіп, бізді оңаша тастап, үйлеріне кетті. Манадан бергі ұялып, сызылудың ер-тоқым, тартпасы, жүген-шылбыры сол үлкендермен бірге кеткендей, кеш сәніне бой үйренген бозбалалар бірыңғай, енді келсін-келмесін бидің әкесін танытып, ел-селін шығардық. Қаладағы жастардың ойындарындай неше алуан ырғақтарға еліктеп, сәнді-сәнсіз елбектеп кұтырынған алақұйын екпінге ілестік. Сұлулық пен сәннің кұйқылжып үйлесуінен хабарымыз жоқ, кинофильмдерде көріп қалатын шапырлап бет-бетімен билеуге ұқсатқанымызға мәзбіз.

Мәз болғанның көкесін ертеңіне көрдік. Бастаңғы жасаған он төрт ұл, қызды мектеп директоры кабинетіне шақырып жатыр дегенде тіксіне шошып, бір пәленің желденіп дауылдатайын деп тұрғанын әлі ақауы жоқ ақжүректер шымырлап сезіне берген еді. Иә, шынында да, солай болды. Биікке самғаймын деген бала қиял, тұнжыр көңілдер табиғаттың тіршілік заңын үйренбей жатып, дүниенің қызығын талғамай тұтас сімірген мұнарлы бозбала дәуренде жақсылап тұрып бір тоңқалаң асып тұрды. Мейлі, бұл да үлкен өмірге қадам басардағы адамдар ара қатынасының бізге деген мықты мемлекеттік емтиханы шығар.

Қалған сөзді жолдастарыма беремін.

Сырты жылтыр, іші бұлдыр құпия – қатпарлардан сыр шертпейтін аңқау аңғал досым, қош бол, альбом!

Сайлау:

А р м ы с ы ң, а л ь б о м!

Мен не дейін сендерге. Айтарым көп. Көкірек шіркін бұлбұлдай сайрайды. Бірақ қолға қалам алғанда бәрі үріккен торғайдай ұшып кететін бір бәле. Мен өзі темір түюге болмаса, ой түюге шорқақпын. Жұрттың сөзін жалғастырайын.

Сонымен мектеп директоры әрқайсымызды жекелеп шақырып тергеуге алды. Аузымнан – сөзім, қойнымнан

– бөзім түскен босбелбеу деп, мені бірінші шақыртса керек, бар сырды біліп алмақ.

– Кел, кір, Айнап-бек! Үп! – деді, директор мен есікті тақыладатып сығалап ашқаннан. Зәрем қалмады. Тура осы қалпымда абақтыға алып кететіндей. – Кеше, жоқ, суббота күні қайда болдыңдар?

– М-м-мен бе?

– Иә, тура сен?

– Ү-ү-үйде... – Қорыққанымнан тұтығып қалдым. Өмірімде бұлай кекештеніп көрген емес ем.

– Бешірді қай жерде жасадыңдар? – Шегір көзі инедей қадалып, өн бойымды сұққылап бара жатқандай. Мен: – Көрген жоқпын, ағай – дедім аузыма сөз түспей.

– Әй, найсап, бетің былш етпей көрген жоғымың не?! – Досанова Күнімкүлдің үйінде арақ ішкен кімдер? Жынойнақ жасаған кімдер? Сендер емей мен бе?

– Білмеймін... Сақаулығым сейіліп кетті. Директордың бетіне тура қарап: – Бұл жалған сөз! – дедім.

– Ә-ә, солай де. «Тісімізден шығармаймыз» – деп, ант-су ішкеміз деңдер! Жарайды, жарайды! Бара бер, тегі, ертең көзіңнен сораң аққанда өкпелеуші болма!..

– Өкпелесем, көшке берген тайлағыңызды қоса алыңыз, – деп есікті жауып шығып кеттім. Бұл қырсыққа қараңыз, не де болса ашық айқасуға барамыз деген қамшы тастау еді. Не сонша біреудің бақшасына түсіп, бауын ұрлаппыз ба?! Азар болса бір кеш ойын-сауық жасап, би билегеніміз шығар.

Бірақ іс насырға шапты. Арамызда «шпиондар» бар боп шықты. Таяқтың бәрі Күнімкүл мен Мұңайтпас ағайға кеп тиді. Менің жүрегім нашар, бұдан арғысын айта алмайтынымды өздерің де шамалап отырған шығарсыңдар! Сөзді жек көремін.

Қош бол, альбом!

Балқаймақ:

А р м ы с ы ң, а л ь б о м!

Иә, оқушы құрбы-достарым бәрін менен көретінге ұқсайды, оны сыпсың-сыпсың сөздерінен есітіп қап та жүрдім. Бірақ амал не, қалай дәлелдейсің. Атыңа бір жаманат ілінбесін, ілінген соң қалмайды. Одан арылу үшін көп уақыт, не төтенше ірі әрекет жасау керек. Уақыт болса тығыз, көсеудің сабындай қысқа, мектеп бітіруімізге бір-екі ай-ақ қалды. Үлкен әрекетке барудың жолын, амалын білмеймін, анығырақ айтқанда, жүрегім дауаламайды, қорқамын. Өзімшілмін. Суырып шығып, жөн-жосығын айтып, ақ-қарасын ажыратып беруге өзімшілдігім жібермейді. «Менің жазығым не сонша!» — деймін. «Кеш жасап жігіттерді шақырайық» — деппін бе? Өлең айтып, би билегеннен басқа не істеппін? Жалпы, сонда тұрған не бар? Есейіп, адам боп қалдық, оң-солымызды танитындай дәрежеге жеттік. Той-томалак, думан жасап, мейлі қатар ойнап-күлсек, сол үшін жер-көкті шулататындай не қирапты. Жас болған соң, оның жел шайқаған құрақтай елпім-желпімі болмай ма екен. Сол үшін жазалап, қылмыс бұрышына тұрғызбай-ақ қойса қайтеді?

Кеш тарқап, таң алагеуімде үйді-үйімізге келе жатқанда Елемес:

— Балқаймақ, бір сыр айтсам ешкімге айтып қойып жүрмейсің бе? — деп еді қуланып.

— Жоқ, айтпаймын. Не сыр ол?

— Қой, қыздардың аузында сөз тұра ма, тағы да ертең Елемес таратыпты, — деп, бәлеге қалар жайым жоқ.

— Сенбейді екенсің, жыбырлап нең бар?! Айт, айтпа өзің біл, — деп бұртия қалдым өтірік бәлсініп. Боз ала таңмен жүзім де сазарып тұрған болуы керек, мұның үстіне одан әрі бұғып қалса, күдік күшейе түсер деді ме:

— Жарайды, — деді. — Саған өзімдей сенгендіктен айтамын. Бір жан Балқаймақ айтты десе, онда өкпелеме... — Елемес қызықтыра, ынтықтыра түсті. Бұл бір сұмдық құпия жариялағаны тұрғандай көрінді.

– Мейлі, енді айтшы, айтатын болсаң.

– Ант іш!

– Іштім.

– Қандай?

– Аузымнан шықса, алдымнан мынадай таң атпасын!

– Мақұл, онда. Тыңдай бер, – деп ол сыбырға ауысты.

– Мұңайтпас ағай мен Күнімкүл жүреді екен!.. Екеуінің уәдесі бар көрінеді. Ағай бедеу әйелін қоя беріп, Күнімкүлге үйленеді дейді. Алтын медаль әперемін деп жанталасып жүргені сол екен..

Мен сонда Елеместі шапалақпен тартып-тартып жібермегеніме әлі өкінем. Бұл менің арыма түскен алғашқы таңба болып қалар, бәлкім. Өзімшілдік деген – тікенек темір тор шарбақтан қарғуға батылым бармады. Көйлегімді жыртып, тәнімді тіліп кетер деп қорықтым. Бар бітіргенім:

– Жоқ, жоқ, жалған, өсек, – деп үйге қарап жүгіріп жылап кете бердім. Елемес аң-таң боп, шошып тұрып қалған. Бармағын тістеп тұрған секілді. Мейлі, мен де жетіскенім жоқ, өз бармағымды шайнаған күйі үйге кеп, төсекке білдірмей жата кеттім. Мәнісі, Мұңайтпас ағайды мен де ұнататын ем. Ол керемет жайсаң жүректі, мол мінезі мен ақыл, парасатына қоса сұмдық сұлу кісі еді! Ондай өзі жас, сұлу әдемі еркек еш жерде жоқ-тын. Біз мектептегі шашын тарап, бойын түзеген қыздар оған ұрлана, қызыға қарайтынбыз... Енді Елеместің жаңағы айтқаны шын болып шығады дегенге біртүрлі сенгің келмейді; қызғаныш сезім араларына қиқу сап қарсы шығатындай. Күнімкүл ақсары өңді, толықша келген, әдеміше ғана қыз. Сұлу, көркем кескіні жоқ, Сымбатты дегеннен артық баға берерлік еместей. Әлі күнге: «Күнімкіл – сұлу қыз» – деп, аузының суы құрыған баланы көрген жоқпын. Бірақ жайдары, көпшіл мінезі, қоғам жұмысына белсене араласатын ашықтығы, бауырмалдығы, әсіресе оқуға зеректігі қосылып, оны

мектебіміздің шамшырағындай көрсететін. Мектеп комсомол комитетінің секретары да сол. Оның жылы қабағына жақындау, әр оқушының арманы. Екеуіміз тату көңіл құрбы едік, менен жасырған сыры болғаны ғой. Мұңайтпас ағай екеуі қосылса, иә, құлақ күйі келген домбыраның қос ішегіндей үндестік табары сөзсіз. Бірақ екі жақсы қосылмайды деуші еді, бұйрық бола қояр ма екен! Бұйыртпайтын біздің өзіміз ғой... Адамдардың өзі ғой.

Өсек бықсып жанған көмірдің түтініндей қап-қара боп қояланып кетті. Аудандық оқу бөлімінен комиссия шақырылып, ол сөз жинағаннан басқа, гу-гүді көбейткеннен басқа салауатты іс жасай алмай тайып тұрды. Оқуымыздың да рәсуасы шықты. Күнде жиналыс, күнде айтыс, Күнімкүлді комсомол комитетінің секретарлығынан босатпақ болған жиналыста, комсомолдар аяулы досын жалалы қолға бермей, қорғап қалды. Директор бір дегеніне жеткендей, педсовет шақырып, оның мәжілісінде: «Оқушы мінезіне келіспейтін қылығы үшін, оныншы класс оқушысы Досанова Күнімкүлдің тәртібіне қанағаттанарлық деген баға шығарылсын» – деп, ұйғарым жасапты. Оқушы тәртібіне ондай баға қойылса, алтын медаль өзінен өзі-ақ қош айтады екен. Комсомолдар бұл жерге ара тұра алмады.

Бір жағы Күнімкүлдің өзінен де болды. Тұщы етіне ащы қамшы тиген соң ба, өжеттеніп өршеленіп кетті. Мүмкін ерегісейін деген де ойы болмаған шығар, кейінгі тура әрекетінің барлығы неге екенін қайдам, терісіне айналып кете берді.

Сөйтіп, мектеп бітірдік, мектеп бітіргені бар болсын, ақ мөлдір арманымызға жарықшақ түсіп, әркім қалаған жағына қарай мұңдана аттанды, ойлана аттанды.

Мен сол бетіммен, Күнімкүлге жаным удай ашылған күйі, шарасыздығыма налыған күйі, аттестат алысымен июль айында емтихан болар, Алматыдағы рес-

публикалық эстрада студиясына оқуға түсуге кетіп барамын. Алаңдап аулыма қараймын, ағараңдап көрінген екі этажды мектебіме қараймын. Он жыл бірге оқыған балалардың біреуі көрініп қалар ма екен деп, жалтақтаймын. Қоңырау үні де естілмейді. Қош бол, мектеп, он жыл тәрбиелеген асыл ұя! Қатем болса, кеше гөр. Алдымнан оң сапар күтіп, ақ тілеу тілеймін.

Қ о ш б о л, а л ь б о м!

К у н і м к у л:

А р м ы с ы ң, а л ь б о м!

Не жазайын, мен саған. Қай өмірбаянымды айтайын; айта берсең әңгіме көп: соның бәрі тәтті тіршіліктің тырнағына тұра ма! Қыз сыры – қырық шемен, тас құдық. Оның суының дәмін ыдысы мен құралы бар адам ғана біледі. «Сырғақтағаның – сыр сақтағаның ғой» – демеңдер, достарым. Менің жан баласынан жасырар құпия тірлігім жоқ. Бәрін өздерің білесіңдер.

Әке-шешеден ес білмейтін ерте кезде-ақ айырылыппын. Мен үшін олар көз жасындай ыстық, арманды сағыныш. Қазірге шекті мандайымнан бір сипап қана кетсе, бұл жалғаннан өзге тілегім болмас еді деймін. Іс жүзінде аспайтын мүдденің үлесі – отты өкініш.

Нағашы әжемнің тәрбиесінде өстім. Бұл етек-жеңі мол пішілген, өмірде кейімейтін, жанынан жақсылық лебі есіп тұратын мейірімді жан екен, оны есейе келе білдім. Қазір де солай, ақымақтығыңды айналып-толғанып тұрып-ақ тұздықтап жібереді. Егер жұрт менің жанымда кісілік нұр бар дейтін болса, ол ең алдымен әжем берген қасиет қала берді, кітаптан оқып, біліп алғаным. Туыссыз өсу – адамды темірдей шынықтырама, онша-мұншаға жаси қоймаймын.

Бірақ қанша берікпін десем де, оныншы кластың ақырғы айлары қатты бір шайқалтып, қабырғамды қайыстырып жібере жаздады.

Бәрі сол мен үшін қырсықты жиырма үшінші фев-

ральдан басталған. Сол кезде әжем үйде болмай, екі-үш күнге бір жаққа қыдырыстап кете қойған еді, қасақана. Қыздардың қазір қайсысы екені есімде жоқ, Балқаймақ па, әлде басқасы ма: «Ұлдардың мерекесін осылай өткізсек» — деп, қиылған соң, оңаша ғой деп біздің үйге жиналған ек. Мұңайтпас ағайды шақырайық, — деген ұсыныс менікі еді. Ондағым: «Жігіттермен қосылып бастаңғы жасапты» — деген, ел аузына қақпақ болар және ұлдар да аяқтарын тарта отырсын деген ой еді. Аңғал басым, ол ойдың екінші жағынан бұрылып соғарын білмеппін.

Директор шақырады дегенде де көңіліме арам пиғыл соғып, алаңдаған емен. Тек Сайлау жылап шыққанда ғана басыма бір бұлт үйірілерін сезіп, алдымен өзімді емес, қарт әжемді аяп кетіп ем.

Мені ең соңынан, он төртінші етіп шақырды. Оған дейін әр баланың айтып шыққан сөзіне жарылардай намыстанып отырғамын.

— Иә, жолдас Досанова, кіріңіз! — деді директор таптанып сөйлеп. — Отырыңыз. Халіңіз қалай?

— Хал-жайымды білмек болсаңыз, бірінші шақырмадыңыз ба? Сыртымнан тергеу жұмысын ұйымдастырғаныңызға жол болсын, ағай?

— Ә-ә, солай ма? Айыптының айбарақ әрекеті де. Қорқытып, үркітіп аламын де. Оның бола қояр ма екен, Досанова?

— Айыбым не, ағай, сонда менің?

— Сүттен ақ, судан тазамын дейсің ғой. Ешкім көрген жоқ, бір жан естіген жоқ, дейсің ғой. — Директорымыздың сыпайылығы үшінші диалогке жеткен жоқ. Ақырып, айғайлап, ұрсып айтпаған сөзі қалмады. Күшеніп, бақырып сөйлегеннен ақылды әңгіме шықпайтынын білмейді екен бұл кісі. Ызаға бұлығып тұра бердім. Түнімен ойнап, күліп жасамаған қылығымыз қалмапты. Оқушы атына кір келтіретіндей жексұрын

тілектер бопты. Арақ-шарап ішіп, шетімізден мас боппыз. Осы кеште менің іштей уәделесіп жүрген кісім – Мұңайтпас ағай әдейі шақырылыпты. Екеуіміз би билеп, жұрт көзінше абыройымыз ашылып бара жатқан соң, әйелі жанжал шығарып күйеуін үйіне қуып алып кетіпті. Мұнан әрі жантүршігерлік жат сөздерге шыдап тұра алмадым.

– Осының бәрін кім айтты, ағай, сізге? Және соған толық шын деп сенесіз бе? – Қатты сұрлана безеріп, бетіне қарадым. Селт еткен жоқ, ол да сазарып боп-боз боп тұр екен.

– Кім айтқанында шаруаң болмасын, – деді зәрін шаша түсіп. – Шөптің басы жел тұрмаса қимылдамайды. Одан да рас деп мойында.

– Біз соншалық сіз айтып тұрғандай сұмдық жасаған жоқпыз.

– Бешір өткізгендерің рас қой?

– Рас.

– Сенің үйіңде екені рас қой?

– Рас.

– Мұңайтпас ағайларыңның бар болғаны рас қой?

– Рас.

– Оның сені жақсы көретіні рас қой? – Жақсы деген сөзге ерекше мән, екпін бергеніне қарап, нені меңзеп тұрғанын жүрегім сезді.

– Өтірік, өсек! Сізді де ұстаздарды басқаратын ұстаз дейді-ау! Тым ұсақ адам екенсіз ғой. Егер білгіңіз келсе, Мұңайтпас ағайды жек көретін осы мектепте бір бала, бір қыз жоқ. Мен де. Тек өз жамандығыңыз үшін өзгеден өш алмаңыз!

Ол көздері шарасынан шығып, сілейіп тұрып қалды. Мұндай оқыс соққы аламын деп ойламаған-ау, шамасы, дірілдеп, қалшыдап кетті. Жаным өксіп, көзіме жас толса да, уәжден ұтқанымға еңсемді жоғары ұстап шығып бара жатқанымда:

— Осы сөзіңе өмір бақи өкінерсің! — деген сөзі естілді. Тірлігімде алғаш рет қорлана қатты жыладым. Жазықсыз жаныма кітаптан оқып, кинодан көретін азулының әлсізге көрсетер әділетсіздігі, қиянат, зорлық, қара жүректікпен бетпе-бет кездестім. «Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде» дегенге көзім жеткендей. Сонда мен мектеп директоры Жұрынбай Жөргековке не жаздым? «Ағай, ағай» — деп, мектептің қоғам жұмысына жалбаңдап жүргеннен басқа не істедім? Барлық кінәміз кеш жасап, бір рет дем алғанымыз ба?

Мен жан күйзелісімді тірлікте бейнеттен өзге рақат көрмеген бірақ онысына емен ағаштай еш қайыспаған, ендігі бүкіл арман үмітін маған артқан қарт әжеме білдірмеуге тырыстым. Бірақ ел құлағы елу, ауылда сөз жата ма, түгел естілті. Боз інгендей боздар ма екен деп едім, айналып-толғанғаннан бөтен налыс, реніштің ұшқынын да көрсетпеді. Тек кейіннен білгенім: мектеп директорына барып, таяғымен үстелін тоқпақтапты. «Әжептәуір азамат па десем, ауыл-үйдің өсегін баққан азғын ба ең! — депті. — Бықсытпай жүр айналаңды еркек кіндік болсаң. Құдайдың жазалағаны да жетеді менің жалғыз немеремді. Бермесең бармақтай темірің өзіңе, он жыл жақсы боп келген қыз сеніңше, бір күнде бұзылған екен ғой. Қарғадай балаға жалған жалаңды жалаңдатсаң, сені де Құдай тапсын!».

Директор ерегесе, шиеленісе түсті. «Кезінде кешірген — кеңпейіл адамның ісі» — дегенді естігенмен; қайырымсыз, қатал болса, амал нешік! Комсомол комитетінің секретарьлығынан түсіре алмаған соң, менің әрбір басқан ізімді аңдыды. Алдына барып иілер, қайысып ығып, жалынар не кінәм бар, еңсемді биік ұстап, бұрынғыша жарқылдап жүре бердім.

Төртінші тоқсан аяқталып, мемлекеттік емтихан-дарға әзірлік басталды. Директор жаңа идея тауыпты. Оныншы кластың балалары үлкен сынға дайындық-

тары жөнінде ата-аналары мен мұғалімдердің алдында есеп берсін! Тоқсаннан тоқсанға қарғып дегендей әлі ешкімнің ес жиып, «ақтық майданға» толық күш сала қоймаған кезі. Соңғы тоқсаннан кейінгі әудемдік біртұныс еді, балалар мыңқылдап ешкім жөнді жауап бере алмады. Бұл жас жанды жөнсіз қинау еді, қылбұрау сап қинау еді. Зорығып өлмекпіз бе, не керек?

Шыдай алмай орнымнан ұшып тұрдым:

– Бізге жаны ашыған адамдар бізбен бұлай сөйлеспеуі керек. Аясаңдар етті, өлтіремісіңдер енді! Сөреге өліп-өшіп сүлдері кеп тұрған спортшыға солығын баспай жатып, одан да қаттырақ жүгірмедің деп жазғырған жаттықтырушыны көрдіңдер ме? Мыналарыңыз тура сол ғой! – Директор айғай салды:

– Көрдіндер ме, мына Досанованың іріткі салуын! Мұның ойынша, білім береміз десек бүлдіреді екенбіз. Қыз басымен қақаңдап балаларды бұзып бітті.

Мұнан кейінгі сөзін тыңдауға арланып мен есікті жауып, далаға шығып кеттім. Соңымнан ұзамай бүкіл оқушы ерді. Бұл наразылығымыз үшін мектеп директоры бітірушілер кешін жасатпауға әмір етті. «Олар жыл ортасында-ақ ол кешін өткізіп қойған» – деген көрінеді. Қалайша бұл кісінің айтқаны бола береді? Мектептегі өзге педагогтер қайда, педсовет қайда? Біз ыза боп класымыздың астан-кестеңін шығарып, парталарды бірінің үстіне бірін үйіп, тақтаны ең төбесіне қойып: «Қош бол, мектеп!» – деп кінәсіз тақтаға бадырайтып жаздық та, шығып кеттік..

Басым ауыратынды шығарды. Мен әлсірей бастадым. Директордың сабағы – тарихтан емтиханға дайындалып жатқанбыз. Қажыған секілдімін, ұмытшақтық пайда болды. Әл-дәрменім құрып, жүйкем сыр бергендей, зейінім алғырлығын азайтты. Дәрі іштім, ол да әсер етпеді. Әзірлік әлсіз болған соң кейінгі 10 «б» класымен бірге тапсыруға рұқсат сұрадым: бұл жолы құдай иіп

директор келісіпті. Жан ұшырып дайындалдым, басым өлі мең-зең. Біруыс дәріні асап жібердім... Не болғанын білмейтін, ертеңіне оянсам, ауруханада жатыр екем. Кейінірек ұл-қыздар келіп көңілімді сұрағанда, ақырына шейін күресе алмаған әлсіздігім үшін халыққа, Отанға пайдалы адам болайық деген ортақ мақсатты аяқасты ете жаздағаным үшін, жолдастар алдындағы осы күнәм үшін өлердей ұялып кешірім сұрадым. Олар мені түсінді, қуаныштан мөлдіреген көздеріне жас алды. «Беу, Күнімкүл, өміріңе бекер қатер жасай жаздадың. Оның дұрыс емес. Жеке өз басың болған күнде де бұл әрекетің – кешірімсіз қылмыс» – деп тұрғандай еді балалардың жанашыр жақын жанарлары. Айналдым, сендерден достарым! Мен тарихты ғана ақыры беске тапсыра алмадым. Бұл кезде директордың да басы салбырап қалған еді.

Біз мектеппен қоштасу кешін жасадық. Мен жеңілгенім жоқ.

Қ о ш б о л , а л ь б о м !

Қ а һ а р м а н :

А р м ы с ы ң , а л ь б о м !

Жиырма үшінші февральдің алдында әкем мектебіміздің директорын қонаққа шақырған еді. Қасында бір топ мұғалімі бар. Кейбіреулері әйелдерінсіз.

– Келіндеріңіз келе алмады.

– Ауырып қалыпты.

– Төркіндеп кетіпті.

– Балалардан шыға алмады.

Түгел сылтау, «Жаныма алып жүргім келмейді» демеі ме төтесінен.

– Әйтпесе, Мырзекеңнің үйінен дәм татқанды кім жек көрсін!

– Совхозымызды тіреп тұрған кісі кімге таңсық емес дейсің. Көпе-көрінеу жағымпазданды бір ағайлар. Мен ішкі бөлмеде сабағымды орындап, бәрін есітіп отыр-

мын. Бөгде біреу немесе жас балалар естіп, ыңғайсыз болар деп қысылсайшы!

Әкем «Коммунизм» совхозының директоры екені рас. Дүние, мал-мүлік, ішім-жем деген белден. Шешем қолы ашық кісі, тамақ жағынан біздің үйде баяғыда коммунизм орнаған! «Коммунизм» совхозына директор болғаннан бері! Бірақ, обалы не керек, әкем адал, әділ кісі. Кейде жұрт қолпаштап құртады, немесе заты тура, таза жан. Өз әкем болған соң мақтап отырғаным емес, тегі, жұрт солай дейді. Мен үйдегі төртінші баламын. Алдағы үшеу әр жерде «адам боламыз» – деп оқып жүр. Білімдері онша мәз емес. Әкем балаға жұмсақ, тізгінді тым бос тастап жіберді-ау деймін. Менен кейін және үш сумұрын бар. Кішкенесі – төртінші класта. Төгіліп-шашылып жатқан тұрмысқа семірсем, менің де шайқақтауыма болады. Енді ойласам, жастайынан кітапқа үйір болғанымна қуанамын. Байлық, адамды бұзады деген рас. Көңілім көтеріліп аспандай бастағанымды сезсем, көркем кітапқа жармасамын. Ұнатарым – қайыршылар жайлы шығармалар.

Сонымен құрметті қонақтарға деп, әкем бордақыға ұстаған екі тоқтыны сойдырып тастады. Қуырдақ қуырылып жатыр. Иісі мұрныңды жарады.

– Бұл дүниенің қызығы сапырып, шашып өткен ғой, – деді залға кіріп жайғасып отырған ағайлардың бірі самбырлап. – Шіркін, агроном, не зоотехник болғанда ғой, ең қойғанда мына Мырзекең құсап... Баламның баласын мұғалімдікке оқытпаспын. Мұғалімдерден сорлы ешкім жоқ қазір...

Мен бұл сөздерді онан әрі тыңдағым келмей, залға қарай атып шығып:

– Саламасыздар ма! – дедім, ағайларыма.

– Ой, Қаһарманбысың! Жағдай қалай?

– Өзі Мырзекеңе тартып зіңгіттей боп келе жатыр.

– Бұлар күн сайын емес, сағат сайын өседі ғой. Қайт-

се де мені көріп әлгі сөздеріне абыржып қалды. Оны анық сездім. Өйткені жөнсіз марапат, мақтауға ауысты. Шыдап тұра алмай тысқа шығып кеттім.

Мұғалімдердің арасында Мұңайтпас ағай жоқ екен. Ауылда болмаған ғой, әлде шақырмаған шығар. Шіркін, ұстаздардың бәрі сондай болса!.. Жаңағы үйдегі сөзді айтқан педагог бізге не тәлім-тәрбие бермек? Ал менің ұстаздыққа жаным кұмар, Мұңайтпас ағадан жұққан қасиет болса керек. Мұхиттай шалқар біліміне кеңпейіл жайлау жаны мен періштедей сұлу көркі жарасып, ашық жүректілерді өзіне магниттей тартар еді! «Жақсыны құдай бір жерден қысады» — деп, көздегі тұнған уайым — жалғыз перзент зардабы. Өзі бір адамды мұңайтқысы келмейтін кісіні мұңайтып қойған тағдырдың шеберін қарашы!

Мен әлденеге ыза боп, әлденеге қайғырып жалғыз өзім ауыл сыртындағы кішкене өзен жағасында көп жүрдім.

Түн ортасынан ауғанда үйге қайтып оралсам, ішкілікке әбден қызып масайраған қонақтар киініп, қайтайын деп жатыр екен. Мені көріп қалған бір ағай:

— Ө-өй, Қаһарман-ау, сен қайда жоғалып кеттің, бағана іздегенде, — деді, тілі оратылып, көзі жіпсіп. — Әй тентексің ғой, үйіне қонақ келгенде кісі қашып кете ме екен? — Бұл мені еркелетіп, тең қатар қойып, сөйлегендегісі. Сонсоң өзіне таман шақырып, арақ иісі бұрқырап, құлағыма бірдеңе деп сыбырлады. «Алтын... деді ме, медаль... деді ме, аласың» — деді ме, ыстық картошка шайнап сөйлегендей ұғынықсыз лебіздер.

Оның сырын кейін түсініп, жаным түршікті. Бұл кезде Күнімкүл үйіндегі кеш ақырының хикаяға айналып құйындай ұйтқып тұрған шағы болатын. Мектеп директоры Күнімкүлдің «теріс қылығы» жайлы педсоветтің қарарын да шығарып қойған. Мен әкеме жүгіріп келдім.

– Көке, – дедім ентігіп, біреудің суға батып бара жатқан хабарын жеткізіп тұрғандай. – Бұныңыз қалай?

– Немене ол? – Әкем де елең ете түсті. – Жай ма?

– Жай емес. Бүкіл мектеп шулап жүр: «Досанованы әдейі құлатып, алтын медальға Қаһарманды ұсыныпты. Мұғалімдердің тамағын тындырса әркім-ақ алар» – деп. Осы сөз рас па?

– Қой, балам, аузына ие болмаған жұрт не айтпайды! Кімге не беру – мектептің өз жұмысы. Оған сен араласпа.

– Араласам.. Мен сізді бұлай деп ешқашан ойламап ем... Осыдан қараңыз да тұрыңыз, – деп ашуға булығып жылап жібердім. Теріме сыймай жарылуға шақпын.

– Әй, ақымақ болма! – деді, әкем әлі де сабырлы қалыппен.

– Бұл – әділетсіздік, заңсыздық! Менің айта берсеңіз «5»-імнен «4»-ім көп. Қоғам жұмысына да қатысым жоқ, медальға қалай ұсынған?

Өз ойыма өзім булығып, үйден атылып шықтым да, Мұңайтпас ағайдың үйіне қарай беттедім. Жүрегімді тырнаған қапа-кейісті алдына жайып салдым. Ол арқамнан қағып:

– Жарайсың Қаһарман, – деді бетінде қан ойнап. – Жігіт екенсің нағыз! Мен сенен осындай ерлікті күтуші ем. Көрерміз әлі. Шындық үшін аянып қалмаспыз.

Ағай оқулықтарда жазылмаған, бірақ жас адамның санасын оятар талай ақыл айтты. Иықтан басқан ауыр жүк өзінен-өзі түсіп, айнала сәнді сәулесіне қайта оранғандай.

Мен аппақ арыма өмір бақи таңба болар қаракүйеден арашалап қалатын аяулы адамды мәңгі ұмытпаймын. Ол біздерді ар тазалығына баулып еді.

Қ о ш б о л , а л ь б о м !

Е л е м е с :

А р м ы с ы ң , а л ь б о м !

«Бас кеспек бар, тіл кеспек жоқ». Өлсең де ойыңдағы шындықты жаз — дедіңдер ғой ақыры. Жазайын. Жасырарым, жалтарарым жоқ, қысыларым, қорқарым жоқ ешкімнен. Езуін тіліп тұрып кімге болса да турасын айтам. «Есек есекті қарызға қасиды» — дейді, жұрттың құпиясын мойныма қарыз етер хақым жоқ. Адам шыншыл, ашық болуы керек, ойын ешқашан бүкпеуі керек. Біз — лениншіл комсомолмыз. Жалғандық, жарамсақтық — біздің бүгінгі қас жауымыз. Кітап солай дейді, мұғалімдеріміз солай дейді.

Сезем. Күнімкүлдің үйінде өткен кешті елге жайған мен деп жүр жұрт. Рас, мен айттым. Сұраған соң көрген-білгенімнің, байқап, сезгенімнің бәрін алақанға жайып салдым. Мен өтірік айта алмаймын. Қолыма жалау ғып ұстар бір ғана құралым — туралық, әділдік. Күнімкүл сол кешті әдейі, Мұңайтпас үшін ұйымдастырды. Оны сезген мен ғана. Ол — Мұңайтпас ағайға өлердей ғашық. Әйтпесе, өзімен тең десе тең жапжас менің тілегімді итеріп тастап: «Аспан асты кең, сұлу қыздар көп қой» — дер ме! Ағайдың алдына арақ қойғаны рас па? Рас. Екеуінің жабыса билегені рас па? Рас. Ағайдың әйелінің мұңданып, көзі жасаурағаны рас па? Рас. Ағай Күнімкүлмен билеп жүргенде: «Мен сені жақсы көремін» — дегенін құлағым шалып қалды. Сонда құдайдан жасырмағанда, адамнан жасыру адалдық па?

Балалар менің осы туралығымды қаламайды. «Турасын айтсаң туысқаныңа жақпайсың» — деп, қазақ тауып айтқан. Бәрібір түбінде сен жеңесің, анық екеніне сенсең, басқа көзге қарама, қасқа маңдайдан қан шығарғандай ғып соққыла.

Мен көп жолдастарыма осыны үйрете алмай қор болдым.

Анау Жарас Балқаймаққа ғашық болып сүзілгенде:

— Әкем-ай, ол қызда ойың болса, қойға барамын деген ақымақтығыңды тастап, Алматыға оқуға бірге кет, —

дедім. Герой болмақ ойы бар ғой. Жұлдыз кімге жетпек, соны түсінбесе қайтесің!

Шопандардың абыройы, атағы, табысы жақсы екені рас. Бірақ әртіс қыз бен шопан жігіт қалай жараспақ? Аспандағы жұлдыздың жердегі жұлдызбен қараңғы түнде жымыңдасқанынан не пайда, не қайыр?

Ол екеуінің болашағы бір болады дегенге сенбеймін.

Өмірдің күретамырының соғуын қалтқысыз байқап, барлау керек. «Заманың түлкі болса, тазы боп шал» — деген ғой, өткен дәуірдің ділмарлары. Сол сөзде жан бар.

Қазіргі уақытта ең алдымен білім, диплом қажет. Дипломсыз ертең қой бағу да қолыңнан келмейді, далада қаласың. Менің аузымен құс тістеген, от ауыз, орақ тілді әкем колхозға председатель де, зоотехник те, қоймашы да боп еді, ақырында, қарам таяқтан қор болмады ма.

«Шіркін, бір жапырақ көк қағазым болғанда ғой!» — деп, осы күнге дейін көкірегі қарс айырылады. «Бір ғана адал еңбекпен ешқайда бара алмайсың. Жүзіктің көзінен өткендей пысық, бөтелкеге кіріп шыға беретіндей ептілік керек», — деп отырады әкем. Шынын айтқанда, сол кісінің ойына жүз процент қосыламын. Бірақ бөтелкеге кіріп шығу түгілі, жүзіктің көзінен өту де қолымнан келмейтін шаруа. Жұртқа жуысып кетсем, шеңгел сияқты тырнап түсетін бір бәлемін. Бетке айтқанды ешкім жақсы көрмейді дейді. «Тура биде туған жоқ». Менің арманым — заң факультетіне түсіп, прокурор, не сот болу. Ертең ел билеп, жұртты аузыма қаратқанда, баяғыда бірге оқып ек деп сыртымнан «Біздің Елекең сол кезден-ақ еті тірі еді ғой — деген сөздерің жетер құлағыма. Бұл ойымды әкем де жан-тәнімен құптап отыр. «Астымдағы жалғыз атымды сатам, ағайын-туған, тамыр-танысымды саламын, қайткенде сені сол оқуға түсіремін» — деп серт етіп тұр. Мен де өз тарапымнан қарап қалмай Алматыдағы бір ағайынымызға хат

жаздым: «Көке, осы бастан таныс іздей беріңіз. Аттестат қолға тиісімен тапқан-таянғанымызды алып, артынып-тартынып әкем екеуміз барамыз. Қанша сұраса да келісе беріңіз, сіздің жүзіңізді төмен етпейміз. Бір түсірсеңіз арғы жағын өзім-ақ алып кетемін, бес жыл сүйреймін деп қорықпаңыз. Сізді ұятқа қалдырмаймын. Аянбаңыз, еңбегіңіз жанады. Аттестаттағы бағаларды түгел жөндеттім. Мінездемені де өкіртіп берді. Сіздің жарамдылығыңызға сенген Елемес ініңіз деп білерсіз! Ескерту: «Адамның күні адаммен». Жасасын, шындық пен пендешілік! Е». Әне-міне деп оқуға аттанғанша жауап хат та келіп қалар. Апрель айында жіберіп ем, кісідегінің кілті аспанда, әзірге сәті болмай іздегенім табылмай жатыр ма. Қазір тек қана өз біліміңмен оқуға түсем деу алмағайып нәрсе. Әсіресе заң факультетіне өту қиын көрінеді. Тағы да сондай бір-екі қиын мамандық бар дейді. Халық айтса, қалып айтпайды, біздің ауылдағы үлкендердің сөзі осы. Ол ойларын ешкімнен, балалардан да жасырған емес. Біздің мектептен алған білімі орташа, су мен сілтінің формуласын білмейтін оқушылар есебін тауып оқуға түсіп жүр қайтсе де. Институттың есігінен бір кіріп алған соң ілініп-салынып оқып, диплом алып шығу қиын емес көрінеді. Көк кітапшаны қойынға бір салып алғасын өндірісте, өмірде өзіңнің Құдай берген пысықтығың біледі. Мұны мен талай адамнан есіттім. Өтірік болса ағайлар айтпасын ондай сөзді.

«Өзің жайлы, өмір жайлы толғап көр» — дегендегі, менің байқағаным осылар. Мен қателесем, түзетіндер! Шындық үшін бәріміз жалтармай күреселік. Шындық көзге шұқиды.

Үлкен өмірдің алтын босағасын аттайын деп тұрмыз. Жаңа отау есігін ашқан келіншек сияқтымыз. «Келіннің аяғынан, қойшының таяғынан», «Жақсы ауылға түскен келін — келін, жаман ауылға түскен келін — келсап».

Өмір сырын танығыш етіп үйреткен ата-анам мен

ұстаздарыма рақмет. Сендердің айтқандарыңмен жүрсем, қателеспейтініме сенемін, көрегендерім!

Менің шын көңілім осы.

Қ о ш б о л, а л ь б о м!

Әділет:

А р м ы с ы ң, а л ь б о м!

Көп ойға түрткі болған мен едім, жоқ, дәлірек айтқанда идея тізгінін ұшына ұстатқан Мұңайтпас ағай да, соның жебеушісі жәмшігі боп шықтым. «Өзің жайлы, өмір толғап көр!». Мұны өз ұғымдарымызша таратқанда – өзіңді-өзің тану, өзіңе мінездеме беру, сен кімсің, қандайсың? Қайырымдысың ба, қатыбассың ба? Қайсарсың ба, қорқақсың ба? Адалсың ба, арамсың ба? Кісіге жолдастығың, ата-анаға перзенттігің, көршіге қолқабысың бар ма? Кішкене өмірде кімге көмегің тиді? Жалпы алғанда, өзің кімсің?

Шарт былай болған: әркім не болса, соны мыжып жаза бермеуі керек, жанын тербейтін бір мәселені ғана тілге тиек еткен жөн. Егер шындықтың бетін ашуға тайсақтасаң, әлде адамға білдірмейін деген жан сырың болса, онда ерік өзіңде, кұпияңды қалтаңа салып қой. Жоқ, қолыңа қалам алады екенсің – әділ сөзден жалтарма, тайсақтама! Келісім, уәде осы болған.

Мен өзім ақындықты армандаймын. «Өскен елдің ақыны көп, өспес елдің әкімі көп» – деген, неміс мақалы бізге арнап айтылған ғой деймін. Қазақта ақын да көп, қайсысының басым екенін әзір анық білмеймін. Өз аулыммен, өз ауданыммен есептеп көрсем, өлең шығаратындар да аз еместей. Өлең жазатындардың көңілі көктемнің күніндей елжіреп, жайма-шуақтанып кемерінен асып төгіліп тұрады ғой, ауаның ылғал, қысымдылығын өлшейтін аспап сияқты. Шындық жолында жүректері шамырқанып аласұрады, әлемді адамдықпен суарылуға шақырады, қиянат, қысымға төзбейді.

Сырымда ақтара түсейінші. Сәби жүрек – ақын дейді педагогтер. Олай болса бәріміз де дүниеге ақын боп келеді екенбіз. Жаратылысында жауыз боп туатындар сирек, айналаның бағзы бір жауыздығынан таза көңіл жараланады екен, оған қарсы тіксініп төзбейтіні бар, қайырылып тозатыны бар.

Біз он жеті жасқа жаңа толдық, әлі толмағанымыз да табылады, бізде әзір еш өмірбаян жоқ, ол жаңа басталғалы тұр. Мектепті бітірген отыз шақты бала жан-жаққа тарағалы тұрмыз. Жарас бастаған он бала, бір бригада болып шопандыққа серт етті. Олар жұмысқа шетінен тиянақты, тындырымды, шыдамды еді, бір нәрсе шығарар деп ойлаймын. Сайлау бастаған ендігі бір он шақты қыз бен жігіт (біз жігіт боп қалдық-ау, расында) совхозда механизаторлық жұмысқа қалмақ. Бұл екі топтың да түйгені: «Оқуды артынан көре жатармыз, алдымен ел игілігіне араласамыз. Он жыл оқытқан еңбегін өтейік!».

Иә, жүрегіміз таза, оған дақ түсе қойған жоқ. Ал февральдан бергі өміріндегі, класымыз ішіндегі оқиға бізді қатты есейтіп жіберді. Жазықсыз Күнімкүл үшін жанымыз күйзелді.

Директор шақырып тергеуге алғанын ертеңінде-ақ Мұңайтпас ағайға барып, ашу-ызамызды ақтарып ек, ол кісі де әлденеге жабырқау екен.

Біз айыптымыз ба, ағай?

– Бұл көпе-көрінеу қиянат емес пе?

– Күнімкүлдің жазығы қанша?

– Онда бәрімізді айыптасын!

– Мектептен кетеміз бе, қайтеміз!..

– Оқығымыз келмей қалды..

Арамызда Күнімкүл ғана жоқ, кешке қатысқан өзге он үшіміз шулап кеттік. Ағайдың мөлдір қара көздерінен жылы ұшқын жылт етті. Әрқайсымызға жеке-жеке жағалап қарап ойланғандай қабағын түйді. Сөйтіп:

– Жә, мен де қиналып тұрмын-ау, жігіттер, – деді, арғы ішінен терең күрсінгендей. – Сендердің әрекеттеріңді теріс санаған болсам, о баста тартынып қалып қойған болар ем ғой. Орталарыңда отырғаным үшін қазір мен де кінәлі боп тұрмын. Бірақ сендердің әлгі айтқан сөздерің артық «Кетеміз, оқымаймыздарыңа» жол болсын! Біріншіден, мектептен қуып жатқан ешкім жоқ, екіншіден, кішкене қиыншылықтан қаша жөнелмексіңдер ме! Сондай-ақ қоян жүрек қорқақ па едіңдер? Үлкен азамат боп, оң-солдарыңды танып қалған жоқсыңдар ма? Бұларыңа мен қарсымын. Олай десеңдер, мектептеріңді ренжітесіңдер. – Мұңайтпас ағайдың бетінен жігер байқалды, толқу байқалды. Біз манағы емес, ыстығымыз басылып сабырға түскендейміз. – Жарайды, сендер де жүндерің жығыла кетпесін, біз де педсоветте сөйлесіп көрерміз.

Шешім осы болды. Бірақ педсовет мүшелерінің көпшілігі директорды қолдады деп естідік. Оған Мұңайтпас ағай мұқалып, тоқтап қалған жоқ. Алғырлығына қоса өжеттік танытты. Сөйтіп, біздің ұстаған туымыз жығылған жоқ, жеңдік деп те айта аламыз. Директор: «Күнімкүл Досановаға алтын медаль бергізбеймін, қайтсем де!» – деген сөзінде тұрды. «Тәртібі» үлгілі емес қанағаттанарлық деп ұйғарылып, тарих пәнінен «төрт» қойылды да, класымыздың арына, намысына, жүрегіне әділетсіздіктің аяусыз оғы атылды. Ол оқтан Күнімкүл жараланбаса да жанымызды бір түршіктіріп, шошытып кетті. Біз жыладық, қорқып емес, қорланып жыладық.

Оқу бітіру кешінде ол жара сәл жазылғандай еді, бірақ қуаныш, қапа аралас көңілдеріміз ептеп өксіді.

Бітіру тойымызға ауруханадан жаңа шыққан Күнімкүлді алып келдік. Оның жүзінде уайымнан гөрі өзіне сенген, жақсылыққа сенген үміт шоғы жылтылдап тұрды. Достарының арманына, жеке басының мұңын жалғағысы келмеген шығар.

- Сен ренжіме, Күнімкүл.
- Сағың сынбасын!
- Біз қасыңдамыз. Бірге боламыз.

Ол бәрімізді шетімізден құшақтап сүйді. Өзінің ағат ісі болса, содан кешірім өтінгені ғой деп ұқтық біз.

Сол кеште бес-алты бала Елеместі аулаққа апарып көк ала қойдай етіп сабапты деп естідік. Ал мектеп директорын сабайтын орындар барын ел өзі айтып жүрген көрінеді.

– Мектеппен қоштасу кеші ертеңгі ақ таңға дейін созылды. Алдымыздан ақ жарылып мөлдір таза таң атып келе жатты. Біз сап түзеп құшақ жазбай, ауыл сыртындағы өзенше жағасына қарап «Армандастар» әнін айтып бара жаттық. Көңілде қуаныш, көңілде мұң.

Қ о ш б о л, а л ь б о м!

Қош бол, бейғам балалық!

.....

Мен сендерді бірге туған бауырларымдай жақсы көріп қалдым, бәлкім, алдарыңда әлі үлкен өмірдің әрқилы қиыншылығы, тауқыметі мол тіршілігі кездесер, бірақ қайтпаңдар, жасымаңдар, таулы жердің қыранындай ұшқан сайын топшыларың қатая түссін! Алда сендер асар көп сұңғыла биік асулар тұр.

Жас достарымның артынан қол бұлғап, менің де: «Қ о ш б о л, а л ь б о м!» дегім келеді.

НЕМЕРЕ

1

Шал қараптан-қарап отырып күйінді. Әлденеге өлердей бұлқан-талқан боп:

– Итше күшіктеуін қарамайсың ба! – деді. – Жылына жеткізіп туса да мейлі еді–ау!..

Атасы Жақыптың даусы шаңқ-шаңқ естілгеннен-ақ дастарқан шетіне енді отыра берген Асқарбек әңгіменің кім туралы екенін түсіне қойды. Көк шайнекті алдына алып шай құюға дайындалған әжесі Мәуекүлге қарап еді, сәл қабақ шытынғаны болмаса, сабырлы қалпын бұзбаған екен.

Атасының «итше күшіктейді» деп келе жатқаны Әшірдің әйелі Айбике. Жеті баласы бар. Ал Әшір – Мәуекүлдің немере інісі. Дәл осы ауылды жатқызып-тұрғызатын бастық та сол. Ферма бастығы, айдалада жатқан он-он бес үйлі құмды ауылдың қожасы – өзі. Асқарбектің есітуінде, совхоз орталығы машина мінген адамға да өте ұзақ жол. Аптасына екі рет қатынайтын қос қанатты самолеттен өзге көліктің жөні жоқ. Сондықтан ба екен, бұл ауылда қит еткен жаңалық болса, ол жаңалық шығыстағы көкжиектен көрінуі керек. Тек анда-санда кездесетін шілдеhana сияқты той-томалақ болмаса, әншейінде жым-жырт. Кәдімгі көз үйренген күндегі күйбің тіршілік. Атасының айғайына да құлақ қанық. Расына келгенде, Жақып шалдың күйіп-пісетін де реті бар. Әшір әр баласына думандатып той қылады. Ағайын-туыс демеі түп-түгел қағаз тарататын. Ол қағазда не жазылатынын Асқарбек жақсы біледі. Асқарбекпен кластас баласы Көпбайдың дәптерінен тілдей қып қиып алды да, «Аса құрметті жездеміз Жақып! Жас сәбиіміздің шілдеhana тойына шақырамыз. Сенбі – қонақасы, жексенбі тарқайды. Әшір». Бәрекедді!..

Айбикенің аяғы ауырлап жүргенін есіткенде-ақ

Жақып шал тас-талқан боп бөрліккен-ді. «Бұл менің ісегіме келген бала болады әлі... Көр де тұр!» деп ауылды басына көтергенді.

Ішке кіре бере Жақып қолындағы тілдей қағазды Мәуекүлге қарай лақтырды. Әйелінің дәл тұмсық тұсын көздеген. Бірақ қағаз қағаздығын қылды: бұлың-бұлың қалықтап барып, көк шайнектің қасына түсті.

— Баласына ат қояды екен! — деп шаңқылдады Жақып басындағы ақ қалпақты іргеге атып тұрып. — Осымен жеті ісегім кетеді. Тойда қайтады дейтіндей кімім бар менің ертең, бүрсігүні дүркіретіп той қылатын. Соны айтшы!..

Осы тұста атасы Асқарбекке карады. Немересінің бойын көздегендей. Сонсоң тағы шақылдады.

— Мына күшкік жігіт боп үйленгенше, бармын ба, жоқпын ба?... А?... — деп боп, Әшірге ауысты. Мал десе өлген ит!.. Қарынбайдан да асты ғой бұл. Сонда да тойым жоқ.

Мәуекүл енді ғана тілге келді.

— Қимасаң, берме, — деді жай ғана. — Тойына шақырса, осы үйде мен бар дейтін шығар. Сүйегім еді дер... Оны Жақып түсіне ме? Сүйектен өтер сөз айтып қорлайтынын Әшір қайдан білсін... — деп алдында жатқан тілдей қағазды қалтасына салды. — Апарып беремін өзіне... Мына қағазыңды қайтып ал деймін Әшірге... Апаңды бұл күнде Жақып адам санатына қосуды қойған деймін. Құдайдың берген жалғыз баласы тірі жүргенде адам есебінде бар едім, енді қаңсыған қақпасты басына ұра ма, Жақып деймін... Жалғызымнан айрылған соң кімге керек едім мен! Менен Жақыптың мұрны бұрқыраған жаман ісегі артық деймін...

Әжесінің айтып отырғаны Асқарбектің әкесі Жақып. Осыдан он жыл бұрын қайтыс бопты. Күйеуі өлген соң көп ұзамай шешесі Асқарбекті кемпір-шалдың қолына тастап түү-түү... Қостанай асып кетіпті. Сол жақтың қызы екен. Онан арғысынан ешкімнің хабары жоқ...

Мәуекүл орамалының ұшын көзіне апарды.

– Жалғызымнан айырып, мені несіне тірі қалдырдың құдай-ау?.. Осы қорлықты көрсін деп пе едің?

Бұдан әрі Жақып шал абыржиды. Баласын айтса-ақ жүні жығылып, бар қаһарынан айрылады. Кемпіріне тік қарай алмай қибыжықтап сәл ғана отырды да, жөткіріне берді. Байыз таппай орнынан түрегелген. Кемпірі: «Қайда барасың?.. Шайыңды іш» деген жоқ.

Дастарқан басынан береке қашқан соң, Асқарбек те сыртқа шықты. Атасы мал қорада жүр екен. Өзінен-өзі күңк-күңк сөйлейді.

– Өстетіні бар енді, – дейді қасында бір адам тұрғандай-ақ. – Қит етсе, Нақыпжанды айтып шыға келеді, байғұс... Сай-сүйегімді сырқырататын сөзді неге айтады екен а?.. Мені мәз боп жүр дей ме?.. О несі-ай?

Жақып қызыл жыңғылдан істелген мал қораға арқасын сүйеп, көлеңкелеп отырды.

– Уһ! – деді сонсоң. – Бәрі жалған екен да... Нақыш дүниеден кеткенде: «Тірі қалмаспын, өлермін-ақ» деп едім. Мына жүрек соғуын тоқтатар емес... Қанеки өлгенім? Жауда алған жоқ... Күнің бітпей қара жерге кірмейді екенсің, әлі жүрмін жер басып... Әйтпесе... – Осы тұста атасының даусы дірілдеді – Әйтпесе, тірі қалғанда қай төбеге ту тіктім?.. А?.. Айналайын, Нақыпжаным?.. Құлыным! Неге тастап кеттің біз бейбақты зарлатып?!

Атасының иығы селкілдеді. Жылап отыр. Асқарбектің де көзінен жас шығып кетті. Шарбақтың тасасында тұрып, Асқарбек үнсіз егілді. Қызыл жыңғылдың екі шыбығының арасында көрінген атасынан көз алмай, шұбырып аққан көз жасын жұтады. «Даусым шығып кетпесін» дегендей білегін аузына басып апты. Сонда да жылаған даусы еміс-еміс естіліп қалды.

Осы кезде Мәуекүл де сыртқа шыққан. Шалы мен немересінің екі жерде жылап тұрғанын көріп, кемпір жүгіріп кеп Асқарбекті бауырына баса берді.

– Сен неге жылайсың, құлыным-ау?.. Жалғызым-

ның көзі-ау!.. Алтын аяқтың сынығы-ау!.. — деп бүтіліп отыра кеткен. — Айналып қана кетейін!.. Толғанып қана кетейін!.. Енді сені жылатқанша, қара жерге неге кірмеймін, ойбай!..

Мән-жайға енді түсінген Жақып шал апыл-ғұпыл қаупалақтап о да жеткен. Жол-жөнекей көзін сүрткілеген. Келе сап:

— Қарашығым менің! — деп алақанынан сүйе бастады. Мықтысына жалынып-жалбарынып жүр.

— Айналайын, құдай! Жазғаным-жаңылғаным болса, кешір... Енді осының жаманшылығын көрсетпе...

Жаңағы дау-дамайы есте жоқ кемпір-шал немересінің асты-үстіне түсіп, шыж көбелек болды да қалды.

Бұл кезде Асқарбектің есіне әке-шешесінің жоқтығы түсіп, тіпті егіліп кеткен еді. Балғын кеудедегі құйттай жүрек тағы да зар тартты. Әжесінің бауырына бетін басып, көпке дейін жұбанбай, ұзақ жылады...

Бұлар дастарқан басына қайта оралған. Жақып малдас құрған қалпы өз төсегіне жайғасқан-ды. Ыстық шайды сорпа ішкендей сораптай тартады. Мәуекүл де үнсіз. Ойланып қалды. Асқарбек жұмсақ таба нанды сары майға көсіп ап, аузына бұралақтата тығады. Егде кісілердей Асқарбек те шайға құмар. Айран-сүт іше сап, ойынға айналысып кететін емес. Өзге балалар құсап, арсың-күрсіңге де жоқ «Нақыпжанға тартқан, мінезі ауыр жігіт болады» дейді атасы.

Асқарбек биыл онға аяқ басты. Үшінші класқа өткен. Бұл ауылда үшінші класқа өткен бала ересек іспеттес. Өйткені, мектептегі класс саны үшеу-ақ. Қызығы сол, үш кластың баласы бір бөлмеде оқиды. Бірінші қатарда — үшінші кластың балалары отырады. Бұл терезе жақ. Далада не боп жатқанын түгел көріп отырасың. Қай үйдің есегі босап кеткенін де, қайсы төбеттің таласқанын да, мектептің дәл қасындағы магазиннен кімнің мас боп шыққанын да елден бұрын білесің. Терезе жақтағы

қатарға Асқарбек екі жыл бойы қызығып келген. Биыл оқушылардың үлкені өздері болмақ.

Асқарбектің есіне дүкенші Өрікбайдың көк есегі түсіп еді.

— Ата, — деді Жақыпқа қарап. — Серікбайлардың есегі жөтеледі...

Серікбай дегені — Өрікбайдың баласы. Асқарбекпен бірге оқитын. Бұрын-соңды есектің жөтелгенін көрмегендіктен бе, Асқарбекке қызық сияқтанған.

Мына сөзге Жақып шал кеңкілдеп күлді.

— Темекі шегеді-дағы, — деп тағы да біраз уақыт өзінен-өзі мәз боп отырды. — Мәгәзінші болған соң Өрікбай темекіні аясын ба!..

Атасының сөзіне енді Асқарбек күлді. «Есек темекі шеге ме!» деген.

— Есекті мал қатарына қосады ма, Өрікбай бүгін... Қыс бойы далада қалған соң, жөтелмегенде қайтеді!..

Жақып шал табан астында тулай жаздады. Әншейінде, осындай әңгіменің тұсында Өрікбайды бір сыбып тастар еді. Қазір еріксіз тоқтаған.

Мәуекүл сөзге араласты.

— Айналайын! — деді немересін басынан сипап. — «Балалы үй — базар» деген осы. Бұған да шүкіршілік. Асқаржан онға келді, санға кірді... Әлі-ақ жігіт боп атасының қолынан ісін алады...

Жақып шал қауқалақтады.

— Осы кезде-ақ жұмсағаным жарап қалады... Атасының жанына жалау болып жүрген жоқ па?... Асқаржанның төбесін көргенде қалжырап келе жатсам, қуаттанып қалам...

Шал мен кемпір немересін айналып-толғанып бір серпіліп еді. Енді дастарқан басында әңгіме өрістеді. Сөз басталды.

— Болмашыға боз-боран қылмасаңшы үй ішін, — деп Мәуекүл шалына қарады. — Айналадағы Әшірді айтып

көңілге тигеннен не ұтасың?.. Мынау өмірден көрген құқайымыз аз боп жүр ме?.. – Менің қай қуанышымды көпсінесің?.. Тойға шақырмаса, Әшірге тағы өкпелейсің. «Көзге ілмеді... Көңілге ескермеді» дейсің. Шақырса және жақсы ат жоқ..

Бұл тұста Жақып дауласа алмайды. Айтарға дат уәжі жоқ. Қолынан бар келетіні – шегіншектей беру.

– Е... Оның енді несі сөз... – деп пияласын ұсынады. Сөз арнасын өзгерткісі келгендей. – Сұйықтау құйшы... Удай ғой... – дейді.

Бірақ Мәуекүл сөз жүлгесінен жаңылмайды. Шалын тақымдап апарып, тығырыққа қысады.

– Әшірді боқтап-бұралауың ұят... «Итше күшіктейді» дегеніңді қой. Келіннің құлағына жетсе, не дейсің? Азарлығы Әшір жаман шығар. Сатып алыппын ба? Құдайдың жаратқаны сол... Әкесі қандайлық еді... Бүткіл Бөгежілді аузына қаратқан бедел иесі-тұғын.

Жақып қипақтады.

– Е... оның бәрі рас қой... Әсіл қарияны көрдік қой өзіміз... Мәуекүл тағы да сөйледі.

– Әшірдің әкесін боқтағаның, сол кісі Әсілді боқтағаның... Осы тұста Жақып шаңқ етті.

– Бұл ит мінезді түзей алмай-ақ кеттім ғой мен.. Уа, мың жерден «қояйын-ақ» десем де, «үнімді өшіріп жүрейін-ақ» десем де айқайлап қалған ит ауыз... – деп боп және көтерілді.

– Анау... Әшірге ашуым келеді де... Пасықтау болды ғой, антұрған... Әйтпесе, бір қойды аяппын ба?.. А?.. Бір қой түгілі, жүз қой қырқылып жатқан жоқ па, осы?.. – деді көзі шатынап.

Мәуекүл сабырлы қалпынан өзгерген жоқ. Байыппен жауап қайтарды.

Пасықтау екенін бүгін көрген жоқсың... мың жерден туласаң да жөнделмейді енді... Тек үйдің берекесін кетіріп, босқа бөрлігесің...

Шал сөзден тоқтады. Аты-жөні жоқ сөз таластыра беру – Жақыптың әдетіне кері. Терезе жаққа оқырына қарап, желкесін қасылады.

– Жаманды-жақсылы жездесісің... Әшір – пасық деген сөздің сенің аузыңнан шығатын жөні жоқ. Жасың болса жер ортасына жеткен кез.. Аз да болса, алпысқа кеп қалдық. Басқалар айтса, мейлі.. Сенікі ерсі..

Асқарбек шамалап отыр. Әжесі сөзден жеңген кезде атасының тұқшия беретін әдеті. Кінәлі баладай, қарсы сөз айтуға шамасы аспайды. Атасының тағы да жағдайсыз халге тап болғанын көріп. Асқарбек ыңғайсыздана бастады.

– Ата, — деді сөзге араласып. — Қойларды көріп келейін бе?..

– Сөйтші, қарағым..

Асқарбек далаға қарай тұра жүгірді.

2

Үйдің бұғатына тізгінін іле салған торы ат қалғып тұрған-ды. Асқарбек кеп үзеңгіге жармасқанда сәл ғана мойын бұрды. «Енді сен келдің бе?» дегендей, Асқарбек ес білгелі торы аттың арқасынан түскен емес. Құйттайынан-ақ атасы атқа отырғызып үйреткен. Бұл күндері Асқарбек атасының торысы ғана емес, Әшірдің астындағы арқыраған қаражорғаға да көз салады. Әсіресе Әшірдің осы Асқарбекпен бірге оқитын баласы Нәсір қара жорғаны ауылдың бас жағындағы бұлаққа мініп барып суарып қайтқанда қатты қызығады. Торыны маңайлатпай желдей есіп кететін. Әшірдің өзі мінген кезде жолдағы адамдарды қағып кете жаздайды. Қарыс жерге жай жүрмейді.

Асқарбек торының маңдайынан сипады.

– Отарға барып қайтайық..

Торы кірпігін бір қақты. «Жарайды» дегендей. Тартпа

астында сұға салған тобылғы сапты қамшыны суырып алды да Асқарбек тізгінін сілкіді. Үй көлеңкесінде жатқан арыстай маң төбет денесін созып керіліп алды да, торының соңынан ілесті. Асқарбек байқап келеді. Әшірдің есігінің алды абыр-сабыр. Той қамындағы қатын-қалаш зыр жүгіріп жүр. Темір дарбазаның тілдей есігінен бір адам кіріп, екі адам шығады. Бұл ауылдағы еңсесі биік зәулім үй – Әшірдікі. Төбесін тот баспайтын ақ қаңылтыр жапқан; жылтырап жатыр. Оның бер жағында Өрікбайдың мекен жайы. Тамның арты үйілген жәшік. Онан кейінгі үйде Қаратай тұрады. Бұл ауылдағы Әшірден де, Өрікбайдан да қорықпайтын, ықпайтын жалғыз еркек. Мұғалім. Асқарбектің естуінде, Қаратай мен Нақып түйдей құрдас болған. Тіпті екеуі егіз қозыдай еді деседі. Әкесі де Қаратай сияқты ұзын бойлы, сымбатты жігітсің деп атасы мен әжесі үнемі айтып отырады. Бірақ Қаратай сияқты қызба емес, мінезі ауыр еді дейді. Асқарбек әкесінің суретіне жиі қарайтын: шынында да Қаратайға бір ұқсастық бар. Көзі үлкендеу сияқты. Қасы да қалың. Асқарбектің анасын әкесі мен Қаратай түү-түү Алматыда оқып жүрген жерінен әкелген екен. Сондықтан ба, Асқарбек Қаратайды іштей жақсы көретін-ді. Оның биік бойына, саңқ-саңқ сөйлегеніне, ешкімнен қорықпайтынына сүйсінетін. «Менің папам секілді» – дейді іштей. Қазір де Қаратайдың үйінің тұсынан өтіп бара жатып, әуелі ішіне мойын соза қарады. Қаратай мектеп маңдайшасында ілулі тұратын «Қош келдіңіздер» деген жазуы бар қызыл матаны жаңасымен ауыстырып жатыр екен. Үш күннен соң оқу басталатыны Асқарбектің есіне түсті. Осы кезде іргеден:

– Берейін десе, белшеден қылатын құдайға не дерсің!
– деген дауыс естілді.

«Апасынай келін» екен. Асқарбек бұл әйелдің шын есімін білмейді. Ауыл арасында бар өсек-аянды сапырып

жүретін жүйрік осы. Көрші отырған екі үйді келін боп түсе салысымен төбелестіріп, қырып жібере жаздаған соң, ауылдың бір шалы:

– Бұл өзі апасынай келін екен, – депті. Содан бері бала-шағаға дейін «Апасынай келін» атап кеткен.

Енді сол зарлап тұр:

– «Мың бала берейін бе, мың балаға арзитын бір бала берейін бе?» деген құдай, міне, Асқарбекті айтқан... Қаршадай боп қариядай байыпты-ай!.. Малсағын қараш!.. Біздің жетпегір бір есекке қарай алмай, көк жөтел қып өлтіруге айналды... Бұған таңғалмай өл дейін бе енді?..

Расында да, самолет кестеден тыс келген-ді. Сондықтан ба екен, Асқарбек неге екенін өзі де білмей, «Осы самолетпен анам келе жатқан шығар» деп ойлады ма, торыға қамшы басты. Самолет қонатын жерге тез жеткісі бар. Ауылға қарай атойлап шапқан жас баланы қызық көргендей ұшқан самолетін сәл қисайтқан-ды. Қанатын бұлғағандай сезілді Асқарбекке.

– Анамды әкеле жатырсың ба-а-а?! – деп айғайлады Асқарбек.

Ұшқыш қолын бұлғаған сияқтанды. Қуанышы қойнына сыймай Асқарбек жұлдыздай ақты. Бейне бір, ат үстінен көтеріліп ұша жөнелетіндей бар кеудесін алға созады.

– Мамам!.. мамашым!.. – дейді қайта-қайта. Айналайын анам!.. Келдің ба?.. Келдің бе рас?..

Асқарбек жағы тынбай сөйлеп келе жатыр. Өзі білетін нелер шырын сөзді анасына арнап айтады. Кейде іштей күбірлейді.

–Сағындым ғой әбден!.. Бәрінің мамасы бар... Бәрінің папасы бар...

Асқарбек жеткенде самолет қонып та үлгеріпті. Есігін енді ашып жатыр. Қонарда көтерілген қою шаң баяу ығып барады.

Есіктің ашылуы мұң екен, қуыршақтай сұлу қыз

көрінді. Реңі аппақ. Жүзі де дөп-дөңгелек. Етегі қысқа екен, аяғы баспалдаққа созылғанда тізесі түгел жарқ етті. Асқарбек ілгері ұмтыла беріп қайта тоқтады. «Анам сияқты екен» деді ішінен. Артынша «Анам емес бұл» деді тағы да. Бұл кезде жаңағы сұлу қыз омырауын желге ашып бүктеліп отыра кеткен-ді. Шамасы, жүрегі айныған болу керек. Асқарбек самолеттің есігіне қайта қарады. Домбыра, қобыз, арқалаған жіп-жіңішке шалбар киген жігіт көрінді. Оның соңынан аккордеон көтеріп тағы бір дудар бас түскен. Барабан да әкепті. Гитара ұстап ұзын бойлы сары қыз секіріп түсті. Мәз. Әлденеге сылқ-сылқ күледі. Асқарбекті қол бұлғап шақырады.

«Шешем жоқ» деген ойдың келуі сол-ақ екен, Асқарбектің іші удай ашып жүре берді. Анасы келмепті...

Енді Асқарбек ат басын бұрып ап, айдалаға қарай лақты...

Асқарбек торыны бүйірге тепті. Торы сәл ентелей беріп, қайтадан көңіл жықпас аяңға ауыспақ еді, Асқарбек қамшы сілтеді. Жұқа шапқа шарт ете қалған қамшының ұшы зәрлі келеді. Торы желе жөнелді. Қамшы тағы да шып етті. Аттың жанына батты бәлем, құйрығын шипаң еткізді де, қатты жортып жөнеле берген. Асқарбектің көйлегінің омырауын жел кеуледі. Кеудеге желік кірді. Жаңа ғана сампылдаған Өрікбайдың қатынының әңгімесі естен шықты. Екі көз де алда. Әлденеге асығып ілгері ұмтылады. Жанарында қуаныш нұры ойнайды. Торының қара қоңыр жалына бетін тосады да, күлімдейді.

Үш-төрт белден асқан соң Асқарбек тізгін тартты. Бұл тұста жыңғыл көп. Сексеуілдің де қалыңдайтын жері осы. Топ-топ жыңғылдың арасы тұнып тұрған от. Мал басын көтермейтін шиыр. Отар да ұзамапты: Жусан сайдың табанында шашылып жатыр. Жал үстіне көтерілген қалпы Асқарбек дағдарып тұр. Мал орнында, қайтпек керек?.. Кері қайта ма?.. Ауылға барғанда не бар?..

Асқарбектің есіне анасы түсті. Әншейінде де, сәл оңаша қалса, анасын ойлайтын әдеті. Әжесінің айтуында, анасы сұлу екен. Ибалы еді дейді. Жас еді дейді. Нақып өлген соң, Әсемкүл бір жыл аралатады да, ата-енеден рұқсат сұрайды. Еңіреп отырып, еліне кететінін айтады. Онсыз да күйреуге шақ тұрған Жақып пен Мәуекүл тым болмаса Асқарбекті қалдырып кетуін өтініп жалынады. Сөйтіп немересін ап қапты. Мәуекүлдің айтуынша, Әсемкүл кетерінде самолетке жеткенше, еңіреген қалпы жүтіріп барыпты да, екі бүктелген күйі бас көтермеді. Сонда да ұшатын осы екі қанатты самолет екен. Бүгінде дәл төрде ілулі тұратын шешесінің суретінен өзге Асқарбек анасы туралы ештеңе білмейді. Суретке анасы күлімдеп түсіпті. «Қабақ шытуды білмейтін еді» дейді әжесі. Келіні мен баласын айтып-айтып кеп, ақыр соңында көз жасын сығып алады Мәуекүл...

Осы кезде жапан даланы жаңғыртып қос қанатты «АН-2» самолеті жал-жал құмның арасынан шыға келгендей болды. Әлде ой үстінде тұрып байқамады ма, самолет жақындап қапты. Бар даусымен барылдап келе жатыр. «Әй, бұнысы несі?..» деп ойлады Асқарбек беймезгіл келген самолетке таңданып. — Бүгін қай күн, осы?..»

3

Ауылдан біраз ұзап шыққан соң ғана Асқарбек ат тізгінін тартқан. Артына бұрылып, самолетке жақтырмай бір қарады. Бейне бір самолет кінәлідей-ақ. Көзіндегі жасты сүртті. Сонда да тоқтау таба алмай өксіп-өксіп қап еді.

Осы кезде ауыл жақтан Ақбоз арғымағын арқыратып Қаратай шыға келді. Бүгін Әшір көкпар береді. Жаңағы келген әртістер де сол тойдың қамы. Ауданнан әдейілеп әншілер алдыртатын Әшірдің ежелгі әдеті. Асқарбек

көз жасын сүртті. Өйткені Қаратай Ақбоз атын ағызып, осылай қарай бет алған-ды. Бұл додаға түсер алдындағы Қаратайдың ескі әдісі. Атының етін қыздырмақ.

Ә дегенше, Қаратай құйындатқан қалпы жақындап қалды. Жебедей ағып келе жатыр.

Асқарбекті көріп Қаратай тізгін тартты. Арындап алған Ақбоз ат көзі қанталап аузы айырылып кетсе де, тоқтағысы жоқ Бірақ иесінің әлуетті қолының тегеурініне шыдай алмай, аузын барынша ашқан қалпы тұмсығын көкке соза қырындап бұрылып келеді. Қайратты аяғымен күмды суша шашып, бұрқ-бұрқ лақтырады.

Сонадайдан орағытқан Қаратай:

– Неғып тұрсың?! – деп айғайлады.

– Жа-а-ай!..

– Ер соңымнан!.. – деді де Қаратай тізгінін қоя берді. Өзі де біраз шапқан соң желігіп тұрған торы ауыздықты тістеп ап, Асқарбекті бұйым құрлы көрмей ілгері ұмтылды. Енді Асқарбектің кеудесіне желік кірген. Жанарында жалын ойнайды. Жаңа ғана егіліп тұрған көңіл қатайған. Көзінде өжеттік бар. Балғын дененің жас қаны қызынып алған-ды. Зымырап бара жатқан Қаратайдан көз айырмаған қалпы Асқарбек өзі де ересек адамдай:

– Шүү, жануар!.. – деді неге екенін анық түсінбей. Әсіресе Ақбоз аттың үстіндегі ақ көйлекті Қаратайға қатты қызыққан. Маңдайын шарт байлаған ақ орамал ше!.. Жалт-жұлт еткен жанары қандайлық! Әншейінде қысықтау көрінетін көздері үлкейіп кеткендей от шаша қарайды. Қаратайдың қара торы жүзіне қан жүгіріп, ақшылдана түскендей ажарлы. Асқарбектің көз алдына «Халық батырлары» деген кітаптың мұқабасындағы найза ұстаған Ер Тарғын елестегендей.

Иен даланың төсін дүбірге толтырып отыздағы отағасы мен онға енді аяқ басқан қаршадай бала заулап бара жатты...

Дарылдап самолет келгенде-ақ мән-жайға қанық Жақып шал:

– Баяғыда зордың арты диірмен тартады деуші еді – деді өзіне-өзі. – Бұл кезде самолетіңді ұшырып-қондыратын болды ғой...

Жақыптың сөзінде жан бар. Бүгінде самолет әдет-тегісінен ерте келген. «Әшір ауданнан әртістер алдыратын болыпты» деген әңгіме бір аптадан бері-ақ ауыл арасында гүлдеп тұрған-ды. Қонақ дегенің де қаптайтын. Ыңғай ығай мен сығайлар. Осы самолет екі рейс жасайтын да кезі болушы еді. Тіпті самолетіңе қой-ешкісін салып ап мынау ел тойға баратын боп жүр...

– Әртістер!.. Әртістер!.. – деп ауылдың бала-шағасы тұра кеп жүгірген соң, Жақып шал да жол шетіне аялдаған-ды.

Жап-жас балалар мен жалба шаш қыздар екен. Қысқа етекпен жалт-жалт көрінген ақ сандарға қарап, «Таңын жарқыратып жүре беретін болды-ау бұл кезде... Аят-ұятың адыра қалды-ау осы...» деді ішінен. Жіңішке шалбар киген мұртты балаға жақтырмай қараған.

Ақбоз атын сылаң қақтырып Қаратай үй тасасынан шыға келгенде, Жақып шал: «Е, айналайын, сөйтші!...» деп қап еді. Оң бүйірлеп ойнақтап бара жатқан Ақбоз аттан жасқанғандай әртістер жолдан ығыса берді. Бәрі антарыла қарап, Қаратайдан көз айыра алмайды. Екі тізесі арғымақтың құлағын қаққандай боп отырған отыздарға енді іліккен сымбатты жігітке қысқа етек қыздарың телміре қарайды. Күтпеген жерден кездескен келбетті жігіт тұлғасы бәрін тұтқындап алғандай...

Бұл кезде Қаратай Ақбоз аттың тізгінін қоя берген. Ә дегенше, ауыл сыртындағы қысқа жотадан асты да, көрінбей кетті.

Өзінен-өзі Жақып шал мерейі көтеріліп, жымың-

жымың етті. «Көрдiңдер ме?» – дегендей жан-жағына қаранды. «Уа!.. – дегісі келді шалдың. – Қаратайдың тырнағына арзитының бар ма, тегі?.. Менің Нақыпжанымның жөні бөлек еді. Оны білесіңдер ме сендер?!».

– Ассалаумағалейкүм! – деді Жақып шалға жіңішке шалбар киген бала.

– Уағалайкүмассалам...

– Ата, жаңағы жігіт балаңыз ба?..

Жақып шал «балам емес» дей алмады. Басын изеді.

– Мынау байтақ далада... Мынау шалқар далада дәл осындай перзентіңнің жүргені қандай жарасымды еді!.. – деді жіңішке шалбарлы бала жігіт тақпақтап. Қызғанып емес, қызығып тұр екен. Қаратайдың соңынан қарап біраз бөгелген.

– Біздің Құмар тағы бір өлең жазатын болды-ау, – деп әдемі қыз сыңғырлап күлді.

Оңаша қалған соң Жақып шалдың жан сарайы әлем тапырақ боп, қараптан-қарап тұрып, абыржи бастады. Жаңағы баланың сөзі құлақ түбінде ызыңдап тұр. «Менің Нақыпжаным тірі жүргенде, бұл даланың көркі еді-ау!» деп іші удай ашыды. Жүректің басына у құйылғандай өзегін бір өрт аралап бара жатыр. Шашыранды ой жан-жаққа тартқылады. Есіне қай-қайдағы оралды. Атам заманнан кіндік қаны тамып, кір суы араласқан киелі мекен осы. Ес біліп, етек жиғалы Жақып шалдың бауыр басып өскен жері бұл. Сона бір жыл ғана ел басына күн туған тұста Жақып шал елден жырақтаған: түү-түү Герман жерінен қайтқан-ды. Өзге елге қаңғып, жат жерге мекендемепті. Ой жүгіртіп көрсе, өз өмірінде өкініш те, шаттық та көп кездесіпті. Бұлаңдап жігіт боп өскен шағы қандай шырын еді! Мәуекүлге асық боп, естен айрылған шағы ше!.. Өлең айтып, жыр арнап мынау даланы әнге толтырған іңкәр жылдар жадынан өшер ме, сірә!.. Бертін келе Нақыпбай перзентінің

қуанышын көрді. Ер жетті, тұғырға қонды. Жұпар иісті жусанды далаға тағы да ән толды. Үлкеннің алдынан көлденең өтпейтін ибалы Нақып ел аузынан түспей тұрған-ды. Бірақ арыс ұл Жақыптың тайқы маңдайына сыймай кетті ғой...

Енді ойланып байқаса, Жақып шалдың бір сүйініші бар. Ол тағдырына разы. Қарақан басы қақиып қалмады. Маңдайына Нақып сынды перзент бітті. Елдің алды болды? Жақыпты қуаныштан қағыс қалдырмады бұл тағдыр. Шал осыған риза. Енді, міне, жаман немересі бар. Ә дегенше-ақ, жігіт боп шыға келеді...

Қалың ойға шым батқан Жақып шал елең етіп басын көтеріп алды. Ауыл шетіндегі қыраттан екі аттылы төмен құлап келеді екен. Алдыңғысы – Қаратай. Ақбоз аты ауыздығымен алысып, біресе оңға, біресе солға қарай ойқастап салтанат көрсетеді. Қаратайдың соңын ала торыны шоқыта Асқарбек келеді. Отырысы мығым. Тізгінді шірене тартады. Қуанғанынан Жақып шал абдырап қалды.

–Тіфә!.. Тіфә!.. – деп екі жағасына түкірінді. Тіл-көзден аман қыла гөр... Жалғызымнан қалған тұяқты сақтай гөр...

Сөйтті де:

–Құлыным!.. Құлыншағым!.. Қуатым!.. – деп Жақып шал немересінің тізгінін ұстамақ боп қалбалақтай ілгері ұмтылды.

5

Күн еңіске еңкейе бере ауыл сыртындағы жазаңға қызыл тұмар көпшілік қаптап кетті. Бала-шағаға дейін түгел жеткен. Барлығы көкпар көрмек. Шошқабұлақ аталатын ауылдан он кісі кепті. Қызылдың құмындағы шашылып жатқан малшылар тегіс хабарланған екен. Шабандоздар андыздап жүр.

Жақып шал бәрін танитын құсайды. Әрқайсысымен атап-атап амандасып қалды. Қайсыбіреулеріне:

— Уа, іргеге кеп жатқанда неге келмедің үйге?.. Сұх-баттассақ болмас па еді?.. — дейді. — Бір қойдың басын жеп, төрімде шалқайып жатсаң жараспас па еді!..

Анау риза. Арқа-жарқа.

— Ат суытып... Таза ауада терін үгіп жаттық та, Жақа... — деп боп. — Жаман немерең аман ба?.. Бәйбішең қалай?.. — деп айғайлайды ауыздығын шайнаған қарагердің тізгінімен алысып тұрып.

Сонадайдан жауаптасқан кісі Жақыптың қасында торыға мініп тұрған баланың кім екенін білмейді. Асқарбекті танымайды.

Енді біреуге Жақып шал тағы айғайлады.

— Уа, Есен, Ақмаңдайың қайда?..

— Сатылып кетті, Жақа!

— Уа, кімге саттың?

— Қараөткелдегі қазақтарға кетті...

— Уа, қаншаға? — деп өңешін созды Жақып шал.

Анау сұқ саусағын шошайтты.

— Былтыр сегіз мыңға бермеген еді... Жануар он мың сом бопты да....

Бар әңгімені есітіп тұрған бағанағы жіңішке шалбар киген жігіт:

— Пай!.. Пай!.. «Газ-24-тің» құны ғой мынау... — деп таңғалды.

Жекіп тастағалы Жақып шал тез бұрылып, әлгі жігітті таныған соң, сабыр тапты. Қалада өскен баланың түсінбегеніне ренжімеді.

— Ақмаңдай аман болса, он мыңды сатып алған адамға анық екі көкпарға қатысқанда-ақ әпереді... — деді жай ғана.

— Балаңыз келді... — деді жіңішке шалбарлы Жақып шалға. Ақбозын арқыратып Қаратай жеткен екен: елден ерек биік бойлы. Ақкөйлек, мандайға шарт байлаған

ақ орамал. Топ-топ шабандоздарды бір өзіне қаратып, атын ойнатып жақындай берген.

— Қандай ғажап!..

Таңданған жіңішке шалбарлы жігіттің есіл-дерті Қаратайда. Өзге дүниені ұмытқан. «Қақылдаған заржақай!» — деді ішінен Жақып шал.

Осы кезде серке ортаға тасталды. Көкпар басталды да кетті. Бас-аяғы қырық шақты аттылы кісі бір жерге ұмар-жұмар төңкерілген. Қаратай ғана шетте жүр. Шамасы, апыр-топыр топтың селдіреуін күтетін сықылды. Бірақ құж-құж қайнаған шоғыр ажырап болмады. Енді Қаратай ат мандайын додаға түзеді. Омырауы есіктей жануар сынадай жарып кие жөнелген. Қайсыбір аттар арт жағы дөңгеленіп көткеншектен кері кетуде.

Көкпар қызығына қаншалықты құмартса да, Асқарбектің көзі жіңішке шалбарлы жігіттің қасыңдағы дөңгелек жүзді сұлу қызда. Бір келбеті анасына ұқсайтын секілді. Бұл да жап-жас. Кірпіктері ұзын екен. Әрі сөйлеген сайын күлімдей береді. Реңі аппақ қуыршақтай. Самолеттен түскенде «Анам екен» деп қалған қыз осы. Көзі де ұқсас: үп-үлкен. Ойға шомған сайын Асқарбектің жан дүниесінде бір ыстық ағыс пайда боп, өзекті өртеп бара жатты. Сәби жүзіне мұң орнаған. Қаршадай баланың иығынан батпан салмақ жаншып еңкейткенді. Торының үстінде тіп-тік отырған Асқарбек бұл кезде иіле түскендей еді.

— Әкетті!.. — деген ащы дауыс Асқарбекті селк еткізді. Айқайлаған жіңішке шалбарлы жігіт екен. Дәл өзі дода бұзғандай еліріп апты. Екі көзі көк серкенің бір аяғын ұстап төрт аттыны ілестіре ала құйын боп келе жатқан Қаратайда. Серкенің артқы аяғына төрт қол қатар жабысқан. Өлмей айрылыспайтын сықылды. Ақбоз аттың тізгінін бос қоя беріп, Қаратай ер үстінде кері бұрылып алғандай екен. Екі көзі ажыраспай келе жатқан қарсыластарында. Алдында жар тұр ма, жартас бар ма

– онымен ісі жоқ. Ағып келе жатыр. Қатар жарысқан үш-төрт ат құйрықтары шаншылып, өздері бәсеңдеп қалғандай. Олардың соңын ала қиқулаған қалың нөпірдің сықпыты сұмдық. Селдей қаптап төніп келе жатыр.

– Пай!.. Пай!.. – деді жіңішке шалбарлы жігіт шаңқ етіп. Жақып шалмен сөйлескен кісінің біреуі екен. Қаратаймен тартысып келе жатқан төртеудің алдыңғысы. «Немерең қалай?» деген адам осы.

– Елуден асса да Асаубайда қайрат бар әлі... – деп сүйсініп тұр Жақып шал. – Бірақ Қаратайға қайдан пар келсін-әй...

Бұл кезде көпшілікте дегбір қалмаған. Бәрі шулап тұр.

– Тарт, Қаратай!..

– Жұлын ап кет, көкетай!..

– Иә, аруақ!.. Медет бер...

Қалың айқай шынында да Қаратайға қуат бітірді ме, қайдам, бір кезде арыстандай ақырып қалды:

– Иә, бақ!.. – деді-ау шамасы.

Сол-ақ екен, көк серкені солаң еткізіп жұлып алды. Оны көрген қалың елде ес қалған жоқ.

– Айналып қана кетейін!..

– Жан көкешім!..

– Тусаң ту!..

– Атаңа рақмет!.. – десіп гүлдеп кетті.

Қаратайдың қайратында есеп жоқ екен-ау, көк серкені тулақ құрлым көрмей бір қолымен төбесіне көтеріп, зулап ақты.

– Пай!.. Пай!.. – деді тағы да жіңішке шалбарлы жігіт шаңқ етіп.

Енді ерекше шабыттанып:

– Сұр жебедей атылды-ау алға!.. Ұлыстың ұлы күні екен-ау бүгін!.. Неткен сұлу көрініс!.. Неткен бақыт еді мынау!.. – деп кеудесін ілгері созып барады.

Бұл кезде Қаратай жалғыз самғап кеп мәреге көк серкені атып ұрған болатын.

– Бірінші салымды Қаратай алды! – деп айғайлады.

«Беларуське» тіркелген тележканың үстінде қазылық қып тұрған Өрікбай. Он қой, екі бұқа, бір бие... Бес жүз сомы ақшалай...

– Бұл жолы салымды Әшірдің қайнағасы тігіпті... – десіп жатыр.

– Ә, құдалар де... Жөн-ақ...

Көк серке тағы да додаға кетті. Бұл жолы Қаратай ат басын іркіп қап еді.

– Не болды, Қаратай?.. Неге тұрсың?.. – деп ауыл шу етті.

– Келген қонақтар да сыбаға алсын, – деді Қаратай жай ғана.

Жақып шал ризалығын жасыра алмай:

– Айналайын... – деді Қаратайға елжірей қарап. – Оның да жөн... – Күні бойы іргеде қимылсыз тұрған жұдырықтай бейтаныс жігіт:

– Қаратай аға, ендеше менің өнерімді бір көріңіз. – деп тізгінін қағып қалды.

Сөйтті де ұра жөнелді. Бойы бір қарыс-ақ дегендей. Бірақ шымыр.

– Уа, бұл қай бала?!

– Кімнің ұлы? – деген көпшілік аң-таң. Тек Жақып шал ғана күңк етті.

– Бегімбеттің баласы болмағай... – Жиырма бесте деген... – деп өз-өзінен сөйлеп тұр. – Сонау жырақтан қалай келген?..

Бейтаныс жігіт күреңін сорғытып қан додаға жетті де, бір айналып шықты. Шамасы, ортада не болып жатқанын анық көре алмаған. Енді ер үстінде тік тұрды. Жұдырықтай ғана жігіттің ат үстінде қаққан қазықтай шаншылып ап шауып жүргенін көргендер жағасын ұстасты.

– Апырай, әлгі циркте көруші ек мұндайды...

– Ат құлағында ойнайды деген осы-ау... Жақып шал тағы сөйледі.

— Анық сол... Бегімбеттің баласы болды... Бегімбеттің баласы додадағы жұрттың оңайлықпен тараспайтынын білген соң, ат басын сонау шет-шетте тізіліп тұрған көрермен көпшілікке қарай салды. Ақжал күреңді ат үстінен шалқалап құлай берді. Көріп тұрған қалың ел гу ете қап еді.

Жақып шал:

— Өнеріңнен айналайын, Күйкентай!.. — деді жай ғана.

Бұл кезде Бегімбеттің баласының оң қолы жерді сызып келе жатқан-ды. Сол аяғының ұшымен ер басына ілініп апты. Басы да жерге тиер-тимес. Сонау шетке жете бере бойын тіктеп, түрегелді. Аттың басын қайырып ап кері шапты. Бұл жолы Бегімбеттің баласы құйғытып келе жатып, секіріп түсе бере, аяғы жерге тиер-тиместе қайтадан қарғып мінді. Сол өнерін он шақты рет қайталап, ат үстінде ұршыққа айналды.

— Бұған не дерің бар!.. — деп таңдай қақты жіңішке шалбарлы жігіт.

Дәл осы тұста дода сөгілген. Топ жарған Асаубай екен. Екі көзі аларып апты. Желімдей жабысып ілесе шыққан үш-төрт кісіден құтылудың қамымен әлек. Басқа көп қол үзіп қала берген. Осы тұста Бегімбеттің баласы Асаубайға сол жағынан жақындай берді. Серке жақтан қамшы салар тұстан келмей Асаубайдың ту желкесінен кеп асыра жармасқан. Ел сияқты оң жақтан тартыспай, арқаға кеп асылған пәледен құтыла алмай Асаубай ер үстінде шырқ айналды. Бірақ артындағы адамның кім екенін көре алмай-ақ қойды. Енді міне, серкені ел секілді төмен тартпай, жоғары сүйреп барады. Тіпті арт жақтағы адамның не айла істеп жатқанын білу де қиын. Серкенің бір аяғына шылбыр іліп алатын қулар да болады. Мынау да сөйтті ме, кім білсін, шыдатар емес. Суырып барады. Асаубай ат үстіне тас боп жабысқысы келді. Қос тақымды темір құрсаудай қысты. Бірақ желкеден жабысқан күш ересен.

Асаубай қорлыққа шыдай алмай:

— Айналайын ата-бабамның аруағы!.. Абырой бер!.. — деді көзі жасаурап.

Сөйткенше болған жоқ, Асаубайдың оң тақымы ажырап кетті. Жалт қарап еді, жұдырықтай ғана жас жігіт екен. Асаубайдың көз алды тұманданды. Құлақ түбінен пойыз гүлдегендей. Қаны қарайған. Астындағы Қасқараға қамшыны осып-осып жіберіп, алға ұмтылды. Құйғытып жеткен Асаубайдың жынының келгені сонша, ат үстінен көк серкемен қосып, анау баланың өзін де жұлып алғысы келген. Бірақ Асаубай қол соза бергенде Бегімбеттің баласы құлақ есітіп, көз көрмеген іс қылды. Жақындай берген Асаубайды ат үстінде, оңға қарай, өз денесін лақтырып тастай бере иықпен кеп соққан. Асаубай аударылып қала жаздады. Бегімбеттің баласы болса оп-оңай қайта түрегеп ап, мәреге тартып бара жатыр.

Елу жасқа келгенше, Асаубай дәл мынадай сұмдықты көрген емес. Әйтсе де жұдырықтай баладан алпамсадай Асаубай жеңілді деген сөз өліммен тең. Бұл жолы Асаубай ақыра ұмтылды. Мәреге жете бергенде, көк серкеге қолы ілікті. Бір серкені қатар сілкілесіп мәре үстінде шырқ айналып тұрып қалды. Ендігі мақсат біреу-ақ: қарсыластың қолынан серкені жұлып ап жерге тастау. Серке жерге түспесе, мәреге жеткеніңмен, ол есепке кірмейді. Осы кезде Бегімбеттің баласы тағы бір іс қылды. Серкені құшақтаған қалпы ат үстінен өзін-өзі жерге тастаған. Қанша мықты болса да, дәл осындай сәтте серкені ұстап айрылмай қалу қиын. Асаубай ес жия алмай қап еді.

Қаратай саңқ-саңқ күлді.

— Апыр-ай!.. Мына баланың қасында біздікі әншейін-ақ екен-ау!.. — деп барынша разы боп тұр.

Бұл кезде Асқарбек те өз мұңын ұмытқандай еді...

Әшiрдi ауласына ұзыннан ұзақ етiп, үш қатар орындық қойылған екен. Қазiр бiр орын бос емес. Үстел үстi ығы-жығы. Дүниенiң бәрi бар. Бөтелкенiң неше атасы тiзiлiп қапты. Ауланың iшкi дуалына қызылды-жасылды қып кiлем iлiптi. Самаладай электр шамы жарқырап тұр. Елдiң алды қыза бастаған шақ.

Күн бойы төрағалық жасап топ басқарып тұрған, жағына пышақ жанығандай арық қара:

— Ха-лай-ық!.. — деп шаңқ еттi. — Бiр сөзге мұрсат берсеңдер мен сөйлегелi тұрмын...

— Е, сөйле...

— Әлi сөйлеп бiтпеген бе... Төрағасы сөйледi.

— Аяулы да абзал азаматымыз Әшекең ауданға ғана емес, облысқа аты әйгiлi беделдi кiсi. Ел ағасы Әшекең... — деп шаңқ-шаңқ еттi бейне бiреумен ерегiсiп тұрғандай екiленiп. — Әшекең басқарған пермеден әр жүз саулық жүз жиырма-жүз отыздан қозы берiп жүр... Әшекең СЖК-сыз-ақ мол өнiм алуда...

Қаратай мырс етiп күлдi.

— Әй, мынау қайда лақты-ей!.. Анау сөзiн бiтiрмеген екен.

— Абыройы аспандап тұрған ағамыздың денсаулығы үшiн, жаңадан дүниеге келген перзент үшiн тост көтерем... — дедi де өзi тартып жiбердi.

— Тамаданы ұрды құдай... Мас боп қапты... — деп Қаратай тағы мырс еттi.

— Бiздiң елдiң тойына иелiк қылатын кiм өзi бұл? — деп шатынады Жақып шал. — Осындай шiлтиген ит табылмады ма бiр қауым елден?..

— Е-е, мұнда гәп бар... Өзi шiлдей болса да, қызметi зiлдей... Аудандағы «Заготскоттың» бастығы осы... — дедi iргелес отырған көзi қарақты бiреу. — Есептi дүние да...

Атасының қасында отырған Асқарбекке мына әңгi-

менің көбі түсініксіз. «Неге есепті дүние болады?.. «Заготскоты» несі?... «Бастықтың бәрі той басқару керек пе?...».

Ел түгел кесе көтерісіп жатқанда, Қаратай ғана қозғалмай қалған. Ол ішпейтін.

–Кезекті әнге береміз!..

Сол-ақ екен, аула іші жаңғырып жүре берді. Асқарбектің анасына ұқсайтын сұлу қыз жарқырап ортаға шықты. Микрофонды аузына тақап ап, бір әсем ән шырқады. Өзі әрі билеп тұр. Жел соққан қоғадай иіледі кейде. Танадай жайнаған қос жанар тұп тұнық. Мөп-мөлдір... Кірпіктері найзадай. Сүмбідей...

Жіңішке шалбарлы жігіт гитар тартады екен, мың құбылтады-ау... Бәрін басқарып жүрген де осы құсайды. Кенет шам сөнді. Қайта жанды.

– Уа, – деп бақырады Әшір. – Уа, анау тырылдаққа сыбаға жібермеген бе едіңдер?..

Электр беріп тұрған Боранбай өзін осылай еске салатын. Біраз күтеді. Тойдан сыбаға жетпесе, осылай бір өшіріп, қайта жағады. Онысы – «Әкеліңдер» дегені. Тамақпен арақ болмаса, анау движок бұзылады. Сонсоң, отыр қараңғыда қабанша күркіреп.

Кең даладағы кішкентай ауылдың үстін ән кернеді. Түнді түріп тастап ән кетті әуелеп. Мұндай тамаша әншіні Асқарбектің бірінші көруі осы. Дауыс деген бір гажап: қалай созса да шырқап кете барады. Құлаққа жағымды, жүректі елжіреткендей. Өзі де әсем жанның сұлу әнін есіткен соң ес қалмайды екен адамда. Осыны түсінді бүгін Асқарбек. Туасы, мынау дүниедегі ең әсем нәрсе екеу-ақ-ау шамасы, – деген де ой кеп еді Асқарбекке. Олар: ана мен ән. Оның екеуі де әсем, екеуі де сұлу... Анасының Әсемкүл аталауы да сондықтан болар. Мынау әнші қыздың есімі Базаркүл екен. Жаңа ән айтарда таныстырып жіңішке шалбарлы жігіт аты-жөнін айтқан-ды. Мәдениет институтының үшінші курс

студенттері боп шықты. Бәрі де осы ауданның түлектері, қазір жазғы демалыста жүргенге құсайды. Тап ертең-ақ тіке облыс орталығына кететінін де жасырмаған. Өйткені оқу жақын. Тек Әшекеңнің тілегін қимай келген жайлары бар...

— Оқушы балдар екен да... — деді өзіне-өзі Жақып шал. Әртістікке қомсынғандай.

Ән аяқтала бере ел шулап кетті. Асқарбек өзге дүниені ұмытқан. Екі көзі Базаркүлде. Өз шешесінен бір белгі қалғандай, әлденені іздегендей болады. Көз алмай қарайды. Сонша қадала көз салған жас баланы байқаған Базаркүл күлімдей қас қағып жауап берді. «Неге сонша тесілдің?» дегендей. Асқарбек төмен бұғып кетті. Ұялып қалған-ды. «Менің не үшін қарағанымды ол қайдан білсін...» деп ойлады ішінен. Ренжіп жүрсе...

Бірақ тағы да қарағысы келеді. Өз анасын көргендей болады. Басқа дүниенің бәрі ұмыт. Тек анаға деген өрттей ыстық сағынышы ғана бар. Анасына ұқсас жанға барынша қарап қалмақ. Қарай бермек, қарай бермек...

Ән кезегі балаларға тиген соң Базаркүл Асқарбектің қасына кеп жайғасты.

— Балақай, атың кім?.. — деді иығына қолын сап. Асқарбектің жүрегі аузына кеп кептеліп қалғандай-ды. Әп дегенде, дегбірі қашып сөйлей де алмады.

— Ас... Асқарбек, — деді де тынды.

— Оқисың ба? Асқарбек бас изеді.

— Қай кластасың?

— 3-ке өттім...

— «Бесің көп пе? Асқарбек тағы да бас изеді.

— Қанша «төртің бар?..»

— «Төрт» жоқ...

— «Үш» ше?

— «Үш» те жоқ... Базаркүл қуанып кетті.

— Әй, сен жігіт екенсің ғой. Маладес... Мамаң қайда?.. Асқарбек мұңайып төмен қарады.

– Не болды?! – деді әлденені бүлдіргенін сезген Базаркүл.

– Мамам жоқ, – деп біраз үнсіз отырды да, – Атам мен әжем бар... – деп қосты.

Базаркүлдің реңі онан сайын ағара түскендей болды. Демек, мына баланың әкесі де жоқ болғаны да... Одан арғысын сұрауға Базаркүлдің батылы жетпеді. Енді не деудің де ретін таппай, бөгеле берген.

Сөзді Асқарбек бастады.

– Сіз анама ұқсас екенсіз...

Қасында біруыс боп отырған жас баланың қасіретін түсінген Базаркүл жылап жіберуге шақ қап, ернін қиқалап тістей берді.

– Өте ұқсайсыз... Үйде маманың суреті бар... Сен-бесеңіз, жүріңіз, көрсетейін... – деді Асқарбек жалт қарап. Үкінің көзіндегі үлкен қос жанарын бейтаныс қызға қадап қапты. Сол қос жанарда сонша мол сенім, таусылмас мұң, сарқылмас сағыныш толып тұр еді.

Ай-шай жоқ Базаркүл Асқарбектің соңынан ерді. Ләм-лим деуге шамасы жетпейтін сықылды.

Есік ашық екен. Бұл ауыл құлыпты білмейді. Күндіз-түні сол. Бәрі ашық-шашық жата беретін. Төрдегі сурет, расында да Базаркүлге өте ұқсас еді. О да дөңгелек жүз, танадай жарқыраған қос жанар тұнық, тұңғиық... Кірпіктері қалың, сүмбідей ұзын. Сәл күлімдеп қарайды.

– Рас па? – деп Асқарбек суретке бір, Базаркүлге екі қарайды.

Бұл кезде Базаркүл еңіреп жіберуге шақ қап тұрғанды. Асқарбекті бас сап құшақтап бауырына қысты да, үн-түнсіз отырып қалды. Ағыл-тегіл көз жасын көрсеткісі келмей, үнсіз егілген. Неге екенін өзі де анық түсінбей, Асқарбек те қатты жылап жіберді. Алдындағы адамның анасы емес екенін білсе де, Базаркүлдің бауырына тығыла түсіп көзінің жасын көл қылды.

– Айналайын... – деді Базаркүл өзі өксіп-өксіп қап. –

Қарағым-ай... Қой енді, Асқаржан, жыламайық... Бір күні
мамаң да кеп қалар...

Айтарын айтса да, Базаркүлдің тағы да зәресі қалмады.
«Бәлки, қайтыс боп кеткен шығар...» деген ой келген-ді.
Ал Асқарбекке бұл сөз тіпті басқаша әсер етті.

— Келе ме?! — деді жұлып алғандай.

Екі көзі шарасынан шыға қадалып қапты.

— Неге келмесін!.. Сендей үлкен баласы болса, қалай
келмейді, өзің ойлашы?

— Мен де «келеді» деп ойлаймын... — деді енді Асқарбек
ның үнмен. — Самолет келген сайын күтемін... Бүгін сізді
мамам екен деп қалдым... Ақыры келеді, ә?..

Базаркүл күлімдеп бас изеді.

Енді Асқарбектің жүзіне де күлкі жүгірген еді...

7

Түннің бір ортасы болғанда ғана думан тарқаған
соң, Асқарбек үйге қайтқан. Жақып шал мен Мәуекүл
де Асқарбектің әнші қызды айналшықтап шықпай
жүргенін сезген. Өздері де алғаш көргенде: «Біздің
келіннен айнымайды екен-ау» дескен-ді. Іштей егіліп
қалған болатын. Қазір таңғы шайды екеуі ішіп отырып,
шырт ұйқыда жатқан немересін сөз етеді.

— Анасын іздейді екен-ау, күнім...

— Бала — көкірек деген қиын... Ана — көкірек деген де
қиын...

— Келін кетті ғой... Біреудің есігінің алдын сыпырып
жүр-дағы, — деп Мәуекүл көзінен жасын сығып алды. —
Әйтпесе өзгеге қиятын жан ба еді сол... Маңдайымызға
сыймады да...

Осы кезде тарылдаған самолет даусы естілді. Асқарбек
ұйқылы қалпы күлімдеді. Шамасы, осы самолетпен
анам келді деп жатыр-ау тағы да... Кенет Асқарбек
басын жастықтан жұлып алды. Атасы мен әжесін көріп,

біраз ғана түкке түсінбегендей қадала қарап отырды да, самолет даусын тағы да есіткен соң далаға қарай тұра ұмтылды.

Ауыл үстінен бір айналып өткен самолеттің терезесінен Асқарбекке қол бұлғағандай болды. Амалы таусылған Асқарбек жалаңаяқ құм үстінде алыстап бара жатқан самолеттен көз алмай тұрып қап еді.

ӘҢГІМЕЛЕР

ҚОНАҚТАР

— Келді! — деп айқайлап жіберді балконнан қарап тұрған Қалия бөлмеге жүгіре кіріп.

Қонақтарды қарсы алуға бәрі екі-үш сағаттан бері тап-тұйнақтай боп дайын отырса да Айнаш абыржып қалды. Жүрегі кеудесіне сыймастай боп, алқымына тығылған. «Құдайым-ай... Астанада келген адам... Жержүзінің талай-талай елдеріне де даңқы кеткен... Сүйікті композитор біздің тұрмысымызға күліп кетпесе игі еді...», — деп бөлме ішіндегі гарнитураға көз жүгірткен. Бәрі айнадай-ақ жарқырап тұр. Анау-мынау емес, араб елінің ою-нақшысы салынған әсем дүниелік. Тек реңі сарғыштау.. Қара қоңыры табылмаған. Әйтпесе, Әтем сорлы ақшасын аяған жоқ...

Айнаш өткен аптада ғана сатып алынған торшердің үстін қолындағы пүліш шүберекпен бір сипап өтті. Әдемі-ақ. Аққудың мойнындай иіліп тұр. Оның қасында кебежедей радиоқабылдағыш. Бұрыштағы алты жүз сексен сомдық «Горизонттың» оң жағында пианино. «Кімнен кембіз?.. — деп түйді Айнаш. — Атағы аспан мен жердің арасына кейде сыйып, кейде сыймай жүрген дарынды композитор біздің дастарқаннан дәм татқанын естісе...» деп шаттанды. Ол әдетінше өзінің құрбы-құрдастарын еске алған. Әсіресе Қаныбектің қара қатынына өш: сыйқына қарамай, алтын жүзік, алтын тісін жарқыратып... бір көйлекті екі күн кимей... керіліп-созылып!.. Айнаш күйінгеннен оған «Қара періште» деп айдар таққан... Енді сол «Қара періште» есітсе екен!..

Күйеуінің тіл алғыштығына Айнаш разы. Ашса — алақанда, жұмса — жұдырығында. Тіпті, ауылдағы кемпір-шалды да жуытпай қойған осы Айнаш. Соған да

мыңқ етпейді сорлы. Шымкентке осынау Алматыдан труппа келіпті, басқарушысы Қамшыбай екен деген хабар дүңк еткелі-ақ Айнашта ес қалмады. «Әй, Әтем, — деген күйеуіне звондап. — Атақты Қамшыбай қаламызға кеп қапты... Қонақ етсек қайтеді!.. Ырысымызды жеп, несібімізді ішіп кетпес... Есесіне, бүткіл жаһанға аты әйгілі дарын иесі үйімізде болады... Сүйінер дос, күйінер дұшпансыз емеспіз...»

Әтем де қостай кеткен. «Жаным-ау, өзім де айтқалы жүр едім саған... Бір табақ қайда қалмайды... Ет жағы болмаса...», — деп еді, Айнаш жөн сілтеді. «И-и, бармаймысың ауылға... Кемпір-шалдың бір қойын әкел. Өзімізге де ет керек. Қамшыбай жесе, басын жер...».

Енді, мінеки Қамшыбайды, әдейі такси жалдап барып, Әтем үйге әкеле жатыр.

— Бетім-ай!.. — деп Айнаш радиоқабылдағышқа қарай жүгірді.

Қамшыбайдың әні жазылған көк пластинканы ойнатып қоюды ұмытып барады екен. Ә дегенше-ақ, бөлме ішін әсем ән кернеді.

Есіктен кіре беріп, қияқтай мұрты бар, ақшыл реңді жігіт ағасы:

— Сәлеметсіз бе, — деді Айнашқа қолын созып.

Айнаш сәл иіліңкіреп амандасты: қайын атасына да осынша құрмет көрсетпейтін-ді. Қамшыбайдың қолы матадай жұп-жұмсақ сезілді Айнашқа. «Бұлар нәзік болады да», — деді іштей. Әйтсе де, қала тәртібін сақтап:

— Айнаш, — деді Айнаш өз есімін өзі атай. «Танысайық» дегені. Қамшыбай «Мені білесіздер ғой» дегендей қияқтай мұртын қиылдырып күлімсіреді.

— Қамшыбай деген қайныңызбыз...

— Сіздей қайындарымыздың келгеніне өте қуаныштымыз... — деп Айнаш төр жақты нұсқады.

Осы кезде Айнаштың дәл желке тұсынан:

— Сәлем бердік, — деген жуан дауыс күж ете қалды.

Қамшыбаймен ғана шұрқырасып жатқан Айнаштың мінезін мысқылдағандай ұзын бойлы, дудар шаш қара жігіт сәл ыржия күліп тұр екен. Тіпті, Айнашты мазақтайтындай сиқы бар. «Мынаның мінезі қандай еді!» – деді Айнаш іштей жақтырмай. «Өзге түгілі өз байымның да сөзін басымнан асырған емеспін» деп шаңқ-шаңқ ете қалар еді... Ұят та...

– Төрлетіңіз, – деп қиылды Айнаш сыр берместен. Ұзын қара ай-шай жоқ қақ төрден бір-ақ шықты.

Жарқыраған шифоньер, үстелдерге кіржие қарайды. Екі көзі осынау бір шеттегі кітаптарға қадала беретін секілді.

– Бұл жігіт... – деп Қамшыбай «Ұзын қараны» Айнашқа таныстырды. – Белгілі ақын... Тамаша талант... Қажығалин Әжіғали...

Үшінші жігітті Айнаш бірден таныды. Ол осы облыстың әртісі. Домбырамен өлең айтады. Есімі – Ескермес.

– Өзіңіздің мамандығыңыз? – деп қиыла қарады Қамшыбай қияқтай мұртын сипай өтіп.

– Дәрігермін, – деп Айнаш қызара күлді. – Терапевт... Әтем әзілдегісі келді білем:

– Жүрек жағына шебер, – деп қосты. Қажығалин Әтемнің әзілін ұнатпады.

– Аяқ жағына да осал болмас... – деді күж етіп. Түйеден түскендей қып қорс ете қалатын Қажығалиннің мінезін қалай түсінерін білмей, Әтем ыржақтап, әзілге бұрған болды:

– Дұрыс айтасыз... Аяқ жағына келгенде алдына жан салмайды...

Қаралы жаңдай қап-қара боп түнеріп отырған Қажығалиннің аласы үлкен қос жанары жалт етіп Әтемге бір қарады. Соңғы әзілін ұнатқан секілді.

Бірақ Айнаш жақтырмай қалған. Әтемді көзімен атты.

– Ә-ә, мына кісі кім? – деп Қамшыбай Қалияға назар салды.

– Қарындасым... Мұғалім... Биыл бітірді... – деп боп, Әтем үстел үстіндегі дәмге қарай: – Ал, Қамеке... «Ұрыста тұрыс бар ма» деуші ме еді... Қайтеміз?

Қамшыбай Ескермеске бұрылды.

– Осы жағынан билікті Есекеңе берейік...

– Қалия!.. Айеке, – деп дауыстады Әтем, ауызғы бөлме жаққа, – шайларың бар ма еді!..

– Бар, ойбай, бар... – деді Айнаш Әтемнің құлақ түбіне кеп сыбырлай. – Баяғының бай-шонжары құсамай тұяғыңды қимылдатсай!..

– Дұрыс айтасыз.. – деп Қамшыбай Айнашты қостады.

– Қазақтың осы әдеті нашар... Жәрдемдесу керек-ақ...

Әтем қозғалмады.

– Айтқаныңыздың еш айыбы жоқ, Қамеке... Бірақ біздің ауылға тура келмейтін құсайды...

Айнаш та сөзін көбейтпеді. Әтемнің мінезін білетін. Әншейінде үндемегенмен, дәл осындай жағына келгенде, еркек пен әйел міндеті деген секілді әңгіме болса-ақ қасарысып қалады. Тұрткілесең тіпті тас-талқаны шығатын ит мінезі бар...

– Есеке, – деді Әтем шай келтірген соң. – Өзіңіз білесіз... Біздің ауылда Қошқар мен Теке аралас... Ертеректе жиі төбелесіп тұрады екен...

– Рушылдықта, – деп қостады Ескермес.

– Бірде өңкей Теке жиылып отырса, ортасына бір Қошқар келіп қапты. Текенің қулау біреуі: «Уа, ұратынымыз Қошқар болса, осы жерден неге бастамаймыз» депті түрегеле беріп... Сол сияқты...

Қажығалин қаһарына мінді.

– Екі сөзіңнің бірі төбелес, ұрудан басталады екен!.. – Сол сияқты деп бізді ұратын ба ең...

Әтем күлді.

– Жоқ, ә!.. Ішетініміз осы коньяк пен арақ болса, осы жерден неге бастамаймыз демекпін де...

– Ә!.. Бұның жөн... – деп Қажығалин сабасына түсті.

Үстел үстіндегі бөтелкелер үшінші рет ауыстырылуға жеткенде Әтем ойланайын деді. Іші шиіткіген. «Әй!.. Мына композиторың мен ақыныңда тоқтау деген болмайды екен-ау... Сөздері де, көздері де шектен шыға бастады. Соңы немен тынбақ?» деген ойға тірелген. Алғашқы көңілділік жоқ. Тек сырттай ыржиып күлген болады. Сыр беру ұят та.. Арағын қызғанғандай..

Бір кезде Қамшыбай аруағына мінген. Тірі жанға сөз бермейді. Жалғыз сайрап отыр. Аят-ұят дегенді жиыстырып тастап, көңілдес келіншектеріне дейін сықпыртуда. Оның айтуында, Қамшыбайдан қалмаған әнші келіншек жоқ құсайды. Анау Шегенова Айсұлу да, Қарасаева Жарасай да осы Қамшыбайдың нақсүйерлері екен.. Қамшыбай онымен тынбай Айнаш пен Қалияға да телміре қарайды.

— Айнаш!.. Айым!.. — дейді елжіреп. — Қасыма отыршы!.. Қойшы сол Әтемаді!..

Айнаш сыпайылық сақтап:

— О не дегеніңіз!.. Сіздің қасыңызда бүгін отырғаныммен ертең қайтем? — дейді әзілге бұрып: — Әтемаңына жуытпай қояды ғой!..

— Ой, Әтемаңның аузын!.. — деп салды Қамшыбай тікесінен. Сонсоң, өтірік қарқ-қарқ күлді.

Ескермес елпектеп Әтемеге сыбырлап жатыр.

— Көңіліңе алма!.. Ішсе осындай!.. — дейді құлағына аузын тақап, сыбырлап. — Тік боқтайды!..

— Әй!.. деп шаңқ етті Қамшыбай. — Әй! — деп тағы айғайлады Ескермеске. — Сүйісіп жатырсыңдар ма, ей!.. — деп, боп, Айнашқа қайта бұрылды. Екі көзі қып-қызыл. — Айналайын!.. Қасыма келші!.. Анау аш беліңнен бір құшақтайын!..

Қажығалин басын төмен сап жым-жырт отырған. Әншейінде дудырайтын шашы тіпті шашырап кетіпті.

Қамшыбайдың шаңқ еткен даусынан селк етіп, басын көтерді.

— Жау шапты ма?! — деді Қамшыбайға дікілдеп. Қамшыбай тыңдамаған соң, Қажығалин орнынан қарғып тұрды.

— Тоқтат! — деп күж ете қалды. — Тоқтат, дүние дабырды!.. Тоқтаңдар, жалтақ-жасықтар!.. Қажығалин сөз алды. — Өшірсін үнін пасықтар!..

— Браво!.. Браво!.. — деп шиқылдай күлді Қамшыбай... — Маған айтты, «пасық» деп... Хи—хи—хи!.. Сендерге емес, маған айтты... Сендер пасық емессіңдер... Хи—хи! Айнаш!.. Жаным!..

— Өшір! — деп Кәрмен ақырды Қажығалин Қамшыбайға. — Ақын аруағына мінгенде, композитор қайда кірерін білесің бе?..

Әтем мырс етіп күлді. Қасындағы Айнашқа қараған. «Жағдай қалай?» дегендей. Қалия асханада жүр. Залға жуымайды.

Бұл кезде Қажығалин алдында тұрған бөтелкеден шөлмекке шүпілдете құйып ап, сіміре бастаған. Қамшыбай да коньякқа қол созды.

— Бізді қайтар енді... — деп жалынғандай боп сыбырлады Ескермес Әтемнің құлағына. — К..к..кетейік...

Қажығалин түрегеле беріп қолын бір сілтеді:

— Бәрі өтірік!.. Бәрі жалған!.. Әкесін танытып кеп мақтаймыз... Жәкесін танытып тұрып сынау жоқ.. Қайдасың, о, Белинский!.. Қайда сенің семсерің!..

Түнеріп әудем уақыт үнсіз тұрған соң, Қажығалин Әтемге тік қарады.

— Сенің уайымың не екенін білмеймін!.. Бәлки бақытты тоғышардың бірі шығарсың... Өйткені, мынау! — деп жарқырап тұрған гарнитураға қолын созды. — Мынау!.. — деп торшерге сұқ саусағын шұқшита қадады... — Анау! — деп телевизорды көрсетті. — Осының бәрі сенің кім екеніңнен маған мағлұмат бергендей... Ал менің

күйігімді білесің бе?.. Бәлки, аты әйгілі — ақын, бақытты деп түсінерсің... Кешір достым!.. Менің бақытым, өкінішке қарай, сендердің бақытыңдай оңай бақыт емес! Бәлки, қиын бақытым үшін де мен көбінесе бақытсыз шығармын... Сендерде уайым жоқ, қайғы аз. Көңіл тоқ, киім бүтін... Ағаш пен темірдің неше атасы бар. Уа, енді не керек тағы да!.. Болды ғой, жетті!.. Ха-ха-ха!.. Төрт құбылаң түгел...

— Хи-хи-хи! — деп Қамшыбай қосыла күлді. — Әй! Кім еді ей, атың?.. — деп Әтемге шүйлікті. — Әкем бе еді?..

— Әкең!.. — деп ту желкесінен Қажығалин гүж етті. — Әке де... Ха-ха-ха!.. Әй, айтсайшы атыңды, мына сорлы композиторды зарлатпай!..

— Айтпаса қойсын!.. — деп шошаң ете қалды Қамшыбай. — Неге зарлауға тиіспін... Аттың атасына нәлет...

Әтемнің реңі бұзылды. Қамшыбай нағыз жыңды екен, айылын жиюдың орнына үдеп кетті. — Бажырая қалғанын!.. Е!.. Ұрасың ба!.. Атыңды неге айтпайсың сұрасам... Мен кімін, сен кімсің?! Әй, мен сұрағанда жауап бермейтін кім едің!.. Соны айтшы! — деп орнынан жұлқына түрегелді.

Ортада отырған Ескермес арашалауға кірісіп еді.

— Уа, Қамеке!.. Көкетай!.. Орныңа отыршы... Аты — Әтем... Құда түссеңде...

— Отыру үшін шарт қоямын, — деді Қамшыбай сіресіп. — Шартым орындалса, отырамын... Орындалмаса, кетемін...

— Шартыңды айт, көкетай! — деп Ескермес електеп тұр.

— Анау, — деп Қамшыбай Әтемді көрсетті. — Айнаш екеуі қосылып менің «Бабама» деген әнімді орындасын... Сонсоң, Айнаш бетімнен сүйсін...

— Бабаңа арналған әнің орындалмайды, — деді Әтем сызданып.

Қонағына тағы да қадала қарады. Бұл жолы кіжі-

ніп, жақ жүні тікірейген жоқ. Көзінде күлкі бар. «Ал қайтесің енді... Кетесің бе?.. Кете ғой...» дегендей...

– Кетем! – деп шошаңдады Қамшыбай. – Бір минут те бөгелмеймін еңді.

Үстел шетіндегі шөлмекті қағып жіберіп, жерге түсірді. Хрусталь шөлмектің талқаны шықты. Жұлқынған қалпы Қамшыбай есікке беттеген. Қажығалин мен Ескерместің ілескен-ілеспегенінде ісі жоқ. Сыртқа шығып кетті.

Былақ етпей отырған Әтемге Қажығалин тесірейе қарап біраз отырды да, орнынан көтерілді.

– Ал сау бол... Бізді шығарып салмай-ақ қой, жарқыным! – деп есікке жете беріп, жалт бұрылды. – Міне, біз осындаймыз... Дерт те бізде, серт те бізде... Ми да бізде, жан да бізде... Сыртымыздан он жылға азық қып, күліп жүріңдер енді... Ха-ха-ха!.. Уа, айналайын, тәңірім!.. Көрсеткеніңе шүкір!.. – деп шығып кетті.

Қонақтарын таксимен жатын жайға жеткізіп сап қайта келген Әтем ұзақ ойға шомды. Жанын жегідей жеген екі күдік маза берер емес. Пайғамбардай құрмет тұтқан композиторы қып-қызыл жынды сияқты да, ақыны пайғамбар секілді ме қалай...

«Расында да сонда мен кіммін?.. Қуанышым не, қайғым қандай?.. Уайымым бар ма, тегі!..»

Түні бойы Әтем кірпік айқастырмады.

ШІРКІН, ДӘУРЕН-АЙ!

Былғарымен қаптаған орындық күйіп тұр екен, Қаратайдың арқасын күйдіріп кетті.

– Оңбағандар! – деді Қаратай терісі тарылып. Авто-станцияның қызметкерлеріне тиісіп отыр. Өйткені автобустың жүрер мерзімі болғанына да ет қайнатып, сорпа-суанымен ішіп бітетін уақыт өткен-ді. Күн ыстық. Автобусқа мінген адамды тіпті санай алмайсың: ығы-жығы. Иін тіресіп, бірінің үстіне бірі шыққалы тұр.

«Әй, – дейді іштей Қаратай. – Автобус дәп резеңке боп кетпесе, енді қай жағына тыға береді, әй, мынау оңбағандар! Ақша десе өлген ғой сүмелектер. Халықтың жағдайын ойлап, басын ауыртып: «Уа, бұлар адам, жұмыстан шықты, шаршаған шығар, Ауру-сырқаты бар болар-ау... Осылардың жай-жапсарын жасайық» деп отырған бір адамды көрсем, көзім шықсын!» деп қаны қараяды. Дәп қазір жүгіріп барып анау вокзалдың ішінде, саяжайда сылқ-сылқ күлісіп, ыржақтасып тұрған автостанция қызметкерлерімен мықтап сөйлескісі келді.

Осы кезде шопырдың төбесі көрінді-ау әйтеуір. Тексеруші де бірге келе жатыр: билет тексермек те. Қаратайдың долданғаны сонша жақ жүні тікірейді.

– Бәріңде билет бар ма? – деген контролер келіншектің даусы саңқ етті.

– Ба-ар! – десті он шақты адам жарыса.

– Әй, жігіт, көрсетші билетінді! – деді келіншек. Жігіт қара жаяу емес екен.

– Ойбай, сіздің көргіңіз келсе, немді аяйын мен, – деп еді, автобус ішіндегі адамдардың күлкісі гу ете қалды.

Қаратай да әлгі жігітке жалт қараған: орта бойлыдан сұңғақтау, бидай өңді, балаң жігіт екен. «Айналайын!» деді ішінен.

Контролер келіншек бажылдап шыға келді. Аяқ-

астынан жәбірленген бейкүнә періштедей-ақ долдансын кеп.

– Ұятсыз, оңбаған! – деді жігітке айғайлап. – Қазір милиция шақыртып, ап қаламын... Саған мен билетіңді көрсет дедім. Сенің көркіңді көрейін дегем жоқ... Ұятсыз!..

«Қарай гөр, – деді іштей Қаратай. – Бұл бала қолыңа түссе, «кет әрі» дей қоймассың... Қарай гөр шажалаңдауын... Сендердің жайларыңды білеміз ғой біз»...

Автобус жүріп кетті. Контролер келіншектің тұ сыртынан Қаратай көз жүгіртті: мүше-мүшесі айқын, сиықсыз емес екен. Сонда да іші жылымады.

«Долы екенсің!» – деді іштей.

– Оқ қағарың бар екен, бала, – деп біреу әлгі жігітке әзіл бастады. – Жаңағы келіншек ап қалғанда қайтер едің!..

Қаратайдың дәп желке тұсынан сыңғыр-сыңғыр күлкі естілді. Екі-үш қыз тұр екен. Жап-жас. Бағанағы жігіт қыздарға бұрылды.

– Неге күлдіңіздер, қарындастарым?.. Қыздардың біреуі, жауап берді:

– Алғаш арыныңыз жақсы-ақ еді, артынан үніңіз шықпай қалды. Ап қаламын дегенге зәреңіз ұшты-ау сәрі...

Сыңғыр-сыңғыр күлкі тағы естілді. Қаратайдың өзегі өртеніп бара жатты. Осы күлкілер Қаратайға емес, анау балаң жігітке арналған-ды.

«Беу, дәуренім-ай! Өтіпсің де... Кетіпсің де...» деді іштей күйзеліп. Әңгімеге араласа кетуге тіпті жөні келмейді: самайы аппақ. Бақса, қыздарға екінші рет бұрылып қарау да ерсі.

Мың жерден қарағысы келсе де, мың жерден іші күйіп, өзегі өртенсе де шыдайды.

– Атыңыз кім? – деді жігіт жауаптасқан қызға.

– Атымыз жоқ, жаяумыз...

«Әбден жауыры шыққан жауап болды-ау» деп ойлады Қаратай.

Жігіт тапқырлау сықылды.

– Біздің ауылға барсаңыз, ат тауып берер едік... Жаяу жүргізбес едік... – деді.

Қаратайдың жүзінде күлкінің табы білінді. «Анау қыздың саңылауы болса, түсінсе... Сойдың», деді іштей.

– Кім біледі сырын білмеген аттың сыртынан өтпе деуші еді біздің ауылдың кемпір-шалдары; атыңыз жығып кетіп жүре ме?..

– Біздің ауылдың атына мініп, сосын жығылсаңыз, өкінбейсіз, қарындас, – деп жігіт сонау жақтан бір-ақ шықты.

Сыңғыр-сыңғыр күлкі Қаратайдың дәп желкесінен тағы да естілді.

– Атыңызды сонша мақтадыңыз... Өзіңіз кім боласыз?

– Ауылым алыста...

– Адасып неғып жүрсіз, біздің ауыл жақта?

– Жоқ іздеп жүрген жайым бар. Жоғалтқаным – қара көзді, домалақ қана, өзіңізден аумайтын сұлу қыз...

«Бөгелме тек!.. Ағыт жүрек шіркіннің айт дегенін, ақтар тегіс, айта түс!..» – дейді Қаратай ішінен анау жігітке. О да сөзге шебер құсайды, зарлап бара жатыр.

– Түнде түсімнен, күндіз көз алдымнан келбетіңіз бір кетпейді. Сыңғырлаған үніңіз ұйқымнан оятады, қарындас... Алыстағы ауылымнан арман іздеп шығып едім, қарсы алдымнан кезіктіңіз-ау... Сол қара көздер, сол дөңгелек жүз, сол шырын әуезді күміс күлкі.. Сенейін бе, сенбейін бе көзіме!..

Жігіт асықпай-аптықпай айтады әр сөзін. Шынымен-ақ ғашық жандай тереңнен толғап сөйлейді. Қыздардың сыңғырлаған күлкісіне қуаныш араласқан сияқты: шаттық күлкісі автобустың ішін толтырды.

Күні бойы жауапсыз тұрған қыз:

– Мақтау сөзге сене берме деуші еді біздің ауылдың

кемпір-шалдары... Әйтсе де, жылы сөзіңізге рақмет! — деді.

Жігіт ренжіп қалды.

— Адамдарға түсінсем бұйырмасын... Адалыңды айтсаң, «Алдады» дейді, Арманыңды айтсаң, «Арбады» дейді... Жалғаныңды айтсаң — сенеді... — деп автобустың терезесінен сонау алысқа көз тастады. — Көңіліме ұнап едіңіз, жасырмай-ақ, жаппай-ақ сол шынымды айтып ем, иланбадыңыз, қарындас... Ұшқыннан жалын лау етпейтін бе еді, неге өшіресіз өз қолыңызбен жалт еткен ұшқынды!..

Қыздар бұл жолы күлген жоқ. Дағдарысып қалған сықылды.

— Әп-сәтте өше салса, ондай ұшқын қаншаға шыдасын! — деді тағы жаңағы қыз.

Жігіт бөгелген жоқ.

— Бекер айтасыз... Менің жүрегімдегі сезім әлі әлжуаз. Алғашқы сәтінде бәрі де әлсіз болмай ма. Жас нәрестені есіңізге алыңызшы! Аяламаса, әлпештемесе болушы ма еді, туасы!..

— Көріп тұрсыз ғой, — деп тағы да жалғады сөзін жігіт. — Жалған сөйлейтін адамға ұқсаймын ба?! Айтыңызшы шыныңызды!..

— Мына түріңізге қарасақ — ұқсамайсыз...

— Нағашыма келе жатыр ем, — деп жігіт сыртқа еңкейе қарады. — Мен түсетін де уақыт жақындап қалды-ау, осы... Сіздер қайда барасыздар?

Жауап бөгелді. Бейне бір қыздар қайда барарын білмей, дағдарғандай.

— Ауылымызға барамыз да, — болды жауап. Жігіт күлді.

— Ауылыңыздағы кемпір-шалдарға сәлем айтыңыздар: бұдан былай адалын айтқан жігітке сеніңдер деп үйретсін қыздарына...

Автобус қиқылдап-шиқылдап тоқтауға айналды...

– Қош, қыздар, – деді жігіт есікке беттей беріп. – Адалымды айтсам деп артық кеткен жерім болса, айып етпеңіздер...

Қыздар күлген жоқ.

– Сау болыңыз, – деді үшеуі қатарласа.

Жігіттің ақ көйлегі жолаушылардың арасынан ағараңдап бара жатыр. Қаратай көз алмай жігіттің сыртынан қарап қалыпты. Өйткені бір кездегі өзінің де қыздарға дәл осылай от тастай сөйлейтін өрт дәурені есіне түскен-ді. Мына жігіт те ойландырып кетті қыздарды. Өзі де оңбай бара жатқан болар. Қай оңсын: шынымен-ақ көңілі ауды ғой мына қызға... Оның да іші әркі-тәркі боп жидіп бара жатыр да... Қас қағымдай қысқа уақытта не айта алсын ой бейбақ!.. Қыздарға да кінә жоқ: аяқастында қалай ғана «мақұл» демек! Бұл кезде жаңағы жігіт көшенің арғы бетіне өткен-ді.

– Әне!.. Анау кетіп бара жатыр жаңағы бала! – десіп қыздар сыбырласып қалды. Қаратай да со жігітке қарап күрсінді: бейне бір өзінің де он сегіз жастағы кезі осы жігітпен бірге кетіп бара жатқандай. «Рас-ау, – деп ойлады Қаратай. – Өмір дегенің мынау автобус секілді. Біз – жолаушылармыз. Он сегіз бен жиырма бес те көп аялдамалардың бірінде түсіп қалған шығар артта...».

ҚАЙСАР

Таң қылаң бере кебісін сүйретіп үйінен шыққан Шулығанның осы ауылға, өткен аптада көшіп келген Қайсардың үйіне жеткені қазір. Ертеңгі шайдың үстінен шығыпты.

Төрге салынған көрпеде қақшиып алған Шулыған жағы тынбай сөйлеп отыр.

— Бейшара қызық кісі еді, — деп Қайсар көшіп келген үйдің бұрынғы иесін әңгіме етеді. — Қартайса да келін-кепшікке әзілдегенін қоймайтын... Ерсі екен-ау демейтін... Біз де елемеуші ек... Аңқылдақ мінезі шығар деуші едік...

Шулыған өзінен-өзі кеңк-кеңк күледі. Бойы бір қарыс қана боп, торғай шырылдамай шай аңдып жүрген мынау адамға Қайсар таңдана қарайды. Әсіресе таңырқайтыны Шулығанның бір қарыс қана бойы. Қайсардың көз алдында молдаторғай елестейді. «Құдайдың неше түрлі пендесі бар-ау» дейді іштей.

— Қаншаға алдыңыз?

Қайсардан мынау үйді қаншаға сатып алғанын сұрады.

— Екі мың...

— Ә-ә, — деп Шулыған жерге қарады.

— Жері жақсы екен... Сонысына қызықтым, — деді Қайсар шайын ұрттай.

«Сандалып отыр» деп түйді Шулыған. «Жердің бәрі бір жер де... Астында алтын бар ма екен, әлде» деп іштей кекетті.

— Су мәселесі қиын, — деді Шулыған есіктің алдындағы көлденең жатқан қыратты иегімен нұсқап.

Расында да, әлгі үйдің жеріне су іргесінде ағып жатса да, елдің соңында жететін. Дәл қасындағы Көмештің суы мен Қайсар үйінің арасында ұзындығы бір шақырымдай дөңес жіңішке бел жатушы еді. Ені үлкен де емес.

Әрі кетсе, жиырма бес-отыз метр, әйтпесе оған да жетпейтін шығар. Сол дөңнің кесірінен-ақ жаңағы үйге су сыздықтап елдің ең ақырынан келуші еді. Өйткені тіке су өтпейді. Анау ұзыннан ұзын сұлап жатқан дөңді айналып жеткенше, жол-жөнекей бүкіл ел ішіп болатын. «Су мәселесі қиын», — дегенде Шулығын осыны айтқан.

— Уа, оның несі сөз, несі әңгіме! — деді Қайсар қолды бір сілтеп. — Тікесінен мына төбешікті кесіп өтсе, тынбайсың ба сонымен... Осыдан кейін-ақ Шулығын Қайсарға желімдей жабыса кетті.

— Апырай, — деп санын бір-ақ ұрды. — Атам заманнан осында туып, осында өсіп келе жатып біреуміздің басымызға неге келмеген, — ә! Расында да, тік кесіп өтсе, тынып жатыр екен да...

Шулығын мынау Қайсардың ағайындарында трактор ма, әлде анау жер қопаратын экскаваторы ма, әйтеуір бірдеңесі бар шығар деп ойлап еді.

— Тракторға сөз емес...

— Тракторы несі! — деді Қайсар таңданып. — Мынау тілдей жерді күрекпен-ақ кесіп өтуге болмай ма, тәйірі!.. Әлде жері тас па еді?

Шулығынның іші күлкіден бүлк-бүлк етті. «Мынауыңның иә бір шәрігі артық, иә бір шәрігі жетпейді» деген ой келді оған.

— Ойбай, тас қайдан келсін!.. Бөлке нандай бас, туралып тұр... — деп боп, Шулығын түрін өзгерте қойды. — Дегенмен, Қасеке, кесіп өту оңайға соға қояр ма екен?..

Қайсар айтқанынан қайтқанды бойына лайық көрмеді. Жаңа ауылға келмей жатып сөзін жұтқанды ерсі санады.

— Е, несі бар!.. Бала кезімде бір ауылдың арығын бір өзім-ақ қазып беретінмін...

— Ер-азаматқа, шынын айтқанда, бұл бел түк емес. Дәл мына тұстан кесіп өтсеңіз, жаныңыз кіреді де қалады. Әншейінде, су ішу сізге ақыреттің азабымен бірдей: жол-жөнекей жұрт жырымдап... Көпшілікке топырақ

шаша алмайсыз, құлақ қуалап жүгіріп жүргенде бар өміріңіз өтеді, — деп Шулығын Қайсардың сөзін құптап біраз жерге апарды.

Қайсар мен Шулығын екеуі үйдің алдында сұлап жатқан белге шығып, арлы-берлі жүрді. Енін шамалап көріп:

— Әй, аса алшақ емес-ау осы, — десті.

Дәл үстінде тұрған соң ба, биіктігі де онша ерен сияқтанбады.

— Ерінбеген кісіге әрі кеткенде екі апталық, әйтпесе оған да жетпейтін жұмыс, — деді Қайсар көзбен шамалап. — Тасы жоғы ақиқат қой, әйтеуір!

— Осы дөңнің астынан бір тас табылмайды десем өтірікші болам, бірақ екі тас табылса, мына мұрнымды кесіп берейін — деді Шулығын өзеуреп.

— Болды, — деді Қайсар қолын бір сілтеп. — Ендігісін айтып, басымды ауыртпа! Құдай қуат берсе, мына құрдасың бүкіл ауыл-аймақты мың жыл шулататын іс қылады, — деп сөзді кесіп-кесіп айтты.

— Болды ма? — деді Шулығын сөзді пысықтап.

— Болды! — деді Қайсар қолды тағы бір сілтеп.

Қайсар ертеңіне-ақ іске кірісіп кеткен. Көктемнің мамыр күні жадырап-ақ тұр. Күрек салған сайын Қайсардың жаны енгендей. Жер жұмсақ. Тіпті дыбысы шақпайды. Ә дегенше-ақ, Қайсар дөңнің арғы бетін біраз жерге дейін әкеп тастады. Бірте-бірте жер деңгейі биіктегенімен әзірше онша емес. Тек белуардан келеді. Емшек тұсқа жеткен жоқ. Шайға шақыра келген әйелі күйеуінің біршама жерді аударып тастағанын көріп, қуанды. «Қайратты екен-ау, байғұс», — деді іштей.

О күні Шулығын көзге түскен жоқ. Ертеңіне келді. Бұ кезде Қайсар қара терге түсіп арық қазып жатыр еді. Бүгін кешегідей емес, іс өніңкіремей тұр. Бара-бара мына дөң биіктеп барады. Оның үстіне Қайсар да шаршаған ба, қол-аяғы дірілдейді. Бөтен ауылға кеп бір былықты бастап, оны аяқсыз қалдыра алмайды енді.

— Қасеке, іс рақатты болсын! — деді Шулығын көңілді амандасып.

— Айтқаның келсін! — Қайсар қысқа жауап қайырды.

— Біраз жерді аударып тастапсыз да... — деді дәл Қайсардың төбе тұсына отырып алған Шулығын. — Айттым ғой, тас жоқ деп. Бір тас та таппайсыз әлі... Апырай, айтсаң айтқандай бар екенсің, Қасеке!.. Кеше өзіңнен есітіп кетсем де, сенбеп ем. «Е, әзілдеген де. Осынша төбені аударуға батылы қайдан жетсін» дегем. Сөйтсем шынымен іске кірісіп кетіпсіз да, — деп Шулығын басын шайқады.

— Е, енді... Айтқан соң орындамай бола ма! — деді Қайсар кеудесін тіктеп ап.

Жаңа ғана өкінішпен өртенген кезін ұмытты. Көңіліне қайтадан сенім кірді. «Е, деді іштей, бар болғаны бір күнде осынша жердің топырағын аударып тастағанда, қалғаны сөз бе, тәйірі!.. Бір апта болмаса, екі аптада емін-еркін бітпеймін бе?» деген ой келді. «Молдаторғайдай болған ныспысының атасына нәлет» деген Шулығынның таңданып отырған кейпіне қарап.

— Естіген елде танданатын іс қылдыңыз, Қасеке, — деп тағы бастады сөзін Шулығын. — Тіпті, бұл ауылға үлкен мін болды-ау, қап! Осынша ел, осынша жұрт нешеме жылдан бері, нелер заман дәп осы төбенің төңірегінде жүріп қолынан келмеген істі бір ғана Қантайдың баласы кеп тындырып тастапты деп күлетін болды-ау... Келіндерден де ұялып өліп барамын. Күні ертең-ақ бізге сәлемін істемей қойса да сауап! Бізге белін ауыртып, иілгеніне арзымаймыз, ойбай!

Мына сөзге Қайсар қарқ-қарқ күлді. «Сені де еркек деп бір елдің қызы келді-ау ә!.. Есігіңнің алдын сыпырып, сен иттің кіріңді жуып, асыңды пісіреді-ау, ә!» деп қыжыртты. Дәл төбесіне қонған торғайдай Шулығынды күрекпен бір ұрып, соғып алғысы да кеп кетті.

— Әй, — деді Қайсар ананың жылт-жылт еткен

көздеріне қадала қарап тұрып. – Сенің атыңды әкешешең «Шулыған» қоюы неден?..

Шулыған көпке дейін шиқылдап күліп, отырып алды. Оңайлықпен Қайсарға жауап қатқан жоқ Тек әудем уақыттан кейін ғана Шулыған тілге келген.

– Қасеке, ешкімге айтпаған сырымды сұрадыңыз, айтайын, – деді күрсініп. – Мен мына сіздер сияқты балпанақтай денелі ме едім, қазіргі түрім мынау.. Шешемнің кұрсағында жатқанда менің бар-жоғым туралы дау, әке-шешемнің арасында күн сайын үдей түскен. Жұдырықтай боп жатқан мені жұрт қайдан білсін, бәрі менің шешемнің аяғы ауыр деп ойламайды. Аяқастынан шешем мені туғанда бүгіл ел түгел шулаған.. Қайсар қарқ-қарқ күлді. «Болса, болғаны-ақ» деді іштей.

– Шүкірлік, – деді Қайсар бейілденіп. – Бізді туғанда бүкіл ел білген, шешеміздің екі қабат екенін..

Арада бір апта өткенде, Қайсар титықтайын деді. Соңғы күндер анық алты қадым жылжымайды. Әншейінде бәсең көрінгенімен мына атаңа нәлет төбешік бертін келе нағыз төбеге айналды. Тіпті Қайсардың бойы көрінбейтін болған. Бұрынғыдай жоғары лақтырып, тысқа тастайтын топырақ ендігі жерде әрі аспай, қайтадан ішке құйылатынды шығарған. Амал жоқ, Қайсар қазып алған топырақты ін үңгіген көртышқанша сонау артта қалған тесік арқылы сыртқа шығарады. Оның үстіне, әбден қалжырап бітті. Екі аяқ, екі қол сал боп қалған. Көтертпейді. Онымен бітер іс жоқ. Ұзын белдің ширегіне жетті ме, жетпеді ме, белгісіз..

Бүген де Қайсар таң қылаң бере кәдімгі «ініне» кеп түскен. Алақанға түкіріп ап, кетпен сілтеген. Қайсардың енді ілетіні бір ғана нәрсе: иә өледі, иә мына төбені қақ тіліп өтеді. Бір апта болмаса, екі апта: екі апта болмаса, екі ай, қайткен күнде де Қайсар қазып бітеді. Су ағатын орын қаза ма, өзі жататын көрін қаза ма, енді Қайсар үшін бәрібір. Әйтеуір, қазады. Қаза береді, қаза береді..

Осы кезде ақ сақалды бір кісі кеп:

– Неғып жатырсың, қарағым? – деді жайғасып отыра беріп.

– Ассалаумағалейкүм! – деді Қайсар жауап берместен бұрын сәлемдесіп.

– Естіп кеп отырмын, – деп қарт жөткірінді. – Бүкіл ауыл шулап жатыр. Қантайдың бір тентегі кеп, «Тентек төбеге» тиісіп жатыр деп бала-шағаға дейін мәз..

– «Тентек төбесі» несі! – деді түкке түсінбеген Қайсар. Шал асықпай жауап берді.

– Жаныңдағы елге жайсыз жатқан соң бір атамыз «Тентек төбе» деп атай салған болуы керек. Біздің еліміз бұл төбені солай атайды.. – деп қарт тағы да жөткірінді. – Қарағым, алыс емессің, ауыл арасы жақын елміз. Сенің сыртыңнан күлген сырдаң жігіттерді ұрсып кеп отырмын. Қой, қарағым, мынауыңды.. Қазып біте алмайсың бәрібір..

– Бітем, – деді Қайсар қасарысып. – Азан шақырып атымды «Қайсар» қойғанда әке-шешем айтқанынан қайтсын деп пе! Титтей төбені кесіп өте алмасам, уа, несіне тірі жүрмін!..

Өзі өртеніп жүргенде мына шалдың келгеніне Қайсардың жыны қозған. «Бүкіл ауылға масқара бол» дейсің ғой сен шал...» деген ой ішін удай ашытқан.

Шал қабағын шытынды. Қайсарға қаршыға жанарын қадады.

– Қаза бересің бе?..

– Қаза беремін.

Шал етегін қағып, орнынан түрегелді.

– Береке таппассың, Шулығын.. Көріңде өкірерсің, – деп күңкілдей ұзай берді.

Қайсар кетпен-күректі қолына тағы да алды. Сілтеді-ай кеп. Тер одан да ақты, бұдан да ақты. Бір кезде мұрнынан қан сау-сау ете қалды. «Әй, мына атаңа нәлеттің мұрны қайтеді?» деген. Тез тыйылар деп түйген. Бірақ ыстық қан сорғалай берді. Кәдімгі самаурынның суындай..

Қозы бағып жүретін балалар Қайсардың дап-дала қан болған тұмсығын көрген соң, есектерін сабалап:

– Доқтыр! Доқ-ты-ыр! – деп ауылды бастарына көтеріп, шаба жөнелісті.

«Әй, иттің балалары!.. Тоқта, атаңа нәлеттер!.. Өліп кетсем де нелерің бар, а? Кім сендерден жәрдем сұраған, а!» деп айғайлағысы келсе де, басын жерден көтере алмады. Іші өткен баланың керіндей сауылдап тұрған мұрнымен әлек боп жатыр.

Әудем уақыт өтсе де қан тыйылар емес. Енді Қайсардың өзі де сескенейін деді. «Бұл ит доқтыр қашан жетеді» деп іштей боқтап та жүр.

Доқтырмен бірге ауылдың қатын-қалаш, бала-шағасы ілесе келді. Ә дегенше дәрігер келіншек Қайсарды машинаға мінгізді де, «Айт-шу!» деп ауруханаға тартсын..

Қайсар кейін білді: қан қысымы асып кетіпті.

Мұрнынан қан кетіп қана жаны қалыпты. Аудандағы ауруханада аттай екі апта жатты. Бойына қайтадан әл бітіп, өзіне-өзі келгенде жүрегі дүрсілдеп қуана берді. Ошағына қайта оралып, бала-шағасын аман-есен көрген соң, жан күйі толысып, бастаған ісін аяқтауға кірісті.

Бұл жолы ол асығып-аптықпай, баппен қимылдап, баппен дем алуды мақсат тұтты. Ең абзалы зорықпаған.. Өзінше бірауыз өлең де шығарды.

Ентікпе, Қайсар, ентікпе!

Алдың ғой оның есебін,

Аман болсаң әлі де.

Талай тауды тесесің, –

деп мырс етіп күліп, кетпенін иығына алды.

Кетпеннің жүзі күн көзіне шағылысып, жалт-жұлт етті.

ДОМБЫРА

Қадырқұл есіктен келе жатқан баласы Ерболды көріп сенерін де, сенбесін де білмегендей сілейді де қалды: кәрі буыны дірілдеп, аяғынан әл кетті.

— Құлыным! — деді сыбырлап, біреу естіп қала ма деп қорыққан жандай. — Жарығым! Келдің бе... Балам!..

Шілденің шаңқай түс мезгілінде ыстықтан бой тасалап үйге тығылып, ұйықтап жатқан бала-шаға, келіні мен кемпіріне:

— Әй, ә! Шығыңдар, — деп айқалағысы келсе де, дауысы шықпады. Ерболжан келді! Күнім туды, өлгенім тірілді!.. Жығылғаным түрегелді» деп жар салмақшы еді. Бірақ, кәрі жүрек аузына кептеліп қалғандай, сөйлей алмады. Бар болғаны «Жарығым! Күнім!» деп баласына қарай ұмтыла берген..

Әкелі-бала екеуі үлкен қора-жайдың қақ ортасында құшақтасып тұр.

— Құтылып келдің бе? — деді Қадырқұл.

— Құтылдым, — деді қысқа ғана баласы.

Қайдан сезгенін кім білсін, үйден кішкене баласы атылған оқтай ытқып шықты:

— Көкешім! — деп шырқырай ұмтылды.

Құйттай баланың құстай ұшқанына Қадырқұлдың ет-бауыры езілді. Немересінің орнында бейне бір қарлығаштың баласы шырылдап келе жатқандай сезілді. Моншақтай жылтыраған тамшы жас та баланың көзі алдында бір жылт етіп барып үзіліп түсті. Бұл — Ерболдың өте жақсы көретін баласы Серкеш еді. Әкесінің алдына түспей өскен бала екі жыл әкеден айырылып қалған кезде қатты сағыныпты. Шөптей боп қураған.

Тағы да әкелі-бала құшақтасып тұр. Бірі — қырықтан асқан денелі жігіт ағасы да, екіншісі — жас сәби. Серкеш әкесінің бетінен шөпілдетіп сүйіп жатыр, сүйіп жатыр. Тас қып құшақтап апты. Шыбықтай ғана әлжуаз

қолында қанша қайрат, қуат болса бәрін жұмсап, қыса құшады.

Ерболдың сай сүйегі сырқырады. Тістенген қалпы, әрең тұр. Сәл босаңсыса егіліп кетпек, іштегі қасірет сөгіліп кетпек. Серкештің даусынан дүрліге шыққан бала-шаға мен шешесіне де, сүріне-қабына жүгіріп келе жатқан әйелі Ажаргүлге де сөз айтуға шама жоқ. Мынау титтей баласы ішін күйдіріп барады, өзегін өртеп барады...

Кешке карай Қадырқұдың үйінде думан-той болды. Ауылдың бар адамы Қадырқұлдың үйіне қарай ағылды. Бірге өскен қатар-құрбылар да, еңкейген қарттар мен елпектеген жастар да кеп жатыр.

– Балаң кеп көзайым болдың ба, Қадырқұл! – деп шалдар қауқылдаса;

– Ақ түйенің қарны жарылатын шығар бүгін, – деп қатар-құрбылар Ажаргүлге тиісіп әзілдейді. – Ербол кеп, жаның еніп қалды ма...

Ерболдың келгеніне бүкіл ауыл боп қуанатын да жөні бар. Ербол осы елдің бәріне қымбат та. Осы елдің ойын-сауығын басқаратын әншісі де, күйшісі де өзі еді. Автодүкен айдайтын сері жігіт еді. Кино да, концерт те Ерболдың мойнында болатын. Жастарды жиып алып, ауыл сахнасына пьеса қоятын да Ербол еді. «Ербол келіпті» дегенді есіткен соң бір топ жас жігіттер мен қыздар домбыра, гарьмондарын ала келіпті. Тіпті есіктен кіре бере Салиқа шырқатып әнге баса жөнелді. Оған анау жастар қосыла шырқаса бола ма?..

Міне, домбыра Ерболдың қолына барды. Салиқа ұсынды.

– Ер-аға, даусыңызды сағындық! Мынау көгенкөз інілеріңіз бен қара көз қарындастарыңызды сіз де сағынған шығарсыз... Шырқаңызшы бүгін, бұрқаңызшы бүгін! – деген тебірене сөйлеп.

Ербол күттірген жоқ. Ырғай мойын, торғай бас, сал

бөксе домбыраны қағып-қағып қалды. Сұңқарды тағыға салар алдындағы дабыл даусындай. Қос ішекті үзіп жіберердей, қолы қолына жұқпай төгілтіп бір тартты кеп тартты... тартты кеп... Өзінің жеке отырғандағы толғар сарыны-тын, соны шертті. Ешбір күйшінің күйі де емес, ешбір әншінің әуені де емес, тек өзімен өзі қалған кезде тартатын бір алаң сыр толғаны болушы еді. Мынау сол... Енді байқаса, мұның өзі бір күй екен да... Күй дегенің осылай туа ма қалай! Үйлесім тауып құйылып жатқан ғажап әуез. Бұл өзі Ерболдың Ербол екендігін білдіретін тамаша жан сыры еді...

Ербол ұзақ толғады. Жаңа ғана ішкен бір-ақ шөлмектің әсері ме, әлде іште өзекті күйдіріп бара жатқан өкініш-сүйініштің толқыны ма — Ерболдың қос жанары жасаурағандай. Ерболдың бет келбетіне қарап-ақ оның не туралы шерттіп отырғанын толық түсінуге болар еді. Осы бір мұңлы сарында мынау ғұмыр жайлы, оның ықпыл-жықпылы мен адыр асулары туралы, қайсыбір қулық пен сұмдықтың шылауында талай ақ, адал арманның алаулап жанып кетіп жатқанын да жырға қосатын сәттер бар сияқты. Өмір деген өзенде мөлдіреген тазалықпен бірге қойыртпақ нәжіс те ағады білем.

Бәлкі осы бір күй арқылы Ербол осыдан екі жыл бұрынғы көктайғақта машинасымен авария жасаған, со жолы анау «Жигули» иесінің қарт жеңгесінің аяғы сынғанын баяндап отыр ма... Сонда да Ербол осы мінезінен тапты. Қаланың қақ ортасындағы көшемен жайлап-ақ келе жатқан. Аяқастынан бұрылыстан бір мысық шыға келді. Қап-қара құндыздай екен. Ербол рульді солға бұрып қалды. Сол-ақ екен абажадай «ЗИЛ» мұз үстінде шыр айналса болар ма! Қарсы келе жатқан «Жигули» артқы бортқа кеп ұрылды... «Жигули» арыққа барып қисая құлаған. Алдыңғы терезесі быт-шыт... Арада екі апта өтпей-ақ Ербол мен «Жигули» иесі тіл

табысқан. Машинасын жөндеп берді. Сегіз жүз сомға түсті. «Қарт жеңгемнің аяғын дауламаймын... Сен әдейі қаққан жоқсың... Үш мың сом берсең, ізденбеймін... Келісейік» деп келіп, уәде байласқан-ды. Со жігіт, араға бір ай салмай-ақ сотқа арыз беріп, іс қозғады да, Ерболды соттады да жіберді. Бар әңгіме осы. Үш мың сом ақша бергеніне Ербол тілхат та алмапты. Сөзден айнып, уәдеден тайып кетеді деп тіпті де ойламапты. Міне, содан енді кеп отыр...

Ербол ән де айтты. Түннің бір ортасына дейін думандатты. Кейін біраз жолдастары оңаша қалып, әңгіме-дүкен құрды.

– Ән мен күйді еш уақытта да қоймақ емеспін. Қайда да әнші керек екен. Күйші керек екен... Мені осындай ән-би үйірмесіне басшылық қылуға бекіткен, – деп Ербол өткен өмірінен әңгіме айтады.

– Сондай содыр-сотқарлар да әнге құмарта ма? – деп қалды Салиқа абайсыз.

Ербол жалт қарады.

– Олай деме Салиқа... Әннің қажеті болмайтын жер бар ма адамға?.. Тек өлгенде ғана... Ал олар – тірі адамдар... Бәрінің де басы, миы, жүрегі бар... Көздері көреді, құлақтары есітеді...

Неге екенін кім білсін, Ербол біреумен ерегіскендей екілене сөйлеп кетті. Қарсы дау айтқан адам болса, ашу-ызадан жарылып кетердей. «Қиын өткелдің әсері болар» деп жорамалдады жолдастары.

– Сендер қалай ойлайсыңдар, осы! – деп Ербол бәріне қарап өтті, – Жазалы болған адамдардың бәрі о баста анасынан бұзақы боп туды деймісіңдер!.. Әлде олардың маңдайларына «Сотқар» деп жазып қойып па? Елдің бәріне бір өлшем жасауға болмайды... Мен ше? Содырлық менен шығатын ба еді? – Осыны бір ойланып қойсаңдар, зияны жоқ..

– Мәселен, – деді Ербол ентігін басып, – Менен үш

мың сом алып, алдап соққан адамға не істеуім керек, айтыңдаршы?

Қадырқұл ойланып қалды.

– Сабыр ет балам!.. Кешірімді бол, суық сөзді аузыңа алма, қарағым... Аман-есен ошағыңның басына жеттің. Ездің ісін естен шығар... Үш мың сом дүние боп па? Сенің бір күн алдымда отырғаныңа тати ма, сен айтып отырған дүние-боқ!..

– Қой, дем алайық енді... – десіп жұрт дүрк көтерілді.

– Сен де дем ал, Ербол... өткен-кеткенді ұмытқайсың... Жанды қинап, қайтесің... Үш мың сом деген басың аман болса, бір жылдың ризығы да...

– Мәселе, ақшада ма екен?! – деп күрсінді Ербол бәрін шығарып сап тұрып... – Тегі, ол оңбаған да масайрай бермес. Қулық-сұмдықпен қайда барады! Бір күні жазасын тартады... Мені шыңыраудан алып шыққан домбыра ғой, ән ғой.

ӘДІЛЕТ САЛМАҒЫ

Неге екенін кім білсін, Әлібек шалды осы ауыл ғана емес бүкіл аймақ қарақшы Қараторғай атап кеткен. Шамасы, екі адамның басы қосылса, сөз бермейтін заржақтығынан осылай атаса керек. Ал қарақшы аталу себебі түсінікті: бұл маңда мал ұрлау дегенде алдына жан салмайтыны – жұрттың бәріне белгілі. Өзі жұдырықтай ғана кісі болып тұрып, бір қауым қарақшыны билеп келген бедел иесі.

Сол Қараторғай күн ұясына батар-батпаста Санабайдың үйіне келді. Қарап келген жоқ, сықпыртып сөйлей келген.

– Қарашаш, шайың қайнады ма? Өз аяғыммен келмесем, шақырып: «Уа, Әлібек!.. Неге бас сұқпай кеттің! Үйге кір» демейсің-ау, тегі. Мынау Санабайдың аузына тығасың барыңды... Содан мүйізі шықса, көрсетсінші, қанеки! Тойынған сайын пейілдерің тарылып барады. Есік-тесікке темір тор қағып, бір емес, бірнеше құлып сап, үйлеріңе біреу келсе, титтей тесіктен сығалап, сонсоң ғана ашасыңдар, ашсаңдар!.. Баяғы біздің заман басқаша екен-ау... Айдалада малы да, жаны да шашылып жата беруші еді. Біздің ісіміз тез бітуші еді. Қағып ап кете беруші ек...

– Сендерге қиын боп жүрекен де! – деп күлді Санабай мырс етіп.

Қараторғайдың жанарында бір суық ұшқын ойнады. Санабайдың кісімсінген түріне қарап: «Ей, сасық!.. Ерегістірсең тапа-тал түсте істерімді істеп кетем ғой!» дегісі кеп еді, сабыр етті.

– Е, қайтесің, Сәке... Біз діттемейік... Біз діттесек, тоғыз қабат қоймаға тығып қойсаң да аламыз... – деді жай ғана.

Санабайда зәре қалмады. «Осы қарабет неге кеп жүр біздің үйге?.. Жай жүруші ме еді, бұл антұрған!» деп іш тартып қалды.

– Ойнап қайтсақ та артық па, Қареке!..

Қараторғай үндемеді. Қарашаш ұсынған кеседегі шайды сораптап жұтып отырып:

– Сөзімді жауапсыз қалдырдың-ау, Қарашаш, – деді. Қарашаштың көзі алақ етті.

– Ойбай, қай сөзіңді?!

Санабай да танданған-ды. Қараторғай қайта бастады сөзін:

– Ел тойынған сайын пейілі тарылып барады демедім бе!.. Баяғы аралас-құралас сап тыйылған. Бәрі де темір есік істетіп, іштен құлып сап алған. Мынау елдің сиқысыз құлқын айтпадым ба?..

Санабай есін жиды.

– Е-е, тәйір-ай... Айттың, айттың... сөзіңнің өтірігі жоқ, бәрі рас. Бес саусақ бірдей ме? Нысапсыздар да жоқ емес. Баяғы біздің заман жоқ...

– Иә, солай ғой, – деп Қарашаш та қостады. Қараторғай шап ете қалды.

– Сөзің аузыңда, мені тыңда енді... Мына Санабайдың туған інісі Данабай бүгін келін түсіріп, той істеп жатса, сен екеуіңнің омалып үйлерінде отыруларыңа жол болсын?.. Мейір шапағат кеткені ме сенен?.. Нысып болғаның ғой сенің!.. Білсең, екеуіңе айтқалы әдейі кеп отырмын. Осынша елде ағайыңды татуластырар дені сау бір еркек қалмаған екен демесін деп кеп отырмын. Екеуің де тойға барасың қазір. Сөз осы...

Санабай шаңқ-шаңқ етті.

– Буынсыз жерге пышақ салма, көкетай! Бармаймын да, бетін де көрмеймін Данабайдың. Сөзім сөз, антым ант...

Қараторғай реңін бұзды. Үлкен жанары жарқ етті. Көзінің қарасынан аласы басым екен. Санабайдың өңменінен өтіп кете жаздады.

Қараторғай сыбырлай сөйледі:

– Бір ғана сөзіңді айт: барасың ба, жоқ па?! Санабай зар-зар етті.

– Айналайын, Қареке! Қалай барамын, жағамнан алған... Міне, мынау жағамды жыртқан Данабайды қайтіп ғана кешірің!.. Мың жерден тентек болсам да, ит көйлекті бұрын тоздырған емес пе едім мен, а! Ағасы емес пе едім мен, а?.. Айдаладағы бір келімсектің баласы үшін менің жағамды жыртқан итті..

Қараторғай жай ғана:

– Қысқарт! – деді сұрланып. – Барасың ба, жоқ па?.. Санабай жылармандай болды. Мандайдан шып-шып тер шықты. Қараторғай сөзін жалғады.

– Сені Әбдірей үшін ұрған жоқ Данабай... Сенің надандығың үшін, пысықтығың үшін қол жұмсады інің... Сүйегіне таңба түсіргенің үшін жағаңнан алды ол... Өзі мүсәпір боп ауырып жатқан Әбдірейге қарыз алған елу сомды алған жоқпын деп бас тартуың адамның ісі ме, соны айтшы, қане! Данабайдың сол ісі болмағанда, елу сомның орнына бес жүз сомға шу түсірейін деп едім... Данабай үшін ғана... Ініңнің адамгершілігі үшін ғана амалым таусылып қалған... Санабайдың реңі боп-боз болды.

– Ә-ә, солай де... Қорадағы қойға шабамын де... Ағайынға ауыз саламын де...

Қарашаш араға түсті.

– Құдайым-ай, сендерге не болды?.. Бірге өскен қатар-құрбы деп кім айтады сендерді...

– Барасың ба, жоқ па! – деп тағы қадалды Қараторғай. – Бір ғана сөзінді ұстатшы қазір...

Санабай әйеліне қарап жалтақтады. «Қайтеміз?» дегені. Қараторғай Қарашашқа қадалды.

– Неге үндемейсің, Қарашаш?! Саған алақтап отыр ғой мынауың... Бар пәле сенде ме деймін, осы...

Қарашаш шоршып түсті.

– Ойбай, жоқ... Ағалы-інілі адамның арасына от тастайтын адамың мен емес... Барсын тойына... Бармасын деймін бе!..

Қараторғай көзімен сандықты нұсқады.

— Аш ендеше, анау сандықты!.. Ал ішінен мата-сатаңды... — деп енді Санабайға бұрылды. — Әй, Санабай, анау сарайдағы торы құнанға үкі тақ. Қалған екі бие мен көк айғыр тақияға тарлық қылмайды... Қолды боп кетіп, қалың елдің алдында масқара болып, ойбайлап қалғаннан гөрі ініңнің тойына апарып, абырой ал!..

Санабай қара терге түсті. Бармаймын десе мына қарабет ашығын айтып отыр. Бұл айтса, бітті... Талай жерде осылай алдымен ескертіп боп, қан қақсатып әкеткенін есіткен-ді. Өзі үйінде жатып-ақ, табалдырығынан аттап шықпай-ақ алады. Қарашаш та орнынан түрегеп сандық үстіндегі көрпе-көпшіктерді жерге түсіре бастаған.

Қараторғай тікендей қадалып:

— Бір ғана сөзіңді айт, кетемін, — деді тағы да. Санабай жылармандай боп:

— Болсын, дегенің... Барамын... Сөзім осы... — деп отырып қалды.

Қараторғай етегін қағып орнынан тұрды да, шығып кетті.

Жаздың қара көк аспанына жымың-жымың етіп алғашқы жұлдыздар шыға бастаған екен. Қараторғай да сол жұлдыздарға қарап күлімсіреді.

ШЫБЫҚБЕЛ

Әп-сәтте көк пен жердің арасы аппақ болды да кетті. Байжансайға барар жол Қаратаудың бел омыртқасын кесіп өткендей қос жартастың арасымен кетуші еді. Оның бер жағындағы ойпаңда Леонтьевка аталатын елді мекен бар. Жүзге тарта үй тұрады. Міне, дәл сол ойпаңнан қазір сұрапыл жел ысқырынып кеп ышқынған боранға ұласып жатыр. Жаңа ғана жарқырап тұрған дүние қас пен көздің арасында түк көрінбес түнекке айналды. Бет қаратпас көк дауыл көтерілді. Ат үстіндегі Асқарбек ерге жабысып, әрең отыр. Жұлқынған жел арқасынан да итеріп, етегінен де тартып жатыр. Кейде жұлып кетердей бар екпінімен кеп килігеді.

Бәріне өзі кінәлі. «Бүгін жүрмеңіз... Далада жатқан жоқсыз. Елміз ғой... Мына даланың сырын білеміз, біраз құтырынған боранның белі үзілсін» деп қанша жалынды жігіттер. Асқарбек көнбеді. Олай болатын да жөні бар. Бұлар командировкаға келгелі екі аптадан асып қалған. О кезде құтырынған жел де, ысқырынған боран да жоқты. Асқарбектің бұл өлкеге алғашқы келуі осы. Бұрын бұл елдің боранын да, дауылын да көрген емес. Ауданнан шығар кезде ғана қасына ерген Бөстекбай «Қыс кезінде Шыбықбелден асудың керегі жоқ еді» деген. «Ендеше неге айтпадың ертерек...» деп Асқарбек реніш білдірген. Бөстекбайдың бөтен бөстекі әңгімеге құмарлығын аз жігіт екенін со жолғы жауабынан аңғарды. «Сіз үндемеген соң, мен де үндемедім» деді. Сол Бөстекбай үш күннен бері ауырып, төсек тартып жатыр. Оның ауданға жетуге де шамасы жоқ. Қатты суықтап қалған сияқты. Келген шаруасы біткен соң Асқарбек бір күн де аялдамай кері қайтатын әдетіне басып, бұл жолы да тартып кетпек еді, боран басылмады. Сондағы кедергі осы Шыбықбел. Ұзындығы екі шақырымға жете ме, жетпей ме – аттылы адам насыбай атып біткенше өте шығатын-

ақ жер. Асқақтап тұрған биік асу да емес, жіңішке ғана қырат. Өзінің екі жағы да ойпаң. Сондықтан болса керек, арғы сайдан ескен жел екінші сайға өтер тұста барынша құтыратын әдет тапқан. Кәдімгі ұстарамен сыпырғандай қырқып түседі. Тіпті телефон бағаналарын жұлып әкетеді екен. Шыбықбелдің бораны есіріп алған шағында жолда кездескеннің бәрін быт-шыт қылатын құсайды. Осы елдің айтуында, Шыбықбел талай адамның өмірін қиған, талай адам үсіп өлген. Трактормен іздеп шығып та таба алмаған. Тіпті тракторыңның өзі де сенімді көлік саналмайды Шыбықбелдің үстінде. Соның бәрін есітіп тұрып-ақ Асқарбек жолға шыққан-ды. Бүгін боран басылып, күннің көзі жарқырап көрінген соң Асқарбек шыдамады. Бір-екі аптасыз машинаға жол ашылмайтынын есіткен соң, әсіресе, төзімі таусылған. «Қолсозым жерден атпен-ақ өте шықпаймын ба, тәйірі» деген-ді. Биікке көтерілгенше біраз жер екен. Асқарбек Шыбықбелге ілінгенше, сары сәске болды. Күн баяғыдай жарқырамаса да, сәл ғана құлақтанып тұрғанын байқап, Асқарбек «тәуекел» деген. Кері қайтуға да арланғанды. Оның үстіне, Шыбықбелге көтерілген соң, оның екінші шетіне көзді ашып-жұмғанша жетіп қалатындай көрінді. Алғаш атты желдіріп өте шығармын деген ой бар еді, енді ойдың күлі көкке ұшты. Жел айдаған қар сіреу боп сіресіп жатыр екен. Байқамаса, тегіс жер дегені, аттың омырауынан келетін оп-ойпаң боп кездеседі. Бар маңай аппақ, қай жер шұқыр, қай жер тегіс-біліп болмайды. Кәдімгі машиналар жүретін жол зым-зия. Сонау төменнен кеп Шыбықбелге жеткен жол да бар, Шыбықбелге көтерілген жол жоқ. Оппа қарға малтығып Асқарбектің жүрісі өнбеді. Жалғыз ғана көңілге медеу – Шыбықбелдің қысқалығы. Біраз жүрген соң, Асқарбек кілт тоқтады. Өйткені, қардың арасынан бір нәрсе қарайып көрінген-ді. Анықтап қараған Асқарбек, қарайған заттың телефон бағаны екенін байқады. Бейне

бір снаряд жұлып кеткендей, қақ ортасынан бөлініпті, ырсиып тұр. Бас жағының қайда екені белгісіз...

Енді мінеки, ат үстінде әрең отыр. Қайда бара жатыр – ол да белгісіз. Ығып бара ма, тура келе ме – оны да анық білмейді.

– Ығу деген сөз – өлімге бас тігу деген сөз... – деп күбірледі Асқарбек өзіне-өзі. Сөйтті де аттан түсті. Екі аяғы сіресіп қалған екен, құлап қала жаздады. Тізгіннен тартып әрең бой түзеді. «Неге құламай, түрегелдің!» дегендей ысқырынған жел кеудесін итерді. «Оныңа көне қоймаспын мен!» деді іштей тістеніп Асқарбек. Ат дір-дір етеді. Өзінен-өзі бүрісіп, ығысып бара жатыр.

– Жануар! – деді дауыстай сөйлеген Асқарбек. – Мен сені өлімге бермеймін! Ондай опасыз итің мен емес...

Неге екенін кім білсін, дауыстап сөйлегеніне Асқарбек қуанып қалды. Қасында сөйлесетін тірі жан иесі барына, жалғыз емес екеніне қуанған еді. Тіпті атты сонша іші елжіреп жақсы көріп кетті. Асқарбектің көңіліне адамның сөзіне ат та түсінетін секілді. О да білетін сияқты басқа түскен қауіпті...

«Бір жарым – екі шақырым ғана» деп ойлады Асқарбек жол шамасын. Бет қаратпай ұрып тұрған қарлы дауылға оң иығын тосып, ол алға қарай тартты. Жел дедектетіп әкелетердей боп сол жаққа қарай итерді. Асқарбек барын салып оң жаққа қарай ұмтылады. Жел өтіне бөксесін тосып ат жиі-жиі тұра қалады. Асқарбек тізгінді жұлақ тартып, ілгері сүйреді. Тіпті кейде ауызға қар тығылып, тұншығып қалады. Ондайда Асқарбек өз омырауына аузын тығып, біраз демалып алады. Бетті от қарығандай оқылаған боран үдемесе, бәсеңдер емес. Аңша ұлиды, жыланша ысқырады...

Жол ұзағандай секілді Асқарбекке. Өзі де шаршаған еді. Әншейінде әжептәуір көрінетін былғары қолғап нағыз боранда бұйым емес екен, екі қолы сіресіп илікпейді. Ат тізгінін тартқанда ғана қолында жан бары сезіледі.

— Адастым ба? Ықтым ба?.. — деді сыбырлай сөйлеген Асқарбек.

«Жолдан қиыс кеттім бе екен? — деген ойдан соң ол өзін-өзі қайрағандай қуатқа мінді. — Қанша рет адаспап едің сен, Асеке!.. Бірақ соның бәрін жеңіп ең ғой?!»

Осы бір дүркін ойдан соң Асқарбекке бір сергектік біткендей болды.

Ол енді қанша уақыт өткенін, қай түске келгенін білген жоқ. Аспан мен жердің арасы тұтасқан ақ боран. Анық екі-үш қадым жерден арғысы көрінбейді. Бұл маңда құзар шыңырау, құлама жар жоғы ғана көңілге медеу. Ауданнан келе жатқанда байқаған-ды: жазық, бір тегіс ылди болатын. Оның аяғы Шошақбұлаққа ұласу керек. Ығысып, ылдифа ыққанда да Асқарбек көп ұзай қоймаған болуы керек. Әрі кеткенде Қорықшының тамынан бірер шақырым жер төменде болармын деген ойда еді... Бірақ ешқандай дыбыс естілмеді. Шыбықбелде адасқандарды құтқару үшін әдейі қорықшы қойғанды бұл ауыл. Тіпті үй де сап берген. Қарамағында екі тракторы да бар. Боранда қалғандарды құтқару соларға тапсырылған деп есіткен-ді. Бәлки, іздеуге шыққан адамдар таппай жүрген болар...

Кенет Асқарбектің жетекке алған аты омақаса құлады. Өзі де ылдифа құлап түсті. Кішкентай ғана шұқыр құсайды. Бір жағы жарлауыт екен. Асқарбек пен аты ысқырынған боранда әрең дегенде тегістікке шықты. Жігіт дүр сілкінген атының басын өзіне тартып ал, көкірегіне қысып біраз тұрды. Аттың екі көзіне қарады. Жанары жаудырап тұр екен. Кәдімгі қоңырқай қос жанар. Кірпігін қағып-қағып қалды. Асқарбек тағы да ілгері тартты...

Жолаушы қанша жүргенін білмейді. Маңайға қара көлеңкеленіп түн түсе бастағандай. Өзінің барынша шаршағанын сезіп келе жатса да, жігіт тоқтар емес. Әсіресе дәл осындай қалжырау шағында бөгес тауып,

аялдар болса, оның соңы неге соғатынын ол сезеді. Ұйқы қысқандай бола ма-ай, денесі балбырағандай бола ма-ай, әйтеуір бір дел-сал халге ұшырады. Тұрған жеріне қисая сап, шырт ұйқыға шым батып жата кеткісі де келді Асқарбектің. Ысқырынған боран бұрынғыдай емес, тіпті әлдилеп ән айтып тұрғандай...

Асқарбек басын көтеріп алды. «Жо-оқ.. Бұл ұйқы емес... Мынау боранның үні емес, ажал даусы ғой. Ешқандай да ұйқыға жол жоқ... Жо-жоқ!» деп айғайлап жібергісі келді. Қалың ұйқыдан оянғандай, бұрынғы қалпына келді.

– Егее-гей! – деп айғай салды. – Еге-ге-гей!

Асқарбек тағы да ілгері аяңдады. Қайда бара жатыр, әңгіме осында емес, мәселе қозғалыста. Ал қозғалыс дегеніңіз – дәл қазір оңай шаруа емес. Әсіресе табан асты көзге көрінбейтін қараңғылық түскен соң, аяқ басу қиын бола бастады. Қасыңдағы аттың тек тұмсық тұсы ғана көрінеді. Басқа денесін қараңғылық жұтып кеткендей. Бұл кезде Асқарбектің үстіндегі қара тоннан қауқар кеткендей, екі жауырынының арасы аши бастаған. «Бір жардан ұшып өлмесек, біз тоқтамаймыз!» деді іштей ол. Желді оң иығына алып Асқарбек ілгері аттады...

Құтырынған боран қалай басталса, солай кілт басылды. Бар маңай құлаққа ұрған танадай жым-жырт тына қалғанда, Асқарбек аң-таң боп, серейген күйде тұр еді. «Құтырған дүлейді кім қуып кетті?» деген ой келді алғаш. Аты да жалтақ-жалтақ етеді. Бір сәт сілейіп қалған Асқарбек жан-жағына қарай бастады. Айнала аппақ қар. Аспан да бұлттан арылыпты. Жұлдыздар самсап-ақ тұр екен. Сол жұлдыздармен бірге Асқарбектің кеудесіне де жарқыраған жұлдыздар кіргендей болды. Қарсы алдында қолсозым жерде бір ауыл жатыр. Олардың үстінде де самсаған электр шамдары. Самаладай...

Асқарбектің қуанышы қойнына сыймай, бір шаттанды дейсің. «Айналайын туған жерімнің қасиетті

нұрлы түні-ай!.. Қандай әсем едің!.. Қандай сұлу түн еді мынау! Неткен ғажап дала! Сенің бораның да керемет!.. Сенің дауылың да ғажап!.. Осындай Шыбықбелің болмаса біздер батыл болар ма едік, біздерден шыныққан ұлан шығар ма еді, қыран туар ма еді бұл далада!.. Табиғатың да тәрбиелейді-ау біздерді!.. Айналайын, айналып қана кетейін туған жерім менің!» дегенде Асқарбектің жанарынан бір жұлдыз жалт ете берді...

Қуаныштан көзіне жас келді.

МАЗМҰНЫ

Жанарым, жарық дүнием	3
Қыз күнделігі.....	101
Байдостың әңгімесі	150
Қош бол, альбом!.....	187
Немере.....	221
Әңгімелер.....	248
Қонақтар.....	248
Шіркін, дәурен-ай!.....	256
Қайсар.....	261
Домбыра	268
Әділет салмағы.....	273
Шыбықбел.....	277

Еркінбай ӘКІМҚҰЛОВ

НЕМЕРЕ

Редакторы *Қуандық ТҮМЕНБАЙҰЛЫ*
Техникалық редактор *Нуркен СҮЙЕУБЕКҰЛЫ*
Компьютерде беттеген *Әйгерім ЖАЗЫЛБЕКҚЫЗЫ*

ISBN 978-601-03-0450-5

ИБ №10

Басуға 14.03.2017 ж. қол қойылды. Қалпы 84x108^{1/32}.
Қағазы офсеттік. Қаріп түрі “LazurskyD”.
Көлемі 15 ш.бт. Таралымы 5000 дана.
Тапсырыс №20/2296.

“ҚАЗАҚПАРАТ” баспа корпорациясының баспаханасы

© УИИ Агаханов Н.И. 2020.
Издательство Агаханов Н.И. 2020 г.

000001537752

